

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU**

TƏRTƏR RAYON İCRA HAKİMİYYƏTİ

**FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN ANADAN
OLMASININ 160 İLLİYİNƏ HƏSR OLUNMUŞ**

**“FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ QARABAĞ
ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİ”
MÖVZUSUNDA KEÇİRİLMİŞ**

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

BAKİ – 2023

ELMİ REDAKTORU: **Muxtar KAZIMOĞLU-İMANOV**
AMEA-nın həqiqi üzvü

TƏRTİBÇİLƏR: **Leyla MƏMMƏDOVA**
filologiya elmləri doktoru, dosent

Nigar ABDULLAYEVA

Firidun bəy Köçərli və Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti. Bakı,
“Elm və təhsil”, 2023, 406 səh.

Kitabda Firidun bəy Köçərlinin anadan olmasının 160 illiyi münasibətilə keçirilən “Firidun bəy Köçərli və Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti” mövzusunda elmi konfransın materialları toplanmışdır.

© Folklor İnstitutu, 2023

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr:

Akad. Muxtar Kazımoğlu-İmanov
AMEA Folklor İnstitutunun direktoru

Elmi heyət (əlifba sırası ilə):

Afaq Ramazanova – *Fil.ü.f.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun icraçı direktoru*

Ağaverdi Xəlil – *Fil.ü.f.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Elçin Abbasov – *Fil.ü.f.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun elmi katibi*

Elxan Məmmədli – *Fil.ü.f.d., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Əfzələddin Əsgərov – *Fil.e.d., prof., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Əli Şamil – *AMEA Folklor İnstitutu direktorunun xarici əlaqələr üzrə müşaviri*

Əziz Ələkbərli – *Fil.ü.f.d., dos. AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Fidan Qasımova – *Fil.ü.f.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Füzuli Bayat – *Fil.e.d., prof., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

İlkin Rüstəmzadə – *Fil.ü.f.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Leyla Məmmədova – *Fil.e.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Ləman Süleymanova – *Fil.ü.f.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Mətanət Abbasova – *Fil.e.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Oruc Əliyev – *Fil.e.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Ramazan Qafarlı – *Fil.e.d., prof. AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Rza Xəlilov – *Fil.ü.f.d., dos., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Seyfəddin Rzasoy – *Fil.e.d., prof., AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri*

Katib:

Nigar Abdullayeva – *AMEA Folklor İnstitutu*

KONFRANSIN AÇILIŞ MƏRUZƏLƏRİ

Müstəqim MƏMMƏDOV

Tərtər rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı

SALAMLAMA NİTQİ

Çox hörmətli qonaqlar, ilk öncə icazə verin qəhrəman Tərtərdə hər birinizi salamlayım. Bu günkü konfransımızda iştirak edən AMEA Folklor İnstitutunun baş direktoru, akademik Muxtar İmanova və onunla birlikdə gələn elmi heyətə qəhrəman Tərtərə xoş gəlmisiniz deyim. Bu il möhtərəm Prezidentimiz, Ali Baş Komandan İlham Əliyev cənablarının Sərəncamı ilə Respublikamızda “Ulu Öndər ili” elan olunub və həmin il çərçivəsində də belə tədbirin qəhrəman Tərtərdə keçirilməsinə təşkilatçılıq etdiyi üçün Muxtar müəllimə bir daha minnətdarlığımızı bildiririk. Bu gün sizinlə birlikdə 160 illik yubileyini qeyd etdiyimiz, azərbaycanlı ictimai xadim Firidun bəy Köçərlinin babasının da Tərtər rayonunun Köçərli kəndindən olduğunu yəqin ki, bilirsiniz.

Tərəqqipərvər elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında xüsusi yer tutan Firidun bəy Köçərli 160 il bundan öncə, 1863-cü ilin 26 yanvarında Şuşada anadan olub. Əslən Cavanşir mahalının Köçərli kəndindən olan Firidun bəyin ulu babalarından Məhəmməd bəy, Köçərli kəndindən Şuşaya köçmüş, burada yurd-yuva salmış, beləliklə də, Şuşada Köçərli məhəlləsi yaranmışdır. Firidun bəyin dünyaya göz açdığı mühit isə əsl ziyalı mühiti olmuşdur. Bəli, Tərtər ziyalıları qürur duyur. Bu gün Firidun bəy Köçərlinin 160 illiyinə həsr olunmuş elmi konfrans məhz Tərtərdə keçirilir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 29

sentyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə Ulu Öndərin 100 illiyi münasibətilə 2023-cü il “Heydər Əliyev ili” elan olunmuş və Ümummilli Liderimizin mədəni irsimizə, tariximizə hər zaman çox böyük həssaslıqla, diqqət, qayğı ilə yanaşdığı məlumdur. Bugünkü tədbirimiz də məhz xalqımızın dəyərlərinə, o dəyərləri qorumaqla yeni dəyər, örnək yaratmış böyük şəxsiyyətə dərin ehtiramımızın bir ifadəsidir. Bu mənada anadan olmasının 160-cı ildönümü münasibətilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi elminin banisi Firidun bəy Köçərliyə yad etməyimiz bizim ona olan mənəvi borcumuzun ifadəsidir. Firidun bəy Köçərli Azərbaycan maarifçisi, pedaqoqu, metodisti, ədəbiyyatşünası, publisisti kimi çox böyük xidmətlər göstərmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin inkişaf yoluna dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratmış və çoxcəhətli zəngin fəaliyyəti ilə ictimai-mədəni fikrin təşəkkülünə mühüm töhvələr vermişdir. Məhz buna görə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 14 fevral 2013-cü il tarixli Sərəncamı Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tanınmış maarifpərvər və ictimai xadim, publisist, yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi Firidun bəy Köçərliyə anadan olmasının 150 illiyi Respublikamızda geniş miqyasda qeyd olunaraq, böyük mütəfəkkirə həsr olunmuş silsilə tədbirlər keçirilmişdir. Nə yazıq ki, xalqını ürəkdən sevən, onun maariflənməsi üçün əlindən gələni edən belə bir ziyalı 1920-ci ilin mayında Qazax kommunistləri “xalqa xəyanətdə”, “milli nifaq törətməkdə”, “torpaq və mülk zəbt etməkdə”, general-qubernator Ə.Xoyskinin etibarlı şəxsi olmaqda ittiham etdilər. 1920-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti bolşevik daşnak qüvvələri tərəfindən süquta uğradıqdan sonra başlanan faciə və məqsədli terror qurbanlarında biri də Firidun bəy Köçərli oldu. O, Gəncədə heç bir əsas olmadan güllələndi. Qazax inqilab komitəsinin Gəncə

Fövqəladə Komitəsinə təqdimatına əsasən ədib həbs olunmuş, iyirminci diviziyanın 7№-li xüsusi bölməsi, xüsusi şöbəsində şahidlər dindirilmədən, verilmiş izahatlar nəzərə alınmadan güllələnməsi haqqında qərar çıxarılır, hökm yerinə yetirilir. Güllələnmə haqqında çıxarılmış qərarla belə deyilir: “Mən iyirminci diviziyanın xüsusi şöbəsinin hərbi müstəntiqi bu gün Firidun bəy Köçərlinskinin əksinqilabçı kimi ittihamnaməsi üzrə işinə baxaraq və Qazax inqilab komitəsinin ona verdiyi xasiyyətnamələri nəzərə alaraq bildirirəm ki, müttəhim Köçərlinski özünün hakimiyyətindən və böyük səlahiyyətindən istifadə edərək zəhmətkeş xalqa zorakılıq göstərmişdir. Köçərlinski Qazaxda Müsavat Partiyasının sədri olarkən millətçilik ehtiraslarını qızıqdırmışdır. Nəticədə qonşu millətlər arasında toqquşmalar baş vermişdir. Onun verdiyi izahat heç də inandırıcı deyildir... Müttəhim Köçərlinskinin şahidlərin dindirilməsi haqqında ərizəsini nəticəsiz qoymaq (rədd etmək) lazımdır. Onun gələcəkdə azadlıqda qalması Qazax qəzasında əksinqilabi hərəkatın baş verməsinə, fəhlə və kəndlilərin günahsız olaraq qanlarının tökülməsinə səbəb ola bilər”.

Qərara alınır: müttəhim Köçərlinski güllələnsin

Təsdiq edirəm: 7 № xüsusi bölmənin rəisi Liberman

Təsdiq edirəm: Fövqəladə komissar H.Sultanov

Bu gün maarifpərvər ziyalı Firidun bəy Köçərlinin böyüyüb boya-başa çatdığı, Qafqazın incisi olan Şuşada böyük inkişaf dövrü yaşanır. Şuşa xalqımız üçün tarixi, mədəni, mənəvi və rəmzi əhəmiyyətə malikdir. Qarabağ xanlığının tarixi paytaxtı, mədəniyyət paytaxtı qədim şəhər, böyük mütəfəkkirlər diyarıdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyev Qarabağın Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyəti olduğunu bildirərək demişdir: “Şuşa Azərbaycanın ən əziz və böyük tarixi olan bir

guşəsidir”. Şuşa torpağının sahibi olubdur və Qarabağda Azərbaycan torpağının daim qorunması, saxlanılması üçün Şuşa şəhərinin qalasını yaradıblar. Bu Azərbaycan xalqının, əcdadlarımızın yaratdığı böyük abidədir. Təkcə şəhər deyil, böyük tarixi abidədir. Bu şəhərdə, onun ətrafında Azərbaycan xalqının neçə əsrlik tarixə malik olan böyük mədəniyyəti, mədəni irsi, qəhrəmanlıq nümunələri yaradılıb. Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün vətəni, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir. Təbii ki, qısa bir zamanda Şuşa Qarabağımızın və bütünlükdə Azərbaycanımızın elm, mədəniyyət və təhsil mərkəzinə çevriləcək, əvvəlki şöhrətini özünə qaytaracaqdır. Şuşanın musiqi, mədəni və təhsil həyatı əvvəlki vəziyyətinə qovuşacaqdır və yenidən Firdun bəy Köçərlilər, Üzeyir Hacıbəyovlar, Xurşidbanu Natəvanlar, Bülbüllər, Xanlar bu torpaqdan boy verəcək. Yetişəcək fidanlar böyük mütəfəkkirlərin yaratdığı salnamələri əkz edə-edə, Şuşanın tarixini yaşadan səyahətlər edəcəklər.

Diqqətinizə görə çox sağ olun!

Muxtar KAZIMOĞLU-İMANOV
Akademik, AMEA Folklor İnstitutunun direktoru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ SMOMPK MƏCMUƏSİNDƏ “ERMƏNİ” NƏĞMƏLƏRİ

SMOMPK (“Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа” - “Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu”) adlı məcmuə 1881-1929-cu illər arasında Tiflisdə və Mahaçqalada nəşr olunub. Həmin məcmuədə Qafqaz xalqlarının folklor və etnoqrafiyasına, dil və tarixinə, dini görüşlər və inanclar sistemində müxtəlif materiallar öz əksini tapıb. Bu materiallar içərisində Azərbaycan folkloru ilə bağlı zəngin nümunələr də vardır. Çox təəssüf ki, həmin nümunələrin böyük əksəriyyəti məcmuədə erməni folklor nümunələri adı altında çap edilib.

SMOMPK məcmuəsi ilə yaxından əməkdaşlıq edən, məcmuədə Azərbaycan folkloru ilə bağlı bir sıra nümunələr çap etdirən ziyalılarımızdan biri – Firidun bəy Köçərli məşhur “Balalara hədiyyə” kitabının 1912-ci ildəki Bakı nəşrinə Ön sözdə yazır: “O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətəninə və diyarını sevir, bu qisim əsərləri (xalq ədəbiyyatı nümunələrini – M.K.) kəmalə-şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim-tərbiyəsini onları öyrətməklə başlayır. Bu barədə qonşularımız daha da irəli gediblər: türk millətinin əsrlərcə yaradıb vücudə gətirdiyi nağıl və hekayələri, xoşlarına gəldiyi məsəlləri özlərinə məxsus edib “erməni nağıl və məsəlləri” adı ilə başqalarına elan edirlər” (1, s.1-2). Firidun bəy: “bu barədə qonşularımız daha da irəli gediblər” - sözlərini, əlbəttə, kinayə ilə deyir. Firidun bəy çox gözəl bilir ki, başqasının folklorunu özü adına çıxmaqla irəli

getmək o qədər də baş tutmayan işdir. Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan folkloru ilə bağlı erməni saxtakarlığından bəhs edərəkən Firidun bəy Köçərli XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində çap olunan bir çox başqa mətbuat orqanları ilə yanaşı, SMOMPK-u da nəzərdə tutur.

SMOMPK məcmuəsində Azərbaycan folkloru ilə bağlı erməni saxtakarlığı son vaxtlar tədqiqatçılarımız tərəfindən müəyyən qədər qeyd edilib və diqqətə çatdırılıb. Bu baxımdan tanınmış biblioqraf - alim Əmin Əfəndiyevin adını xüsusi çəkmək olar. Əmin Əfəndiyev 1998-ci ildə Bakıda çap etdiyi “Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu. İzahlı bibliografiya” adlı kitabında SMOMPK məcmuəsində Azərbaycan folkloru ilə bağlı nümunələrin erməni folkloru kimi təqdim olunmasından, ümumi şəkildə də olsa, bəhs edir. Əmin Əfəndiyev yazır: “Məcmuədə Azərbaycanla bağlı bir sıra məqalələr erməni müəllifləri tərəfindən qələmə alınıb, lakin bu materiallarda, adətən, faktlar saxtalaşdırılıb, məqalələrin çoxuna erməni libası geydirilib, çoxlu plagiatlığa yol verilib, Azərbaycan folkloru nümunələrinin xeyli hissəsi erməniləşdirilib. Topluda bu qəbildən olan materiallar çoxdur və bunlar ciddi araşdırıcılarını gözləyir” (2, s.10). Əmin Əfəndiyevin bu sözləri, istər-istəməz belə bir suala cavab vermək zərurətini ortaya çıxarır: ermənilər SMOMPK məcmuəsində konkret olaraq hansı nümunələri öz adlarına çap etdiriblər? Bu suala cavab vermək SMOMPK məcmuəsini Azərbaycan folkloru baxımından araşdırmaqla mümkün ola bilər. Odur ki, AMEA Folklor İnstitutu 2018-ci ildən etibarən “SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları” adlı çoxcildli kitabın nəşrinə başladı. Kitabın 4-cü cildi bütövlükdə erməni folkloru adı ilə məcmuədə çap olunmuş materiallar əsasında tərtib edildi. Məlum oldu ki, məcmuədə erməni folkloru adı

ilə ilk material 1882-ci ildə, məcmuənin 2-ci buraxılışında öz əksini tapıb. Həmin buraxılışda Tiflis Qadın gimnaziyasının direktoru S.Zelinski erməni aşığı Vartan Xoyskinin bir vücudnaməsini təqdim edir. Təqdimat S.Zelinskinin Ön sözündən, vücudnamənin Azərbaycan türkcəsində orijinal mətnindən və həmin mətnin rus dilinə tərcüməsindən ibarətdir. S.Zelinski yazır: “Tatarların (türklərin) Ermənistandakı dördəsrlik hökmlərliyi buradakı ermənilərin həyat tərzində dərin izlər buraxmışdır. O nəinki onların ənənələrinin xarici şəklini, ailə və ictimai həyatlarını xeyli dəyişdirmiş, həmçinin onların mənəvi həyatlarına və dillərinə də təsir etmişdir. Ermənistanın bəzi yerlərində ermənilər öz doğma dillərini tamamilə unutmuşlar və tatarca (türkcə) danışmağa başlamışlar, erməni ləhcələrinin qaldığı yerlərdə isə çox sayda tatar (türk) sözləri, ifadələri, atalar sözləri və məsəlləri işlənməyə başlanmışdır. Zaman keçdikcə ermənilər tatar (türk) dilinə o qədər bağlandılar ki, hətta öz xalq nəğmələrini oxumaqdan vaz keçərək məmnuniyyətlə tatar nəğmələrini dinləməyə başladılar. Bunun nəticəsi olaraq aşuqlar (xalq nəğməkarları) hətta tatar (türk) dilində nəğmələr yaratmağa, yazmağa və oxumağa başladılar. Erməni nəğmələrini tatarca (türkcə) oxumaq adəti Ermənistanda elə güclü kök saldı ki, indinin özündə belə analar, məsələn, öz uşaqlarını tatar (türk) nəğmələri ilə lay-lay çalıb yatırırlar, toy, xaç suyuna salmaq münasibəti ilə təşkil edilən qonaqlıqlar və s. kimi ictimai yığıncaqlarda nəinki tatarca oxuyurlar, hətta lətifələr, nağıllar və müxtəlif zərbi-məsəllər danışır, nəql edirlər” (3, s.23). S.Zelinskinin bu sözləri danılmaz tarixi həqiqəti əks etdirir. Bu həqiqət ondan ibarətdir ki, yaxın dövrlərə, konkret şəkildə desək, sovet dövrünə qədər Azərbaycan mədəniyyəti, xüsusən də Azərbaycan aşiq sənəti erməni sənətkarlarına əsaslı şəkildə öz təsirini göstərüb. Əsrlər

boyu Azərbaycan türkcəsində qoşmalar, gəraylılar yazan, Azərbaycan türkcəsində dastanlar danışıb məclislər aparən erməni aşığıları yetişiblər. Azərbaycan dilinin, Azərbaycan mədəniyyətinin əsaslı təsirini bir vaxtlar erməni ziyalıların öz-ləri də etiraf ediblər. Çoxsaylı həmin etiraflardan yalnız birini xatırlatmaqla kifayətlənirəm. M.Nalbandyan yazır: “Erməni aşığılarını yalnız erməni ailələrində doğulduqlarına görə erməni hesab etmək olar... Onlar hər zaman azərbaycanlı ustadların yaradıcılığına söykənmişlər və ... istifadə etdikləri musiqi alətləri – saz, santur, kaman və ya kamança, bağlama türklərə məxsusdur” (4, s.15-16).

SMOMPK məcmuəsinin 2-ci buraxılışında S.Zelinski-nin təqdim etdiyi vücutnamə Azərbaycan aşığı sənətinin ermənilərə təsirinin əyani göstəricisidir. Həmin vücutnamədən bir bəndə nəzər salmaq kifayətdir ki, bu təsirin nə dərəcədə olduğu haqda aydın təsəvvür yaransın:

Bir yaşında çiçəgə bənzer idim,
Yaş yarımında dörd ayağlı yeridim.
Palçıqda, torpaqda canım sürüdüm,
Nə ögütə baxdım, nə yalvarana (3, s.24).

Bu vücutnamənin SMOMPK-dakı nəşrindən bir müddət sonra – 1910-cu ildə məcmuənin 41-ci buraxılışında Firi-dun bəy Köçərlinin Aşığı Valehlə bağlı bir yazısı dərc olunur. Firi-dun bəy həmin yazıda Aşığı Valehin bir vücutnaməsindən bəhs edir və arada məcmuənin 2-ci buraxılışında Vartan Xoyskinin S.Zelinski tərəfindən təqdim olunmuş vücutnamə-sini xatırladır. Firi-dun bəy vücutnamənin formasını və müsəl-man dünyagörüşü ilə qırılmaz surətdə bağlı olan məzmununu nəzərə alıb belə qənaətə gəlir ki, həmin vücutnamə erməni aşığı yox, azərbaycanlı aşığı tərəfindən yazılıb (5, 24-26). Fi-ridun bəy Köçərlinin dediklərinə təkcə onu əlavə etmək olar

ki, SMOMPK-da təqdim edilən vücutnamə Vartan Xoyski tərəfindən yazılmış olsa belə, bu fakt yenə də öz-özlüyündə Azərbaycan aşiq sənətinin ermənilərə əsaslı-köklü təsirinin bir göstəricisidir.

SMOMPK məcmuəsində erməni adı altında çap olunan Azərbaycan folkloru mərasim nəğmələri, əfsanə, rəvayət, nağıl, lətifə və s. kimi müxtəlif janrları əhatə edir. Həmin janrlarla tanışlıq təqdim edilmiş nümunələrin Azərbaycan folkloruna məxsus nümunələr olduğunu ortaya çıxarır. Xüsusən nəğmələrin təqdimində Azərbaycan folkloru həm də dil baxımından özünü açıq-aşkar büruzə verir. Belə ki, Azərbaycan folkloruna məxsus əfsanə, rəvayət, nağıl və lətifələrin məzmunu erməni və rus dillərində təqdim olunursa, nəğmələr bir çox hallarda Azərbaycan türkcəsində oxuculara çatdırılır. Hətta ayrı-ayrı nəğmələrin erməni və rus dillərində məzmunu təqdim olunarkən həmin nəğmələrin orijinalının Azərbaycan türkcəsində olduğunu gizlətmək mümkün olmur. Məsələn, məcmuənin 1898-ci il 25-ci buraxılışında F.İ.Ceyranov soyadlı bir müəllifin “Yelizavetpol qəzasının Çaykənd kəndi” adlı məqaləsi çap olunub. Müəllif məqalənin “Bayramlar” adlı bölməsində ermənilərin “Xdırı” adlı nəğmə oxuduqlarını bildirir və nəğmənin məzmununu oxuculara belə çatdırır: “Mən üşüdüm, mən üşüdüm. Almaları daşdım. Almaları əlimdən aldılar. Məni hər şeydən məhrum etdilər. Kasıblıq məni bezikdirdi. Mən bir quyu qazdım. Quyuda beş kişi var, onların bələdçisi haradadır? Qayanın başında...” SMOMPK məcmuəsində çap edilmiş bu materialı diqqətə çatdıran Rza Xəlilov və Afaq Ramazanova yazırlar: “Mətnin məzmunundan da göründüyü kimi, bu uşaq mərasim nəğməsi erməni iqtibasına bariz nümunədir” (6, s.9). Rza Xəlilov və Afaq Ramazanova “Uşaq mərasim nəğməsi” dedikdə, əlbəttə ki, məlum və məşhur “Üşüdüm ha üşüdüm” düzgüsünü

nəzərdə tuturlar. Doğrudan da, həmin düzgünün məzmununun SMOMPK məcmuəsində “erməni” nəğməsi kimi təqdim edilməsi Azərbaycan mərasim folkloruna aid bir nümunəni iqtibas etməkdən başqa bir şey deyil. Məcmuədə məzmunu bu şəkildə təqdim edilmiş nəğmənin məşhur “Üşüdüüm ha üşüdüüm” düzgüsündən ibarət olduğunu Azərbaycanda nəinki yaşlı adamlar, hətta məktəb yaşlı uşaqlar da dərhal müəyyənləşdirə bilirlər.

Başqa bir misal. SMOMPK-un 18-ci buraxılışında Vardavar adlı erməni bayramından bəhs olunur. Məcmuə həmin bayramda oxunan nəğmələri oxucuların diqqətinə çatdırır:

Vardavar gələcəkdir, can gülüm, can, can.
Süfrəni salacaqdır, can gülüm, can, can.

... Bulağın başı mənəm,
İçində daşı mənəm.
A suva gedən tər qızlar,
Gecə yoldaşın mənəm (6, 10).

Bu nəğmələrin Azərbaycan folkloruna aid olduğunu xüsusi sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki nəğmələr Azərbaycan türkcəsindədir və nəğmələrin əksər hissələri Azərbaycanda geniş yayılmış bayatılardan ibarətdir.

SMOMPK məcmuəsində erməni dilində çap olunan nəğmələr belə Azərbaycan folklorunun təsirindən xəbər verir. Məcmuənin 18-ci buraxılışında Yelizavetpol quberniyasının Mixaylovski peşə məktəbinin müəllimi A.Kalaşev Vardavar bayramında iştirak etməsi barədə məlumat verir və həmin bayramda ermənicə oxunan nəğmələrdən nümunələr təqdim edir. A.Kalaşevin təqdim etdiyi nəğmələrdə Azərbaycan folklorunun təsiri iki cəhətdən özünü qabarıq şəkildə göstərir: a) nümunələr Azərbaycan xalq lirikasının ən populyar janrlarından olan bayatı formasındadır; b) nümunələrin əksər misrala-

rında azərbaycancadan götürülmüş *qoca, gözəl, arxayın, gül, dəstə, maşallah* və s. kimi sözlər işlənir (6, 11).

SMOMPK məcmuəsində çap olunmuş “erməni” nəğmələri haqqında yığcam şəkildə söylədiklərimizi yekunlaşdıraraq bildiririk ki, coğrafi baxımdan bir-birindən xeyli uzaqda yaşayan xalqlarda belə, folklor motivlərinin səsleşməsi elmə çoxdan məlum olan bir məsələdir. Amma bu heç kimə haqq vermir ki, qonşu xalqın folklor nümunələrini öz xalqının folkloru kimi təqdim və təbliğ etsin. Ermənilər nə vaxtdan bəridir bu yolu tutublar və saxta yolla getməkdə davam edirlər. Bizim də borcumuz bu saxtakarlığı üzə çıxarmaq və bunun məhz saxtakarlıq olduğunu dünyaya çatdırmaqdır.

QAYNAQLAR

1. Köçərli F. Mühərririn ifadəyi-məramı. Balalara hədiyyə. Bakı, Kaspi mətbəəsi, 1912, c.1-2.
2. Əfəndiyev Ə. Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu. İzahlı bibliografıya. Bakı, Qartal nəşriyyatı, 1998.
3. Zelinski S. Erməni xalq aşığı Vartan Xoyskinin nəğməsi. SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları, I cild. Bakı, Elm və təhsil, 2018, s.23-27.
4. Gəldim, gördüm, mənimsədim. Bakı, Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi, 2009.
5. Кочарлински Ф.Б. Песня Валеха. СМОМПК, 41-ой выпуск, Тифлис, 1910, с.24-26.
6. Xəlilov R., Ramazanova A. Bir neçə söz. SMOMPK: Azərbaycan folkloru materialları, IV cild. Bakı, Elm və təhsil, 2021.

MƏRUZƏLƏR

Seyfəddin RZASOY

Filologiya elmləri doktoru, professor

AMEA Folklor İnstitutu

seyfeddin_rzasoy@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN BƏDİİ-ESTETİK BAXIŞLAR SİSTEMİNDƏ ƏDƏBİ MÜHİT KONSEPTİ

Xülasə

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı qarşısında böyük xidmətləri vardır. Onun ədəbi irsi içərisində “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adlı əsəri fundamental mövqeyə malikdir. O, bu əsərində ədəbi simaların dəyərləndirilməsində “ədəbi mühit” konseptinə xüsusi diqqət vermişdir. Tədqiqat nəticəsində aydın olmuşdur ki, F.Köçərli hər hansı müəllifin milli ədəbi kimliyini müəyyənləşdirərkən onun milli mənsubiyyətini deyil, hansı milli ədəbi mühitdə formalaşdığını əsas götürmüşdür.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı, ədəbiyyat tarixi, ədəbi mühit konsepti, ədəbi subyekt

КОНЦЕПТ “ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА” В СИСТЕМЕ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ВОЗЗРЕНИЯ ФИРИДУН БЕК КОЧАРЛИ

Резюме

Видный деятель Азербайджанского литературоведения XX века Фиридун бек Кочарли имеет большие заслуги перед Азербайджанской литературой и литературоведения. В его литературной наследии особенное место занимает фундаментальное произведение “Литература Азербайджанских тюрков”. В этом произведении при оценке литературных субъектов было выделено особое внимание концепту литературной среды. В ходе исследования было выяснено, что Ф.Кочарли во время определения национально-литературной идентичности авторов не обращал внимание на их этнической принадлежности; взял за основу концепт “литературной среды”, то е., великий историк литературы считал, что литературной идентичности авторов в прямую зависит от среды, в которой они формировались.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, литература Азербайджанских тюрков, история литературы, концепт “литературная среда”, литературный субъект

THE CONCEPT OF LITERARY ENVIRONMENT IN THE SYSTEM OF FIRIDUN BEY KOCHARLI'S ARTISTIC AND AESTHETIC VIEWS

Summary

Firidun bey Kocherli, a prominent representative of Azerbaijani literary studies of the 20th century, has made great contributions to Azerbaijani literature and literary studies. His work which named “Literature of Azerbaijani Turks” has a fundamental position in his literary heritage. In this work, he paid special attention to the concept of “literary environment” in the evaluation of literary figures. As a result

of the research, it became clear that when defining the national literary identity of any author, F.Kocherli did not consider his nationality, but the national literary environment in which he was formed.

Key words: Firidun bey Kocherli, literature of Azerbaijani Turks, history of literature, concept of literary environment, literary subject

Anadan olmasının 160 illik yubileyini böyük təntənələrlə qeyd etdiyimiz görkəmli ədəbiyyatşünas alim Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığı qarşısında fundamental xidmətləri vardır. Bu böyük şəxsiyyətin millət və xalq adına gördüyü işlər maarif ziyası ilə işıqlandığı üçün onlar bu gün də milli ədəbi-ictimai yaddaş tariximizdə öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

F.Köçərlinin ədəbi irsi içərisində, onun özünün adlandırdığı kimi, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” adlı əsəri fundamental mövqeyə malikdir. Çünki bu əsərlə minilliklərin dərinliklərindən, necə deyərlər, tarixin “tarixsizlik çağından”, başqa sözlə, mifologiya dövründən baş alıb gələn Azərbaycan ədəbiyyatı ilk dəfə olaraq müasir ədəbi düşüncə prinsipləri baxımından sistemli təhlilə cəlb olundu.

Ümumiyyətlə, hər bir “ədəbiyyat tarixi” onun mənsub olduğu xalqın ədəbi-bədii təfəkkürünün pasportu sayılmaqla həmin xalqın ədəbiyyatına milli ədəbi kimlik statusu verir. Bir xalqın ədəbiyyat tarixi o xalqın elə kimlik tarixi deməkdir. Çünki ədəbiyyat tarixinin doğru-düzgün yazılması, onun şərti başlanğıc nöqtədən günümüzədək olan tarixinin bütün transformativ keçidlərinin, epoxal dəyişikliklərinin sistem halında bərpa olunması xalqın milli varlığının bərqərar olunması, milli kimliyinin qorunması, milli istiqlalyyətinin əldə edilməsi

yolunda atılmış ən mühüm addımlardan biridir. Bu cəhətdən, F.Köçərli nəhəng və zəngin ədəbiyyat tariximizin Rusiya, Avropa və İran şovinistləri tərəfindən yox edilməyə çalışıldığı bir dövrdə Azərbaycan ədəbi kimliyinin bərpa olunması baxımından əhəmiyyəti heç nə ilə müqayisə oluna bilməyəcək dərəcədə möhtəşəm bir abidə yaratdı.

Əlbəttə, bu abidə haqqında yaradıldığı zamandan bu günə kimi çoxlu tədqiqatlar aparılmış, o, ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyat nəzəriyyəsi və hətta ədəbi tənqid baxımından kifayət qədər qiymətləndirilmişdir. Biz bu deyilənləri təkrar etməyib, F.Köçərlinin bədii-estetik baxışlar sistemində ədəbi mühit konsepti məsələsi barəsində müxtəlif şəkildə bəhs etməyə çalışacağıq.

F.Köçərli öz dövrünün professional ədəbiyyatşünası idi. Bu cəhətdən, alimin bədii-estetik baxışlarının öyrənilməsi baxımından onun “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsəri mühüm rol oynayır. Çünki çoxsaylı ədəbi simaların sistemləşdirməyə cəlb olunduğu bu əsərdə müəllif özünün bütün ədəbi-intellektual potensialından kifayət qədər geniş şəkildə istifadə etməyə çalışmışdır.

“Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərinə diqqət yetirdiyimizdə burada ədəbi simaların və ədəbi proseslərin dəyərləndirilməsində “ədəbi mühit” konseptinə xüsusi diqqət verildiyinin şahidi oluruq.

“Ədəbi mühit” çox mürəkkəb anlayışdır: bu ad altında hər bir sənətkarın doğulduğu, yaşadığı, fəaliyyət göstərdiyi ədəbi məkan nəzərdə tutulur. Əslində, insan elə anadan olan kimi ədəbi mühitə daxil olur. Bu – “ana laylası”, “ana dünyası” adlanan ilk ədəbi mühitdir. Körpə “anadilli ədəbiyyat” adlanan o nəhəng hadisə ilə ilk dəfə anasından eşitdiyi “can balam” nidaları ilə, laylalarla, oxşatmalarla tanış olur. Ana dili-

nin poetik nümunələri ilə bu ilk tanışlıq hər bir insanın ilk ədəbi kimliyini yaratmaqla bərabər, eyni zamanda ilk ədəbi mühit rolunu da oynayır. Bu cəhətdən, F.Köçərli ədəbiyyat tarixi ilə bağlı tədqiqatlarında ədəbi mühit və onu şərtləndirən müxtəlif faktorlara xüsusi yer vermişdir. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatı adlanan nəhəng poetik coğrafiyanı onun bütün tarixi-ədəbi mühitləri baxımından dərinlən tanıyan və bilən F.Köçərli bütün mahiyyəti ilə anlayırdı ki, hər bir sənətkar öz ədəbi kimliyi baxımından mənsub olduğu ədəbi mühit ənənələrinin daşıyıcısıdır. Ona görə də alim ədəbi subyektlərin təqdimi zamanı ədəbi mühit anlayışına mühüm bədii-estetik konsept kimi böyük əhəmiyyət vermişdir. Bu cəhətdən, alimin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərində ədəbi mühit hadisəsi olaraq Gəncə, Şirvan, Şamaxı, Qarabağ, Şuşa, Quba kimi ədəbi mühitlərin qısa, lakin əhatəli təsvirinə rast gəlirik.

Məsələn, müəllif Gəncə ədəbi mühitinin təsviri zamanı tarixi abidələr, siyasi hadisələr, təbiət obyektləri, əhalinin dini mənsubiyyəti və s. kimi mühit faktorlarına diqqət verir. F.Köçərli ədəbi şəxsiyyətlə ədəbi mühit arasında əlaqə bağlarına diqqət yetirməklə, əslində, ədəbi-bədii düşüncənin məzmunu və mahiyyətini qabartmışdır. Çünki orta əsrlər müəlliflərinin ədəbi mühit baxımından kimliyi onların sənətkar kimliyinin, ədəbi kimliyinin işarəsi kimi çıxış edirdi. Təsədüfi deyildir ki, F.Köçərli əsərdə Gəncə ədəbi mühitinin nümayəndəsi kimi Əbülülə Gəncəvi və Nizami Gəncəvidən bəhs etmişdir. Müəllifin bu sənətkarlar haqqında verdiyi oçerklərdən çox maraqlı bir elmi mətləb hasil olur.

Əbülülə Gəncəvinin nisbəsi, yəni haralı olması haqqında məlumat verən F.Köçərli yazır: **“Əgərçi Hacı Lütfəli bəy ibn Xaqan Azəri “Atəşkədə”sində Əbülüləyə “Gəncəvi” deyib, onu Gəncə əhalisindən hesab eləyir, vəli şairin öz**

kəlamından anlaşılan budur ki, onun əsli iranlıdır” (6, s. 99).

Sitatdan göründüyü kimi, F.Köçərli Əbülülə Gəncəvini iranlı hesab edir. Məsələnin bu tərəfi ilə işimiz yoxdur. Ancaq alim onun mənsub olduğu ədəbi mühiti, yəni Gəncəni xüsusi təsvir edir. Bu, nə ilə bağlıdır. Klassik poetik ənənələri dərin-dən bilən F.Köçərli orta əsr sənətkarlarının adlarındakı nisbələrin, sadəcə, yer, məkan işarəsi olmadığını yaxşı bilirdi. Bu nisbələr şairlərin anadan olduğu məkandan daha çox, onun bir sənətkar kimi yetişdiyi mühiti bildirirdi. Yəni orta əsr sənətkarları hansı mühidə sənətkar kimi pərvəriş tapıb parlayırdılarsa, oranı özlərinə poetik kimliklərinin, yəni ədəbi şəxsiyyətlərinin “doğuluş məkanı” sayırdılar.

Bu düşüncənin əsasında mifik doğuluş konsepsiyası durur. Əski mifoloji düşüncəyə görə, insan bir məqamdan başqa bir məqama keçdikcə o, məcazi şəkildə yenidən doğulur.

Yeri gəlmişkən Şamaxıda doğulmuş İmadəddin Nəsimini onun Təbrizdən dünyaya parlaması haqqındakı beytə əsaslanmaqla Təbrizdə doğulduğu fikrini də irəli sürmüşlər. Halbuki Nəsiminin “Təbrizdən dünyaya parlaması” metaforası onun anadan harada doğulduğunu yox, bir hürufi şairi kimi harada pərvəriş tapdığını, sənətkar, şair doğumunun harada baş verdiyini bildirir.

Göründüyü kimi F.Köçərli sənətkarın anadan olduğu məkanla onun sənətkar kimi yetişdiyi məkanı, yəni ədəbi mühiti bir-birindən konseptual şəkildə fərqləndirir. Bunu biz görkəmli ədəbiyyatşünasın Nizami Gəncəvinin bioqrafiyası haqqındakı fikirlərində də görürük. Müəllif yazır: **“Şeyx Nizami böyük şairlərdən birisi olub. Onun kimi fəsih, rəvəntəb və şirinzəban şair dünya üzünə az gəlibdir... Bəzi rəvayətə görə, Nizami Qum şəhərində təvəllüd edib, nəşvü nüma**

tapdıqdan sonra Gəncəyə gəlibdir və burada ömrünün axırına kimi qalıbdır. Amma səhihi budur ki, onun atası Qumdan Gəncəyə gələn zaman Nizami hələ dünyaya sərəçəsinə ayaq basmamışdı və ol gövhəri-pakin təvəllüdü Gəncədə hicrətin 520-ci sənəsində vəqə olmuşdur” (6, s. 100).

Bu fikirdən aydın olur ki, F.Köçərli Nizami Gəncəvinin özünün Qum şəhərində anadan olmasını qəbul etməsə də, əsil-nəsəbinin Qumdan olduğunu yazır. Bu barədə çox danışmaq istəməzdik. Çünki sağlam elmi düşüncəyə malik Azərbaycan və dünya nizamişünaslarının birmənalı şəkildə təsdiq etdikləri kimi, “Xəmsə”də Nizaminin Qum şəhərində anadan olması haqqındakı beyt “Xəmsə”yə sonradan əlavə olunub və şairin əsərlərinin XVII əsrdən əvvəlki əlyazmalarında bu beyt yerli-dibli yoxdur. Yəni bu beyt “Xəmsə”yə sonradan artırılmış uydurmadır (bax: 4, s. 587-588). Digər tərəfdən, tədqiqatçıların da yekdilliklə təsdiq etdikləri kimi, Nizami öz əsərlərində, o cümlədən “Leyli və Məcnun” poemasında “türk dili” məsələsində özünün türk etnik kimliyini açıq şəkildə bəyan etmişdir (bax: 1, s. 175; 8; 5; 2, s. 372-373; 3, s. 379; 9, s. 84-92).

F.Köçərli öz əsərində Gəncə haqqında qısa, lakin səciyyəvi biliklər verməklə Nizaminin ədəbi kimliyinin məhz Gəncə ilə bağlı olduğunu göstərir. Göründüyü kimi, böyük ədəbiyyatşünas ədəbi kimliklə fərdi-bioloji kimlik arasında fərq qoyur.

F.Köçərlinin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərində Qarabağ ədəbi mühitinin təsviri də xüsusi yer tutur. Azərbaycanın ən zəngin ədəbi-mədəni mühitlərindən olan Qarabağda yetişmiş sənətkarlar bu əsərdə özlərinin ədəbi mühit kimlikləri baxımından da səciyyələndirilmişlər. Məsələn, müəllif Qarabağ mədəniyyətinin incisi Şuşa haqqında yazır: **“Şuşa şəhə-**

rinin ab-havasının təsirindən və torpağının bərəkətindən burada çox zürəfa, üdəba və şüəra vücuda gəlibdir. Belə ki, Şuşa qalası Zaqafqaziyanın Şiraz mənzələsində olub, ərba-bi-zövqü səfa oymağı və əhli-hal və sahibi-dil yatağı hesab olunur. Şuşa əhli həmişə eyşü işrətdə olub, günlərini gəzməkdə, seyrü səyahətdə keçirirdilər və buranın sazəndə və xanəndələri indi də məşhuri cahandır” (6, s. 124).

F.Köçərlinin bu təsvirində onun “ədəbi mühit” konseptinə nələri daxil etdiyini görmək olur. Beləliklə, böyük ədəbiyyatşünasa görə, ədəbi mühit anlayışı Şuşanın nümunəsində aşağıdakı faktorlardan təşkil olunmuşdur:

1. Şuşa şəhərinin ab-havası;
2. Torpağının bərəkəti;
3. Ədəbi subyektlər:
 - 3.1. Zəriflər, yəni ədəbiyyatı, şeiri, sənəti qiymətləndirməyi bacaran ziyalılar;
 - 3.2. Üdəba, yəni ədiblər, başqa sözlə, ədəbiyyat haqqında biliklərə sahib olan ziyalılar;
 - 3.3. Şüəra, yəni şairlər;
4. Ədəbiyyat və incəsənət ocağı olan Şuşa şəhəri;
5. Zövqü səfa sahibləri;
6. Əhli-hal insanlar;
7. Sahibi-dil insanlar;
8. Ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti qiymətləndirən xalq (Şuşa əhli);
9. Ədəbi mühitlə qırılmaz və üzvi şəkildə bağlı olan musiqi subyektləri (sazəndə və xanəndələr).

Əlbəttə, görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərlinin bədii-estetik baxışlar sisteminə “ədəbi mühit” konsepti haqqında çox geniş danışmaq olar. Müəllifin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsəri fundamental qaynaq kimi bu baxımdan son də-

rəcə zəngin material verir. Elə hesab edirəm ki, bu məsələnin monoqrafik planda tədqiq edilməsi müasir dövrümüzün milli-siyasi prioritetləri baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

QAYNAQLAR

1. Bertels Y.E. Nizami (şairin həyatı). “Revolyusiya və kultu-
ra” jur., № 4, 1939, s. 77-86
2. Cəfərov N. Nizaminin türk dünyası. Nizami Gəncəvi klassik
və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm
və təhsil, – 2021, – s. 368-377
3. Cəfərov N. Nizami Gəncəvi və ya dünya şöhrətli Azərbaycan
şairi/ Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə
(məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, – s.
377-380
4. Hüseynoğlu K. Nizami Gəncəvinin milli mənsubiyyətinə
dair mübahisələr. Nizami Gəncəvi klassik və müasir
tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi). – Bakı: Elm və təhsil, –
2021, – s. 585-592
5. İbrahimov M. Dahi söz yaradıcısı. “Kommunist” qəz., – 15
iyun, – 1939-cu il
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. I cild. Bakı:
Avrasiya Press, 2005, 560 s.
7. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. II cild. Bakı:
Avrasiya Press, 2005, 464 s.
8. Mübariz M. Şeyx Nizami Gəncəvi. “Ədəbiyyat qəzeti”, –
06 fevral, – 1938-ci il
9. Rzasoy S. Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında mif,
folklor və təsəvvüf. S.Rzasoy. – Bakı: Elm və təhsil, 2021,
344 s.

Ramazan QAFARLI
Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Folklor İnstitutu
ramazanqafar@gmail.com

**AZƏRBAYCAN UŞAQ FOLKLORUNUN
TOPLANMASI, NƏŞRİ VƏ TƏDQIQI TARİXİNDƏN:
SMOMPK TOPLUSUNUN VƏ FİRİDUN BƏY
KÖÇƏRLİNİN ROLU**

**ИЗ ИСТОРИИ СБОРА, ИЗДАНИЯ И
ИССЛЕДОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ДЕТСКОГО ФОЛЬКЛОРА: РОЛЬ СБОРНИКА
СМОМПК И ФИРИДУНА БЕЯ КОЧАРЛИ**

Резюме

В статье показано, что история сбора, издания и перевода азербайджанского детского фольклора на другие языки совпадает с 30-ми годами XIX века. Во второй половине 19 века и начале XX века образцы детского фольклора в основном встречаются в двух источниках:

1. В российской печати, особенно в сборнике СМОМПК – “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”.

2. В сборнике Фиридун бея Кочерли “Balalara hədiyyə” (“Подарок малышам”).

Начиная с первого выпуска СМОМПК, почти в каждом выпуске был представлен азербайджанский детский фольклор. С.П.Зелинский приводит во II разделе первого издания сборника под названием “Татарские пословицы, пословицы, загадки и женские имена”, услышанные им от турчанок древнего Реванского округа Азербайджана.

В начале 20 века Ф.Кочерли подарил своим юным читателям сборник детского фольклора “Подарок детям”.

Ключевые слова: детский фольклор, загадки, игры, пьесы, песни, сказки, загадки

**FROM THE HISTORY OF THE COLLECTION,
PUBLISHING AND RESEARCH OF AZERBAIJANIAN
CHILDREN'S FOLKLORE: THE ROLE OF THE
COLLECTION OF SMOMPK AND FIRUDIN BEY
KOCHARLI**

Summary

The article shows that the history of collecting, publishing and translating Azerbaijani children's folklore into other languages coincides with the 30s of the 19th century. In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, samples of children's folklore are mainly found in two sources:

1. In the Russian press, especially in the collection SMOMPK – “Collection of materials for describing the localities and tribes of the Caucasus”.

2. In the collection of Firidun bey Kochacrli “Balalara hədiyyə” (“Gift for kids”).

Since the first issue of SMOMPK, Azerbaijani children's folklore has been featured in almost every issue. S.P.Zelinsky cites in the II section of the first edition of the collection entitled “Tatar proverbs, proverbs, riddles and female names”, which he heard from the Turkish women of the ancient Revan district of Azerbaijan. At the beginning of the 20th century, F.Kocherli presented his young readers with

a collection of children's folklore “Balalara hədiyyə” (“Gift for Children”).

Key words: children's folklore, riddles, games, plays, songs, fairy tales, riddles

Uşaq folklorumuzun toplanmasına, nəşrinə XIX əsrin II yarısından başlanmışdır. Lakin onun qığılcımları toplanıb nəşr edilməmişdən çox-çox qabaqlar klassik şairlərimizin əsərlərinə düşmüşdür. Dahi Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində xalq uşaq oyunlarından, sehirlə və heyvanlara aid nağıl motivlərindən gen-bol istifadə etmişdir. Məhəmməd Füzuli “Söhbətül-əsmar” (“Meyvələrin söhbəti”) alleqorik poemasının mövzunu el arasında geniş yayılan ibrətamiz əhvalatdan götürmüşdür. Məhəmməd Əmani, Qasım bəy Zakir, Abbasqulu ağa Bakıxanov və Seyid Əzim Şirvani kimi sənətkarlar tərəfindən müxtəlif dövrlərdə yazılan mənzum hekayələrdə də xalq təfəkkürünün təsiri özünü göstərir. Bütün bunlar klassik yazılı ədəbiyyatın Azərbaycan folklorundan qidalanması kimi çox qiymətlidir. Görkəmli söz ustalarımızın qələmindən çıxan poema, təmsil və mənzum hekayələr nağıl süjetlərinə, folklorun ruhuna nə qədər yaxın olsa da, poetik sistemə, dilinə, üslubuna və başqa xüsusiyyətlərinə görə xalq yaradıcılığından fərqlənir.

XIX əsrin əvvəllərində Avropada Qrimm qardaşları tərəfindən yandırılan folklor məşəli Rusiya vasitəsilə Azərbaycana keçmişdir. 40-cı illərdən başlayaraq əfsanə, nağıl, lətifə və dastanlarımız müntəzəm olaraq mətbuat səhifələrində özünə yer tapmışdı. Bu dövrdə uşaq folklorundan söhbət gedə bilməzdi. Lakin unutmamalıyıq ki, Azərbaycan folklorunun ilk toplayıcıları, əsasən, maarif pərvanələri idilər. Onlar xalq yaradıcılığına müraciət edəndə, hər şeydən əvvəl, şagirdləri-

nin yaş səviyyəsinə, biliyinə, zövqünə uyğun, azsözlü, yığcam, lakonik və oyunlarla bağlı nümunələrlə maraqlanır, laylaları, tapmacaları, yanılmacları, düzgüləri, sanamaları böyük həvəslə toplayıb nəşr edirdilər.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin II yarısında və XX əsrin əvvəllərində uşaq folkloru nümunələrinə daha çox iki mənbədə təsadüf edilir:

1. Rus mətbuatında, xüsusilə QƏXTDM (“Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu” // СМОМПК – “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”) məcmuəsində.

2. Folklor toplularında. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” toplusunda.

Uşaq folklorumuzun toplanıb nəşr edilməsi sahəsində ən böyük işi QƏXTDM (“Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu” // СМОМПК – “Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа”) məcmuəsinin yaradıcıları və görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli görmüşlər.

СМОМПК-ın ilk buraxılışından başlayaraq, demək olar ki, hər nömrəsində Azərbaycan uşaq folkloruna yer ayrılırdı. Belə ki, S.P.Zelinski Azərbaycanın qədim İrəvan qəzasının türk qadınlarından eşitdiyi xalq yaradıcılığı incilərini məcmuənin I buraxılışının II bölməsində “Татарская пословица, поговорки, загадки и имена женщин” (“Tatar atalar sözü, məsəl, tapmaca və qadın adları”) başlığı altında verir. Buradakı tapmacalar mövzularının rəngarəngliyi və quruluşu ilə maraq doğurur:

*Bu gün çərşənbədir,
Qəlbimə düşün nədir?
Dəryadan tüstü qalxır -*

İçində bişən nədir? (Qəlyan)

*Yerir, yerir - izi yox,
Dərə, tərə, düzü yox.
Yayda, qışda balalar,
Dərisi var, üzü yox (Bit).*

Aşiq poeziyasının təsiri ilə yaranan bu cür nümunələrlə bərabər uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun tapmacalara da rast gəlirik:

*1. Ay gedər,
İl gedər,
Gecə-gündüz
Yol gedər (Su).*

*2. Dəryada bir gül bitib,
Adı yox.
Şirinliyindən yemək olmaz,
Dadı yox (Uşaq).*

SOMOMPK-un sonrakı buraxılışlarında toplanan tapmacalar bir sıra keyfiyyətləri ilə sırf uşaq folkloru nümunələridir:

a) Əyləncəli məzmunu malikdir:

*Sarı saqqal!
Uzun hoqqar.
Onu tanımayan
Olsun çaqqal (Qarğıdalı)*

b) Söz oyununu xatırladır:

*Gəl! Gəl!-deyirəm, gəlməz.
Gəlmə! Gəlmə!-deyirəm, gələr (Dodaqlar).*

Toplayıcı A.İokimov bu tapmaca ilə əlaqədar maraqlı izahat verir: “Gəl” sözündə dodaq samiti “m” yoxdur, ona görə də bu sözün tələffüzündə dodaqlar tapmacada deyildi

kimi bir-birinə yaxınlaşmaz – “gəlməz”. “Gəlmə” sözündə isə “m” dodaq samiti var, ona görə də dodaqlar bir-birinə yaxınlaşar, başqa sözlə, “gələr”.

c) Mövzuları uşaq aləminə yaxındır. Daha çox heyvanlara, təbiət hadisələrinə, ev əşyalarına və uşaqların yaxşı tanıdıqları sair şeylərə həsr olunur:

1. *Yol içində qazan qaynar. (Qarışqa yuvası)*

2. *Uzun-uzun dərvişlər*

Bizim evə gəlmişlər,

O qədər oynamışlar,

Xurt-xəşil olmuşlar (Yağış)

3. *Atdan hüündür, itdən alçaq. (Yəhər)*

4. *Mən baxıram, o qaçır. (Qulaq)*

Məcmuənin səhifələrində xalqımızın uzun əsrlərdən bəri həm nəsrə, həm də nəzmlə yaratdığı ən xarakterik tapmacalara rast gəlirik. Bunlar Azərbaycanın müxtəlif kənd və şəhərlərindən (Şəki, Qazax, Qəbələ, İrəvan, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı və s.) toplandığından aid olduğu ərazinin xüsusiyyətlərini və ləhcəsini özündə əks etdirir.

Məsələn:

“Burdan vurur qılınçı,

Dəhnədə oynar ucu”.

İldırım haqqında olan bu tapmaca Nuxada (indiki Şəkidə) yaşayan Abdulla Əfəndiyevin dilindən yazıya alınmışdır, ona görə də “Dəhnə” sözünün mənası (su yığılan yer anlamındadır, Şəkidə kənd adıdır) yalnız həmin şəhərdə və oraya yaxın ərazilərdə başa düşülə bilər. Şübhəsiz ki, bu tapmaca Azərbaycanın digər yerlərində işlənərkən “Dəhnə” sözü başqa uyğun ifadə ilə əvəz edilmişdir.

SMOMPK-da uşaq oyun-tamaşaları da toplanıb nəşr edilmişdir. Şəki, Qəbələ, Cəbrayıl, Şamaxı və başqa şəhərlə-

rin tarixi, etnoqrafiyası haqqında yazılan məqalələrin sonunda həmin ərazilərdən toplanan uşaq oyunlarının təsviri verilir. “Краткая сведения о селение Варташен и его жителях” (“Vartaşen kəndi və onun əhalisi haqqında qısa məlumat”) məqaləsində *“Çilingağac”, “Cüz”, “Qur-qur”, “Quşum-quşum”, “Beş daş”, “Qarr-qarr”* (qarğanın qarıldaması), *“Xan-xan”, “Aşuq-qoz”, “Zəngi”* kimi mütəhərrik oyunlar barədə M.Bejanovun məlumatı olduqca maraqlıdır: *“Zəngi” toplu oyundur. İştirakçılar iki dəstəyə bölünürlər. İki başlanğıc yeri – “dib” (bu söz məcmuədə rus dilinə “qorodok” kimi tərcümə edilmişdir) müəyyən olunur. Püşkatma yolu ilə oyuna kimin birinci başlaması müəyyənləşdirilir. Sonra hər dəstə öz “dib”inin qarşısında dayanır və növbə ilə oyunçulardan biri topu yuxarı atır, digəri onu tutur. Hansı dəstə əvvəl “beş” xal qazansa, onda o biri dəstənin bir oyunçusunu dövrəyə alırlar, başqa bir oyunçunu onun belinə mindirirlər. Bu oyunçu “atlı” adlanır. Beləcə topu yuxarı tullayırlar. Əgər “atlı” topu tutsa, onda onun yoldaşlarının hamısı o biri dəstənin oyunçularının belinə minir, əksinə, tuta bilməsə uduzmuş olur”.*

Uşaq oyun-tamaşalarının müxtəlif məzmunlu və çalarlı olması toplayıcıların diqqətini özünə çəkmiş, ona görə də böyük həvəslə qələmə alıb çapına nail olmuşlar. Xalqımızın məişətinin ayrı-ayrı sahələrinin, peşə və sənətlərinin (xüsusilə ovçuluq), həmçinin tarixi ənənələrin təqlidi kimi nəzərə çarpan səhnələri azərbaycanlı körpələr, yeniyetmələr kənd və şəhər meydanlarında, küçələrdə, həyət-bacada bir yerə toplaşib canlandırır, həm milli xarakterlərini, həm də bacarıq və istedadlarını nümayiş etdirirdilər. Məcmuədə təsvir olunan oyunlarda ən maraqlı cəhət odur ki, uşaqlar quşların, heyvanların səsinə, hərəkətlərini yamsılayırlar. Bu mənada **“Qarr-qarr”** oyununa diqqət yetirək:

“Meydançanın ortasında geniş dairə cızırlar. Uşaqlardan biri həmin dairənin içərisində dayanır, başqa birisi isə onu qoruyur. Ətrafdakı uşaqlar “qarr” - deyə qarğa kimi qarıldayıb onların üstünə hücum edirlər. Dairənin içərisində dayanan oğlan əlini hücumçulardan birinə toxundursa, oyunu aparmış olurlar”.

Uşaq oyunlarının təsvirinə başqa mənbələrdə də rast gəlirik. Toplayıcılar **“Gizir”**, **“Cıdır”**, **“Böyük artırma”**, **“Kiçik artırma”**, **“Qoşa artırma”**, **“Xan-xan”** kimi Azərbaycan xalq oyunlarının gürcü uşaqları arasında da geniş yayıldığını yazırlar. Məcmuənin V buraxılışında belə bir qeydə rast gəlirik: *“Yerli qocaların fikrincə, “Artırma”, “Cıdır” kimi oyunlar gürcülərə tatarlardan (Azərbaycan türklərindən - kursiv müəllifindir) keçmişdir”.*

Bəzi oyunlar və oyun-tamaşa nəğmələri birbaşa uşaqların dilindən yazıya alınır. Məcmuənin IX buraxılışındakı *“Günəşi çağırmaq”* məqaləsində A.İoakimov uşaqlardan eşitdiyi bir oyun-tamaşa nəğməsini təhlil etməyə təşəbbüs göstərir. Məqalə maraqlı məlumatla başlanır: *“Davamlı yağış yağan vaxtlarda Yelizavetpol (indiki Gəncə) şəhərinin müsəlmanlarından eşitmişəm. 13 iyun 1889-cu il”* (2). Bu qeyd və sonrakı təsvirlərdən aydın olur ki, məqalənin müəllifi Azərbaycan dilini yaxşı bilməklə yanaşı, xalqımızın məişəti, adət-ənənələri, məşğuliyyəti, uşaqların əyləncəsi, oyunları ilə də yaxından tanış imiş. A.İoakimov yazır: *“Yaşadığım evə həyətdən qərribə səslər doldu. Mən bayıra çıxanda gözlərim qarşısında belə bir mənzərə canlandı: bir neçə yerli müsəlman uşağı qafiyəli tatar (türk-Azərbaycan - Q.R) sözlərinin müşayiəti ilə əllərindəki ağacları insafsızcasına yerə döyürdülər. Səs kəsildəndən sonra uşaqlardan biri “Qodu”nu mənə göstər-*

di. Kəhraba rəngli parça ilə örtülən bu gəlincik, şübhəsiz, qadın fiqurunu əks etdirirdi:

- Bu nə kukladır? - sualıma oğlan belə cavab verdi:

- Qodudur (O, gəlinciyi belə adlandırırdı.)

Mən yenidən soruşdum:

- Qodu nə deməkdir?

- Günəş və ay, - deyə oğlan düşünmədən cavab verdi.

Qodu haqqında başqa heç bir məlumat ala bilmədiyim üçün oğlandan xahiş etdim ki, oxuduğu sözləri mənə diktə etsin. O, mənə aşağıdakı nəğməni yazdırdı:

Qodu, Qodu hay, Qodu, Qodu!

Qoduya salam verdinizmi?

Qodu burdan ötəndə

Qırmızı gün(ü) gördün(üz)mü?

Qara toyuq qanadı,

Kim vurdu, kim sanadı?

Göyçalıya getmişdim,

İt baldırımı daladı, -

Yağ verin yağlamağa,

İp verin bağlamağa.

Verənin oğlu olsun,

Verməyənin bir kor qızı olsun!

O da çatlasın, ölsün!" (1).

A.İoakimov bu nəğməni Böyük Vədi kənd məktəbinin müəllimi Vəzirova göstərir və ondan başqa variantını öyrənir:

Dodu, Dodunu gördünüzmü?

Doduya salam verdinizmi?

Dodu gedəndən bəri

Heç gün üzünü gördünüzmü?

Nəğmə daha məzmunlu və geniş variantda məcmuənin XVIII buraxılışında çap olunmuşdur. Mətnin əvvəlində isə belə bir qeyd verilmişdir:

"Yağışlı günlərdə Nuxa (indiki Şəki - R.Q.) şəhərində azər-baycanlı uşaqlar həyatbəhəyət gəzərək bu nəğməni oxu-

yurlar. Buna görə onlar ev sahiblərindən pul, soğan, düyü, yağ, qənd və s. alırlar:

I nəfər

*Qodu, qodu, dursana!
Çömçəni doldursana!
Qodunu yola salsana!*

Hamı (xorla)

Allah! Allah!

I nəfər

*Qodu palçığa batmışdı,
Qarmaladım, çıxartdım.*

Hamı

Allah! Allah!

I nəfər

*Qara toyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı?
Eşik-eşik gəzəndə
Baldırım ot daladı.*

Hamı

Allah! Allah!

I nəfər

*Dağda dana böyürdü,
Yengə ana yüyürdü.
Yengə ana çatınca.
Gəlin oğlan doğurdu*.*

Hamı

Allah! Allah!

I nəfər

*Verənin oğlu olsun!
Verməyənin kor qızı!
Adı Fatma olsun!
Qaşları çatma olsun!
O da çatdasın ölsün!..*

Hamı

Allah! Allah!1

A.İoakimov nəğmənin əldə etdiyi variantlarını bir-biri ilə müqayisə edərək bildirir ki, *“İkinci nəğmə (“Dodu” sözü ilə başlanan) Qarabağ ləhcəsinin xüsusiyyətlərini əks etdirir”*. Onun fikrincə, *“Qodu”, yaxud “Dodu” büt-pərəstlərin hansı tanrısınınsa adıdır, gəlincik isə bu tanrını nümayiş etdirən bütdür... Qodu, yaxud Dodu ilə günəş də yoxa çıxır”*.

Müəllif maraqlı mülahizə irəli sürməklə uşaq nəğmələrinin qədim kultlarla, rituallarla bağlılığını təsdiqləməyə çalışır. Uşaqlarla söhbətdə “Qodu” sözünün “günəş” və “ay” mənasında işləndiyinə işarə edilir. Bu fakt göstərir ki, Azərbaycan türklərinin ilkin inanclarında iki göy cisminə güclü inam, etiqad olmuşdur. A.İoakimovun “Qodu”nu büt-pərəstlərin tanrısının adı kimi təqdimi mübahisəli səslənsə də, uşaq folklorunda işlənən mifopoetik məfhumların ilk şərhli olaraq qiymətli-dir. Nəğmələrdə mifoloji obrazın xalq arasında üç şəkildə - “Qodu”, “Dodu” və “Güdü” (F.Köçərlinin variantında) kimi işlənməsi onu sübut edir ki, Günəş kultu geniş arealda yayılmış və çoxsaylı tayfa, qəbilə birləşmələri tərəfindən əsas tanrı hesab edilmişdir. Lakin sözlərin eyni zamanda iki göy cismi ilə əlaqələnməsi toplayıcının yanlış qənaətidir. Çünki ilkin türk inanc və mifoloji görüşlərində Günəşlə Ay dəqiq və fərqli funksiyalara malikdir. Onların fəaliyyət dairəsi heç vaxt üst-üstə düşmür. Şübhə yoxdur ki, qor // qod // qodu // dodu // güdü // günəş keçidləri tarixin uzun proseslərində baş vermiş və ilkin çağlarda “od” anlamını daşımışdır. Ola bilsin ki,

əvvəl yağışlı günlərdə Qoru – günəş tanrısını köməyə çağırırdılar. Mərasim nəğməsi uşaqların repertuarına keçəndən sonra təhrif edilərək “Qodu // Dodu” şəklinə düşmüşdür. Birbaşa Günəşə müraciətlə oxunan “Gün çıx...” nəğməsində təbiətdəki bütün varlıqlar Günəşin övladları hesab edilir.

Qəribədir ki, Şəki uşaqlarının dilindən yazı yaddaşına köçürülən “Qodu” nəğməsində uşaqlar əvvəl Qodunu soraqlayır, sonra özlərini də Qodu adlandırıb camaatdan pay diləyirlər. Burada uşaqlar Qodunun – Günəşin funksiyasını öz üzərlərinə götürür, gerçək həyatda baş verənləri (*yengə ana çatanadək gəlinin oğlan doğması*) Qodu ilə bağlayır və eləcə də Qodu ilə hesablaşmayıb onları paysız yola salanlara qarşı yağdırır, elələrinin “qaşları çatma qızlarının çatlayıb ölmələrini” arzulayırlar. Əslinə baxanda, sonuncu çox ədalətsiz hökmdür. Doğrudur, nəğmədə bütün məsələlər yumorla yoğrulur. Bizcə, bu cəhət nəğməyə sonradan uşaqlar tərəfindən gətirilmişdir.

Nəğmənin ilkin varianlarında “kor qız Fatma” deyəndə “Gün çıx, çıx, çıx” çağırışındakı Günəşin “keçəl qızı” nəzərdə tutulurdu. Deməli, “Qodu” nəğməsində pay verməyənin qızından söz getmir. Bu, “*Keçəl qızı evdə qoy, Saçlı qızı götür çıx*” qənaətinin tərsinə söylənməsidir, başqa sözlə, uşaqlar bildirirlər ki, pay verməyənlərin günü həmişə buludla, dumanla (günəşin keçəl qızıyla) keçsin, onlar günəş şüasına (günəşin saçlı qızının üzünə) həsrət qalsınlar.

Təsadüfi deyil ki, pay verənin oğlunun dünyaya gəlməsi istənilir. Bu motiv (kasıblara, imkansızlara, əl açıb dilənənlərə yardım edənlərə el alqışını tanrının eşidib övlad bağışlaması motivi) əski inanclarda və “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda da özünə yer alır. Beləliklə, “Günəşi çağırmaq” məqaləsinin əhəmiyyəti ondadır ki, Azərbaycan uşaq folkloru ilk dəfə birbaşa uşaqların dilindən yazıya alınır, variantları və rusca tərcüməsi ilə birlikdə təqdim olunur, eləcə də təhlilə cəlb edilir.

A.Zaxarov bir neçə uşaq folkloru janrını (nağıl, dolama, oyun və oyun nəğməsi) Şamaxı məktəblilərindən eşitdiyini

yazır. Təəssüf ki, topladığı nümunələri yalnız rus dilində və ciddi təhriflərlə çap etdirir. O, “*Народные обучение у Закавказских татар*” (“*Zakavkaziya tatarlarının xalq təhsili*”) adlı iri həcmli məqaləsində mollaxanalarda sürən özbaşınalıqı təsvir edir: “*Molla uşaqların gətirdiyi yemiş, çörək, pendir və meyvənin bir hissəsini özünə götürür, axşam evinə aparır, uşaqlarına yedirir, artığını isə arvadı qonşulara satır*”.

Bu hadisə uşaqların şifahi şəkildə düzüb-qoşduğu nəğmədə öz ifadəsini aşağıdakı şəkildə tapmışdır:

*Мулла Д., мулла Б. – варвары,
Испачкали свои туман-шарвары...
Отняли у учеников чурек и фрукты,
И сами насытились, и другим продали (2).*
Orijinal mətn əslində aşağıdakı şəkildədir:
*Molla Dadaş, molla Bəşir qatırdı,
Hər ikisi tumanına batırdı.
Uşaqların yeməyini əllərinnən alıllar,
Tıxanırlar, qalanını qonşulara satıllar.*

Bu cür dolamalar mollanın köməkçisi “xəlfə”nin də ünvanına da söylənirdi.

Uşaqlar səhərlər mollanı başqa məzəli sözlərlə qarşılayırdılar.

*Из лесу медведь идет,
Двойник муллы идет I.*

Dolamanın Azərbaycan dilində qarşılığı indi də bir sıra rayonlarda yaşamaqdadır:

*Meşədən ayı gəlir,
Mollanın tayı gəlir.*

A.Zaxarov uşaqların məşğuliyyəti və əyləncələri barədə də söhbət açır. Dərslər arası tənəffüslərdə, yaxud molla çıxıb bir yerə gedəndə “xəlfə” uşaqlara ya nağıl danışır, ya da onlar iki dəstəyə bölünüb oynayırlar. Sonra oyunun rus dilinə tərcümə olunmuş mətni verilir:

I группа:

– Обножи мечь!

II группа:

– Обножила мечь.

I группа

– Натяни лук.

II группа:

– Натянула лук.

I группа:

– Преступника поймала!

II группа:

– Раздави его, застрели его!

I группа:

– Взятки обещает.

II группа:

– Пришли ко мне.

Nəğmənin əvvəli məşhur “Bənövşə” oyununda bu gün də oxunur.

I dəstə:

– Qıy qılinc! Qıy qılinc!

II dəstə:

– Qıyma qılinc.

I dəstə:

– Ox atdım.

II dəstə:

– Oğru tutdum.

Ardı əhəmiyyətini itirdiyi üçün başqa şəkllə düşmüşdür. Diqqət edilsə, A.Zaxarovun söhbət açdığı hadisələrə – rüşvət-xorluğa işarə olunduğu aydınlaşır. “Bənövşə” oyununda “oğru tutmaq” şərti məna daşıyır, yəni dəstə üzvlərindən biri o biri dəstənin yaratdığı “çəpəri” yara bilmir, “tutulur”. A.Zaxarovun qeydə aldığı variantda isə, əksinə, “oğrunun parçalanması, güllələnməsi” tələb edilir. Oğru rüşvət vəd etdiyi üçün başçı onu yanına çağırır və “günahından” keçir.

A.Zaxarov uşaqların bir-birinə danışdıqları üç nağılın rusca tam mətnini verir: birincisi, məcmuənin sonrakı buraxılışlarında Azərbaycan türkcəsində çap olunan “Qarı”, ikincisi, F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” toplusunda rastlaşdığımız “Xoruz və padşah”, üçüncüsü isə “Şah Xoruz”dur. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, anası milliyyətçə erməni olan A.Zaxarov folklorumuza heç də həmişə qayğı ilə yanaşmamışdır. Onun SMOMPK məcmuəsində çap etdirdiyi nağıllar içərisində elələrinə rast gəlirik ki, düşünülmüş şəkildə hadisələr üzərində düzəlişlər aparılır: guya Azərbaycan türkləri qonşuluqda yaşayan ermənilərə qarşı xəyanətkar tədbirlər həyata keçirirlər. Bu məsələyə tədqiqatçı A.Əfəndiyevanın “XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində rus dilində nəşr olunmuş Azərbaycan xalq nağılları” (1) mövzusunda namizədlik dissertasiyasında daha ətraflı aydınlıq gətirilmişdir.

SMOMPK məcmuəsində toplanan uşaq nəğmələrinin əksəriyyəti azyaşlı qızların dilindən yazıya alınmışdır. Bu cür nəğmələrə, daha doğrusu, oyunlarla əlaqədar oxunan sanamlara, düzgülərə ən çox XVIII buraxılışında təsadüf edilir. A.Kalaşev yazır ki, “Tatar (Azərbaycan - R.Q.) xalq mahnısı “Can gülüm, can, can” bütün Zaqafqaziyada məşhurdur” (2). Təsadüfi deyil ki, həmin nəğmə erməni uşaqlarından Azərbaycan türkcəsində toplanılmışdır:

Can gülüm, can, can!

Özün şirvanı, sultan qızı!

Vəsfı-hal “Yerin çiçəyi, göyün ulduzu” - misraları ilə başlanır, deyişmə şəklindədir. Oynaqlığı, əyləncəliliyi ilə erməni uşaqlarının repertuarına daxil olsa da, uşaq folkloru hesab edilə bilməz. Məzmununa görə daha çox həddi-buluğa çatmış gənclər üçün xarakterikdir. Çünki uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun gəlməyən misralarla doludur. Məsələn:

“Qolun boynuma sal, qız...”

“Hamı cüt-cüt yatallar...”

“Cüt məməsin dişlərəm...”

“Gecə gəl qoynumda yat...” və s.

Folklorşünaslar (P.Əfəndiyev, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov) doğru olaraq “Can gülüm, can-can” şeirini vəsfi-hal hesab etmiş və uşaq nəğmələri sırasından çıxarmışlar (1).

Bir cəhət maraqlıdır ki, toplayıcılar XIX əsrin 80-90-cı illərində rus mətbuatında uşaqlar üçün yaradılan xüsusi folklor nümunələrinə tez-tez müraciət edirdilər. SMOMPK məcmuəsinin səhifələrində müntəzəm olaraq:

“Азербайджанские детские песни” (“Azərbaycan uşaq nəğmələri”)

“Детские игры” (“Uşaq oyunları”)

“Детские сказки” (“Uşaq nağılları”)

- başlıqları altında orijinal əsərlər görünürdü. Bu məfhumlar ədəbi aləmdə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanırdı.

“Uşaq nəğmələri” adı altında ən çox düzgülər toplanırdı. Toplayıcılar xalqdan eşitdikləri nümunələri çap etdirməklə kifayətlənmir, yeri düşəndə onların yaradıcıları, ifaçıları və uşaqların məişətində işlənməsi barədə məlumatlar verirdilər. Belə ki, “Əlimi bıçaq kəsibdi” düzgüsü ilə əlaqədar olaraq qeyd olunurdu ki, “adətən, körpə qızlar oxuyurlar” (2).

“Üşüdüm ha, üşüdüm” düzgüsünün əvvəlində yazılan izahat isə yanlışdır: “Qış aylarında oğlanlar tullanaraq və nəfəsləri ilə əllərini isidərək birlikdə ifa edirlər” (3). A.İoakimov düzgünün ilk misrasını hərfi mənada başa düşdüyü üçün bu nəticəyə gəlmiş və rus dilinə də *“Холодно мне, холодно”* şəklində tərcümə etmişdir. Əslində, bu ifadə *“Quş idim ha, quş idim”* başa düşülməlidir.

A.İoakimovun sanamaların müşayiəti ilə aparılan oyunlarla bağlı məlumatı isə doğru və əhəmiyyətlidir: *“Kiçik yaşlı uşaqlar dövrə vurub əyləşirlər. Onların biri sanamanın sözlərini qısa fasilələrlə oxuyur. Belə ki, hər kəlməni tələffüz edərkən növbə ilə əlini bir yoldaşının dizinin üstünə qoyur. Sanamanın axıncı sözünü deyəndə onun əli kimin dizinin üstündə olsa, o uşaq üzünü aşıyaşır. Yoldaşları isə bir-bir yanaşır*

yumruqla onun kürəyinə vururlar. Bundan sonra oyun bu qayda üzrə davam etdirilir. Özü də artıq sanamanı “döyülən” uşaq oxumağa başlayır” (1). Qeyddən sonra “İynə-iyənə”, “Əmimoğlu”, “Motal-motal” sanamalarının həm Azərbaycan türkcəsində mətni, həm də rusca tərcüməsi verilir. “A qıza, qıza, Nərgizə” düzgüsü kiçikyaşlı qızların repertuarından götürülmüşdür. Bu nəğmə böyüklərdən uşaqlara keçən folklor nümunələri sırasında durur. B.Şahsoylu bu barədə yazır: “Balaca qızların oxuduqları oyun-mahnısı da, görünür, keçi ilə bağlı mərasimlərin qalığıdır”.

A.Kalaşev şəkilli Abdulla Əfəndiyevin dilindən yazıya aldığı laylaları “*Калыбелные песни*” (“Beşik nəğmələri”) adlandırır (2). Həmin laylalar poetik strukturu etibarlı ilə maraqlı doğurur. Məsələn:

A Balam kiçikdi, -qoy böyük olsun! 10

A Dörd yanını güllər bürüsün. 9

B Layla deyim, sən yatasan, 8

B Qızıl güllərə batasan. 8

C Layla, balam, layla! 6

Göründüyü kimi, şeirdə heca vəzninin tələbləri hər misrardan bir pozulur. Laylalarda misralar A, A, B, A - şəklində qafiyələndiyi halda, bu prinsipə də əməl olunmur. Qeyri-sabit quruluşlu laylalara başqa mənbələrdə təsadüf edilmir. Bizə belə gəlir ki, bu cür nümunələr bir neçə laylanın, yaxud digər xalq nəğməsinin ayrı-ayrı hissələrini özündə birləşdirir. Ola bilsin ki, on və doqquz hecalı əvvəlinci iki misra hansısa xalq mahnısına uyğun qurulmuşdur. Müxtəlif toplularda eyni formada nəşr edilən layla ilə A.Kalaşevin topladığı nümunənin son üç misrası arasında yaxınlıq göz qabağındadır:

Layla dedim, yatasan,

Qızıl gülə batasan.

Qızıl gülün içində

Şirin yuxu tapasan.

Balam layla, a layla!

Gülüm layla, a layla!

A.Kalaşevin topladığı nümunələr laylaların xalq arasında hələ tam formalaşmamış şəkilləridir. Şübhəsiz, bunlar sonralar bayatıların təsiri ilə sabit struktura - qəlibə salınmışdır. SMOMPK-dakı nümunələrin özündə də bu prosesin getdiyini görmək mümkündür:

A *Laylası var - aşu, daşı,* 8

A *Məməsi var - mərmər daşı.* 8

A *Anası qaravaş,* 6

A *Atası çöllər quşu,* 7

B *Layla, balam, layla!* 6

Laylada artıq dörd misra bir-biri ilə həmqafiyədir. Misralarda hecaların sayının qeyri-bərabərliyi laylanın müəyyən musiqi havası ilə oxunmasından irəli gəlir. Aşağıdakı layla məlum quruluşa daha yaxındır:

A *Sən yatasan beşikdə,* 7

A *Mən oturum keşikdə,* 7

A *Qul-qaravaş eşikdə,* 7

B *Layla, balam, layla!* 6

Cəbrayıl qəzasının Xanımbulaq kənd sakini Rza Mirzəyevdən toplanan “Ananın ölmüş uşağı üçün oxuduğu nəğmələr”in quruluşu isə bayatıların poetik strukturunun eynidir:

Bağımda turac banlar?

Onun dilin kim anlar?

Balam əlimdən getdi,

Qoymayın müsəlmanlar!

Şirvanın küçələri,

Bannamaz beçələri.

Mən sənsiz necə yatım

Bu uzun gecələri?

Məcmuədə ana nəğmələrindən biri haqqında maraqlı məlumat dərc olunmuşdur:

“Adətən, ana, nənə, yaxud qulluqçu qadınlar oyunu uşaqlarla birlikdə icra edirlər. Körpə hər iki əlini anasının dizinin

üstə qoyur. Ana şəhadət barmağını növbə ilə onun bu və ya digər əlinə toxundurur. O, oxuduğu nəğmənin sözlərini beləcə, hərəkətlərinə uyğun hecalara bölərək tələffüz edir. Axırcı “çək şunu” sözlərində körpənin əlindən vurur. Uşaq əlini cəld çəkib gizlədir. Elə ki, uşaq hər iki əlini gizlədir, anası onları tutub iynəyir və deyir:

-Qızılgülüm, bənövşəm, inciçiçəyim.

Uşaq bu cür əzizlənilib-oxşanmadan fərəhlənir, anasından oyununu təzədən başlamağı tələb edir” (1).

Qadınlar bu oyunu icra edərkən **“Əlim, əlim, kəpənək”** düzgüsündən istifadə edirlər:

Əlim, əlim, kəpənək,

Güldən çıxan kəpənək.

Kəpənəyin içinə,

Süleymanın saçına.

Getdim Hələb yoluna,

Saldım, soldum soluna.

Hələb yolu cəm bazar,

İçində meymun gəzər.

Meymun məni qorxutdu,

Qulaqların sağırtdı.

Sağım, solum sarımsaq,

Saxla bunu, çək şunu.

A.İoakimov bildirir ki, *“bu oyun Zaqafqaziyada yaşayan ərzrumlular arasında daha geniş yayılmışdır”.*

Beləliklə, SMOMPK-da toplanan Azərbaycan uşaq folkloru nümunələri zənginliyi və rəngarəngliyi ilə XIX əsr folklorşünaslığımızın nailiyyəti sayıla bilər. Lakin bəzi hallarda toplayıcıların diqqətsizliyi üzündən tapmaca, düzgü, layla və uşaq nəğmələrinin mətnlərində nöqsanlara da yol verilirdi.

Belə ki, çap olunan nümunələrdə fikir və ifadə yanlışlığına təsadüf edilir. Məsələn:

Yağ gətirin, yağlayaq,

Bal gətirin, ballayaq,

Dəsmal gətirin, dəsmallayaq...

Son misra xalq arasında “*Dəsmal gətirin, bağlayaq*” kimi işlənir.

Nədənsə, “Qarı” nağılında “Sən nə güclüsən?” sorğusu “Sən nə bərxsən?” (2) - şəklində qeydə alınmışdır. Dialoqların məzmunundan görünür ki, bu ifadə yerində deyil. Çünki günəşə, buluda, yağışa “bərxsən” demək olmaz.

Sənə qurban ellərimdən,

Küləklərdən, yellərdən.

Allah balamı saxlasın

Ağır aylar, illərdən.

Layla, balam, layla.

Bu laylanın birinci misrasında “ellərimdən” deyil, “ellərdən”, sonuncu üç misrası isə aşağıdakı şəkildə olmalıdır:

...Tanrı səni saxlasın

Ağır aylar, illərdən.

Layla balam, a layla.

Körpə balam, a layla!

Azərbaycan uşaq folkloru nümunələrinin rus dilinə tərcümə olunmuş mətnlərində məzmun yanlışlığı daha qabarıq nəzərə çarpır. Məsələn: “Laylası var aşı, daşı...” misrası “*Баўбай у него есть много...*”, “A teşti, teşti, teşti...” isə “*Эўмаз, маз, маз...*” şəklində tərcümə olunmuşdur. Bəzi sabit söz birləşmələrinin qarşılığını tapmaq əvəzinə hərfi tərcüməsini vermişlər. Ümumiyyətlə, sanamaların və düzgülərin rusca çevrilməsinə ehtiyac yoxdur. Ona görə ki, cümlələr arasında əlaqə qırıldığından, bir çox misraların arxasında mifoloji obrazlar və hadisələr gizləndiyindən başqa dildə gülməli səslənir. Tapmacaların ca-vablarının təkcə rusca olması da dolaşlıq yaradır. Lakin bu çatışmazlıqlarına baxmayaraq SMOMPK məcmuəsi Azərbaycan uşaq folklorunu özgə xalqlar arasında yayan ilk mənbə kimi də olduqca qiymətli dir.

SMOMPK məcmuəsi ilə başlanan ənənəni yeni istiqamətdə davam etdirməklə yanaşı uşaqları yazıb-oxumağa, müasir

elmlərə yiyələnməyə həvəsləndirmiş, onlarda şifahi xalq ədəbiyyatına, xüsusilə uşaq folkloruna həsr-rəğbət, məhəbbət oyatmaq məqsədi güdmüşdür. Lakin bu dövrdə Azərbaycan uşaq folklorunun toplanması, nəşri sahəsində ən böyük hadisə **F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə”** kitabı olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində, hələ dünya şöhrətli xalq yaradıcılığı incilərinin - dastan, nağıl, aşıq şeiri, əfsanə, bayatı və s. toplanıb ayrıca məcmuə halında nəşr edilmədiyi bir vaxtda F.Köçərli **“Balalara hədiyyə”** adlı uşaq folkloru toplusunu balaca oxucularının ixtiyarına vermişdi. Abdulla Şaiq, Seyid Hüseyn, Fərhad Ağazadə və Eynəlibəy Sultanov bu kitabdan “vətən qoxusu, dağların ətri gəldiyini” bildirmiş, “milli duyğularımızı oyadan”, “keçmişimizi özümüzə tanıdan” gözəl töhfə kimi qiymətləndirmişdilər.

F.Köçərli kitabda folklor nümunələrini uşaqların yaxşı tanıdığı itə, pişiyə, toyuğa, xoruza, keçiyə, qoyuna, qurda, tülküyə, dəvəyə, eşşəyə və bitkilərə həsr olunmasına görə qruplaşdırmışdır. Məsələn, **“İt və pişik”** nağılından sonra:

“İt it ilə dalaşdı, yolçunun işi avanda düşdü”,

“İt hürər, karvan keçər” kimi tapmacalar kimi məsəllər,

“Bizdə bir kişi var, Xor-xor yatışı var” kimi tapmacalar gəlir.

Yaxud **“Toyuq”** nağılından sonra:

“Toyuq yumurtasına görə qaqqıldar”,

“Toyuq su içər allaha baxar» məsəlləri, daha sonra ev quşlarının siyahısı, onun ardınca isə:

“Qara toyuq qarğalar,

Evdən-evə yırğalar”

və s. tapmacalar verilir.

Kitabda Azərbaycan uşaq folklorunun bütün janrlarına aid nümunələrə rast gəlirik:

1.Tapmacaların əksəriyyəti “Vətən dili” dərsliyi və SMOMPK-dakı nümunələrin eynidir. Lakin burada ifadə və

fikir yanlışlığına yol verilmir. Eləcə də uşaq aləminə yaxın olan yeni toplanmış tapmacalara təsadüf edilir:

*Tap tapmaca,
Gəl tapmaca,
Məməli xatun,
Dişləri yox.
Çil toyuq,
Çilmə toyuq.
Başın kəsdim,
Qanı yox.*

2. **“Ustub idi ha, ustub idi”, “Beşdi, beşdi ha, beşdi”** düzgülərini ilk dəfə F.Köçərli çap etdirmiş, **“Üşüdüm ha, üşüdüm”, “Əlimi bıçaq kəsibdi”** düzgülərinin isə mətnlərinə də dəqiqləşmə aparmışdır.

SMOMPK-da işlənən:
*“..Yağ gətirin - yağlayaq,
Bal gətirin - bağlayaq,
Dəsmal gətirin, dəsmallayaq”.*

Yaxud:
*“...Almacığımı yedilər,
Mana cırım saxladılar” -*

kimi yazıya alınan nümunələrdə variant fərqlərinə diqqət yetirək. Belə ki, “Balalara hədiyyə”də “dəsmallayaq” sözü “bağlayaq”, “Mana cırım saxladılar” misrası isə “Mənə cürm verdilər” şəklinə salınır:

*...Yağ gətirin - yağlayaq,
Bal gətirin - ballayaq,
Dəsmal verin, bağlayaq.
...Almacığımı aldılar,
Mənə cürm verdilər.*

Göründüyü kimi, F.Köçərli yerində işlənməyən sözləri mətndən çıxarmış və xalq dilində olduğu kimi təqdim etmişdir.

3. “Balalara hədiyyə” toplusu ən çox nağılları ilə diqqəti cəlb edir. Burada uşaq nağıllarının xüsusiyyətlərini əks etdirən bir çox nümunələr ilk dəfə çap edilmişdir. Demək olar ki, kitabda toplanan nağılların əksəriyyəti heyvanlar, quşlar və bitkilər haqqındadır. Belə ki, *“Ərincək it”, “Qarı və pişik”, “Qoyun”, “Xoruz və padşah”, “Nazikbənazik-Tazikbənazik”, “Dəvə və tikan”, “Tülküünün hekayəti”, “Tülkü və kəklik”, “Pıspısa xanım və siçan bəy”* nağıllarında heyvanlar və quşlar insanlara xas xüsusiyyətlərə malikdirlər: bir-birlərinə kin bəsləyir, paxıllıq edir, lovğalanır, mahnı oxuyub şənələnir, bala qayğısını çəkirlər. Bu heyvan və quşların çoxu xeyirxahlığı ilə seçilir: it, dovşan, qoyun, keçi, kəklik və s. Kitabda həmçinin beynəlmiləl süjetli iki uşaq nağılı da vardır: *“Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”* və *“Göyçək Fatmanın nağılı”*.

4. Laylalar SMOMPK-dakı nümunələrlə müqayisədə sabit formalıdır, yəni heca vəzninin yeddilik ölçüsündədir, A, A, B, A; (V, V) - qafiyə sisteminə malikdir, nəqarətlidir.

5. Yanılmaclar sadə və mürəkkəb quruluşludur.

6. F.Köçərli xalq tamaşası *“Güdü-güdü”* (*“Qodu-qodu”*) haqqında yazır: *“Çox yağıntı olanda və gün çıxmıyanda uşaqlar çömçəni gəlin kimi bəzəyib qapı-qapı gəzdirir və aşağıda yazılan sözləri oxuyub, hər evdən bir qaşığı yağ və bir ovuc un yığır, fəsəlli bişirib, yeyirlər. Oxunan sözlər bunlardır:*

Güdü-güdüni ha, güdü-güdü!

Güdü-güdüni gördünüzmü?..

7. *“Qoyun”, “Keçi”, “İnək”, “Öküz və camış”, “Eşşək və dəvə”* kimi uşaq şeirləri də ilk dəfə «Balalara hədiyyə»də çap olunmuşdur.

8. Bunlardan başqa, topluda *“Əl üstə kimin əli”* uşaq oyununun təsvirinə rast gəlirik.

9. *“Oyun sözləri”* adı altında *“İynə-iyənə”, “Əmimoğlu”* və *“Vur nağara, çıx qırağa”* sanamaları toplanır.

10. Eləcə də *“Səməni”*, *“Günəşi çağırmaq”*, *“Qodu-qodu”* kimi mərasim nəğmələrinə rast gəlirik.

F.Köçərli xeyirxah bir iş gördüyünü başa düşürdü və qeyd edirdi ki, *“balalar şad olacaqlar, bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındandır”*.

QAYNAQLAR

1. Sadiq H. “Balalara hədiyyə”, yaxud Qafqazda birinci kitab. “İqbal” qəzeti, 1914, 23 may, № 366.
2. Köçərli F. Balalara Hədiyyə. Bakı, 1912 (I nəşr).
3. Köçərli F. Balalara Hədiyyə. Bakı, 1987.
4. Köçərli F.Ə. Seçilmiş əsərləri. Tərtib və qeydlər: K.Talibzadə, N.Məmmədov, Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, 1963.
5. Qafarlı R. Balalara hədiyyə. “Kitablar aləmində” jurnalı, 1986, № 2, s. 27-28.
6. Qafarlı R. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. - Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013.
7. Захаров А. Народное обучение у Закавказских татар. СМОМПК, выпуск IX, отдель. П, Тифлис, 1890, с. 7-51.
8. Иоакимов А. Вызывание солнца. СМОМПК, выпуск IX, отд. П, Тифлис. 1890, с. 128-130.
9. Иоакимов А. Татарская песня. СМОМПК, выпуск XVIII, отд. П, Тифлис, 1894, с. 72-73.
10. Калашев А. Вардаварь - розы сияние (сел. Чайкенд, Елисаветпольской губернии). СМОМПК, выпуск XVIII, отд. П, Тифлис, 1894, с. 4-6.
11. СМОМПК (“Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа”). Выпуск I-XXXXVII, Тифлис, 1881-1927. Выпуск - I, 1981.

Leyla MƏMMƏDOVA
Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutu
leyla.kamranqizi@gmail.com

QARABAĞIN QADIN ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞI ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİT KONTEKSTİNDƏ

Xülasə

Əsrarəngiz təbiətə, ecazkar mühitə xas olan Qarabağ torpağı, onun üzük qaşığı sayılan Şuşa tarixən fitri istedadla malik şəxsiyyətlər diyarı olmuşdur. Qarabağda dünyaya göz açan, bu torpağın yetirməsi olan qadın şairlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusilə seçilmişlər. Belə qadın şairlər içərisində Aşıq Pəri, Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı, “Ağabacı” təxəllüslü, Ağabəyim ağa, XIX əsr təzkiyəçiləri və XX əsr ədəbiyyatşünasları tərəfindən xüsusi hörmətlə anılan, həyat və yaradıcılığı qismən öyrənilmiş şair, rəssam Xurşidbanu Natəvan, digəri isə Fatma xanım Kəminədir. Bəhs etdiyimiz Qarabağın məşhur qadın şairləri incə zövqlü şeirlər müəllifi olmaqlarına baxmayaraq, mənən çox güclü idilər. Onların qırılmaz qüruru, mərdliyi, cəsarəti, hətta bəzi stereotipləri qırma bacarığı və s. əsl Azərbaycan xanımlarına xas olan müsbət keyfiyyətləri bütün bəşər qadınlarına bir nümunədir.

Açar sözlər: Qarabağ, ədəbi-ictimai mühit, Aşıq Pəri, Ağabəyim ağa, X.Natəvan, F.Kəminə

ТВОРЧЕСТВО ЖЕНЩИН-ПОЭТОВ КАРАБАХА В КОНТЕКСТЕ ЛИТЕРАТУРНО-ОБЩЕСТВЕННОЙ СРЕДЫ

Резюме

Карабахская земля, для которой свойственны загадочная природа, чудесная среда, являющаяся драгоценным камнем ее кольца Шуша, исторически были краем личностей с природным талантом. В истории азербайджанской литературы особенно выделялись женщины-поэты появившиеся на свет в Карабахе, которые являлись детищами этой земли. Среди таких женщин-поэтов Ашыг Пери, дочь Карабахского хана Ибрагим хана по прозвищу “Агабаджи”, Агабейим ага, поэтесса, художница, упоминавшаяся с особым уважением составителями тазкире (жанр антологическо-библиографических энциклопедий) XIX и литературоведами XX века, Хуршидбану Натаван, жизнь и творчество которой были частично изучены, а другая Фатмаханым Кемине. Несмотря на то, что известные женщины-поэты Карабаха, о которых мы рассказали, были авторами стихотворений тонкого вкуса, также были очень сильны морально. Их нерушимая гордость, мужество, смелость, даже способность ломать некоторые стереотипы и др. положительные качества, присущие настоящим азербайджанским женщинам, являются примером для всех женщин человечества.

Ключевые слова: Карабах, литературно-общественная среда, Ашыг Пери, Агабейим ага, Х.Натаван, Ф.Кемине

CREATIVITY OF WOMEN-POETS OF KARABAKH IN THE CONTEXT OF THE LITERARY AND PUBLIC ENVIRONMENT

Summary

The land of Karabakh, distinguished by its mysterious nature and wonderful environment, Shusha, which is considered its ring eyebrow, has historically been a land of individuals with innate talent. In the history of Azerbaijani literature, women-poets who were born in Karabakh, who were the offspring of this land, were especially distinguished. Among these women poets are Ashug Peri, Agabeyim aga – the daughter of the Karabakh Khan Ibrahim Khan, nicknamed “Agabaji”, Khurshidbanu Natavan – a poet and artist whose life and work have been partially studied and remembered with special respect by 19th-century memoirists and by 20th-century literary critics and also Fatma khanum Kamina. Despite the fact that the famous women poets of Karabakh, whom we talked about, were the authors of poems of fine taste, they were also very strong morally. Their indestructible pride, courage, boldness, even the ability to break some stereotypes and other positive qualities inherent in real Azerbaijani women are an example for all women of mankind.

Key words: Karabakh, literary and public environment, Ashug Peri, Agabeyim agha, Kh. Natavan, F. Kemine

Əsrarəngiz təbiətə, ecazkar mühitə xas olan Qarabağ torpağı, onun üzük qaşığı sayılan Şuşa tarixən fitri istedadla malik şəxsiyyətlər diyarı olmuşdur. Qarabağda dünyaya göz açan, bu torpağın yetirməsi olan qadın şairlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusilə seçilmişlər. Belə qadın şairlərin

içerisində ömür boyu doğma diyarından kənara çıxmamış, pərilərə bənzər Aşiq Pərinin yeri özəldir. Aşiq Pərinin Şuşada (bəlkə də, Cəbrayılda?) anadan olduğu söylənir. F.Köçərlinin yazdığına əsasən, onun vətəni: “Cəbrayıl uyezdində, Dizaq mahalında Maralyan qəryəsidir”. Gözəlliyi dillər əzbəri olan Aşiq Pəriyə dövrünün bir sıra kişi şairləri biganə qala bilməmiş və hisslərini sətirlərə köçürmüşlər. Belə şairlərdən Məhəmməd bəy Aşiq, Mirzə Həsən Vəzirov, Əsəd bəy Vəzirov, Məhəmməd bəy, Cəfərqulu xan şairənin müasiri olmuş və onu dəfələrlə vəsf etməkdən də çəkinməmişlər. Poetik irsindən əldə edilən nümunələrdə Aşiq Pərinin özəl dəst-xətti, içində olduğu ədəbi-ictimai mühit, müasirləri haqqında təəssüratlar müəyyən qənaətlər yaradır. Şairənin həyatı ilə bağlı əlimizdə az məlumat olsa da, onun çox gənc ikən milliyyətçə erməni olan Mirzəcan Mədətovla deyişərək ona qalib gəlməsi dillər əzbəri olmuşdur.

Qarabağ ermənisi olan Mirzəcan Mədətov 1797-ci ildə Şuşa yaxınlığındakı Çanaqçı kəndində anadan olmuş, 1837-ci il avqustun 17-də Tiflisdə vəfat etmişdir. Əmisi, general-leytenant Valerian Mədətov Qafqaz müsəlmanlarına, ən çox da Azərbaycan türklərinə hədsiz pislilər etdiyi halda, Mirzəcan özünü onların dostu kimi göstərirdi. Sonralar erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuş Firidun bəy yazırdı: “Mirzəcan bəy əgərçi milliyyət cəhətinçə erməni idi, vəli əxlaqü adətca müsəlmanlardan seçilməzdi. Müsəlmanlara çox yavuş olduğu onun əfkarü hissiyyatı müsəlman əfkarü hissiyyatı idi, nişəst-bərxasti (oturub-durmağı) onlarla idi. Öz qövmündən artıq müsəlmanları dost tutardı”. Azərbaycan, fars, rus dillərini yaxşı bilən Mirzəcan Qafqaz baş hakiminin dəftərxanasında tərcüməçi idi. Bəxt ulduzu general Yermolovun dövründə parlamaşdı. Yermolovu qraf Paskeviç əvəz edəndən sonra isə diri-

baş erməninin ərköynlüyünə qətiyyətlə son qoyulmuşdu. 1827-ci ilin sonlarında ona istefaya çıxmaq təklif olundu. Bir il sonra isə kapitan Hüseyn bəy və praporşik Əhmədağa Məmmədovla birlikdə müxtəlif vəzifə cinayətlərində ittiham olunaraq Şamaxıda məhkəmə məsuliyyətinə cəlb edilmişdi. Baron Rozenin hakimiyyətə gəlişi ilə Mirzəcan nəinki bəraət qazandı, hətta yenidən mənsəb pillələri ilə irəliləməyə başladı” (8, s.25).

Erməni xislətli, xasiyyətə kobud olan Mirzəcan Mədətovla Aşıq Pəri müqayisəyə gəlinməz şəkildə seçilirdi. Onların fərqi xasiyyətdə olduğu kimi, istedadda da özünü göstərirdi. Bu xüsusda XIX əsrin 80-ci illərində şairənin əsərləri ilə tanışlıq imkanını qazanan ukraynalı şərqsünas N.İ.Qulak onun Mirzəcan Mədətovla məşhur deyişməsinə işarə edərək yazırdı: “Biz avropalılar üçün məsum, xəyalpərvər Aşıq Pəri kobud, hissியatlı erməni Mirzəcandan müqayisəyə gəlməz dərəcədə yüksəkdə dayanır. Həqiqətən də, Zaqafqaziya müsəlmanları Aşıq Pəri kimi bir şair qadınla fəxr edə bilərlər. Həm də o, Zaqafqaziyanın türk qadınları arasında yeganə istisna deyil” (8, s.18).

İncə ruhlu qoşma və gəraylılar müəllifi olan Aşıq Pəri cəsəreti ilə də ad qazanmışdır. Onun heç kəsdən çəkinməyərək hadisələrə gerçək müstəvidə yanaşması yaradıcılığından bəllidir. Şairin düzə-düz, əyriyə-əyri deməsi XIX əsrin satiriklərinin ən ümdə ifşa hədəfinə çevrilən Cəfərqulu ağaya münasibətində də özünü göstərirdi. Belə ki, insanlığa, mənəvi dəyərlərə önəm verməyən, Q.Zakirin təbirincə desək, “yekəpər” Cəfərqulu xana, onun dəvəti ilə Şuşaya gəlməsindən peşman olduğunu açıq-aydın bildirir:

Adam bildik, biz də gəldik adına,
Adamlığı qanmayıbsan hələ sən (8, s.24)

Öz gözəlliyi ilə M.P.Vaqif gözəllərini xatırladan Aşıq Pəri dahi şairə nəzirələr də yazmış, xəlqiliyi ilə də seçilmişdir.

Qarabağ mühitinin sözügedən qadın şairlərindən biri də Qarabağ xanı İbrahim xanın qızı, “Ağabacı” təxəllüsü, Ağabəyim ağa idi. Onun həyatı, yazdığı şeirləri şərtləndirən hadisələr haqqında maraqlı rəvayətlər dolaşmaqdadır. Belə rəvayətlərin birində də deyilir ki, hələ gənc yaşlarında öz əmisi oğlu, gözəl qamətli, mərdliyi və şücaəti ilə ad qazanmış Məhəmməd bəyə vurulur. O zaman Məhəmməd bəy vuruşmalar da qoşuna başçılıq edirmiş. Yenə bir gecə vacib bir məsələdən ötrü Şuşaya-İbrahim xanın yanına gələn Məhəmməd bəy elə o gecə geriyə-vuruşan qoşunun yanına qayıdır. Ağa bəyim ağa bu münasibətlə deyir:

Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,

Heç bilmədim ömrüm necə gəldi, necə getdi...

Hazır cavablığı, incə zövqlülüyündən xəbər verən başqa bir rəvayətdə də deyilir ki, İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacarın başı Şuşada kəsildikdən sonra İranla Qarabağ xanlığı arasındakı münasibətlər düzəlsin deyər İbrahim xan öz sevimli qızı Ağabəyim ağanı Tehrana, Fətəli şahı girov göndərir. Ağabəyim ağa şahla ilk dəfə görüşəndə ümumi qaydaya görə şahın əlini, ayağını öpüb baş əyməli ikən o, dik dayanır. Şah dilxor halda, qızdan baş əymədiyinin səbəbini soruşduqda Ağabəyim ağa da qürurla cavab verir:

-Mən özüm də şah qızıyam!

Ağabəyim ağa qürbətdə yaşasa da vətənini, doğma Qarabağını heç vaxt unutmur. Ən böyük dərdi vətən, doğma Qarabağ torpağı olan şairin məşhur bayatısı çağdaş dövrümüzdə də çox aktualdır:

Mən aşıqəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,

Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

Qarabağın yetirdiyi ona yaxın qadın-şair içərisidə ən çox ikisinin adı XIX əsr təzkirəçiləri və XX əsr ədəbiyyatşünasları tərəfindən xüsusi hörmətlə anılır. Bunlardan birisi həyat və yaradıcılığı qismən öyrənilmiş şair, rəssam Xurşidbanu Natəvan, digəri isə Fatma xanım Kəminədir. 1830-cu ildə Şuşa şəhərində anadan olan Natəvan İbrahimxəlil Cavanşirin nəvəsi, Mehdiqulu xanın qızı idi. Anası Bədircahan bəyim Gəncə xanı Cavad xanın nəvəsi idi. Natəvan ailədə “Dürrü yekta”, sadə xalqın içərisində isə “Xan qızı” kimi çağrılaraq çox sevilmişdir.

X.Natəvanın şeirə-sənətə həvəsi gənc yaşlarından başlamışdır. Nəsil şəcərəsi istedadlı şair olaraq yetişməsində, söz xiridarı kimi şöhrət tapmasında böyük əhəmiyyətə malik idi. Əmisi Əbülfət xan Tuti, “Ağabacı” kimi tanınan bibisi Ağabəyim ağa, əmisi oğlu “Nəva” təxəllüslü Cəfərqulu xan, ulu babaları sayılan Kəlbəli xan Müsahib-Gəncəvi, Fətəli bəy Xəli-Gəncəvi (Cavad xanın qardaşı) və başqaları dövrün tanınmış şairləri olmuşlar. Bu ənənə sonrakı dövrlərdə də özünü biruzə verir. Belə ki, Natəvanın oğlu “Vəfa” təxəllüslü Mehdiqulu xan və qızı Xanbikə də şairlik istedadı ilə seçilmişlər.

X.Natəvan ədəbi fəaliyyətə XIX əsrin 50-ci illərindən başlamış, ana dili ilə yanaşı, fars dilində də dərin məzmunlu qəzəlləri olmuşdur. Şeir yaradıcılığının ilk illərində “Xurşud” imzası ilə yazdığı örnəklərin əksəriyyəti itdiyindən, cüzi bir hissə əldə edilmişdir. 1870-ci ildən sonra “Natəvan” (köməksiz, zəif) təxəllüsü ilə ədəbi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Seçdiyi təxəllüsündən də bəlli olduğu kimi, Xurşidbanunu şeir fəaliyyətinə şikayətçi və narahat bir ruh yönəlmiş, şəxsi

həyatı, içində olduğu mühit özü onu bu yolda istiqamətləndirmişdir.

X.Natəvanın lirik irsinə aid nümunələrdə qəzəlləri xüsusilə diqqət çəkir. Belə ki, müxtəlif mövzuları əhatə edən qəzəl yaradıcılığı dərin məzmunu və rəvanlığı ilə könülləri oxşayır. Məhəbbətin tərənnümünə həsr edilən qəzəllərində hər zaman Məhəmməd Füzuli dəst-xəttini xatırladan şair, sələfi kimi oxucusunun qəlbinə yol tapmağı bacarır. Füzulidə olduğu kimi, Natəvan lirikasında da sevinclə kədər birləşərək vəhdət yaratmışdır. Lakin Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçılarından olsa da, heç vaxt təqlidçilik etməmiş, daima yeniliyə can atmış və şeirə gətirdiyi müasir ənənələrlə seçilmişdir. Bu xüsusda Əzizə Cəfərzadə belə yazır: “Natəvan Füzuli ədəbi məktəbinin mahir davamçılarından biridir. Onu yüzlərcə qəzəl şairlərindən fərqləndirən əsas cəhət budur ki, Natəvan Füzulinin təsiri ilə və ondan çox şey öyrənərək yazırdısa da, Füzulini təqlid etməməyə çalışır, daima yeniliyə, müstəqilliyə can atırdı” (1, s. 80).

Şair sevən qəlbin çırpıntılarını, yarını görərkən keçirdiyi həyəcan və iztirabları uğurla nəzmə çəkməyi bacarır. Qəzəllərdə qarşılaşdığımız lirik qəhrəman passiv deyil, əksinə mübarizliyi ilə seçilir. Məhz bu xüsusiyyət onu oxucusuna daha da yaxın edir. O, sevgilisinin ona naz-qəmzə etməsindən zövq alsa da, öz hisslərini aşkar şəkildə izah etməkdən qəti çəkinmir və əsla belə məqamlarda da utanmır. Ürəyini ilk fürsətdə məşuqəsinə açır və vüsal yolundan heç bir təqdirdə vaz keçmir. Bütün sadalanan keyfiyyətlərlə yanaşı, Natəvanın lirik qəhrəmanı, həm də əhdinə bütövlüyü və sadıqlığı ilə də yadda qalır. Məhz bu xüsusiyyət bizə bəzən M.Füzulinin, bəzən isə Q.Zakirin lirik qəhrəmanını xatırladır. Şairin yaratdığı sevən aşiq sözündən dönmür. Sevgilisinin cəfasının vəfasın-

dan çox olduğundan gileylənsə də, bu iztirabı böyük bir xoşbəxtlik hesab edir. Münasibətlərini gül ilə bülbülün münasibətinə bənzədir, nəticədə maraqlı müqayisələr və bənzətmələr şeirin dilini daha da qüvvətləndirir:

Əgərçi xoşdu mənə ətri, həm səfası gülün,
Cəfası çoxdu, nə hasil ki, yox vəfası gülün.
Xəzanə meyl elədi, almadı vəfa nəzərə,
Yetişdi bülbülə çox-çox qəmü cəfası gülün (4, s.28).

Şairin qəzəllərində Allaha inam, ən çətin məqamlarda Allahın dərgahına sığınması gözdən yayınmır. Bu xüsusiyyət də Natəvanın imanlı və namuslu bir insan kimi ürəyində hər zaman Allah sevgisinin olmasından xəbər verir.

Şairin xalq yaradıcılığı ilə bağlılığı, xalq arasında dolanan kəlamların şeirlərində yer alması da fikrimizdən yayınmır. Bu xüsusiyyət də şeirin təsir gücünü daha da artırır və ona ayrı bir çalar qatır:

Könül, qanın gözümdən nəvəki-qəmzən rəvan eylər,
Məsəldir mərdüm içrə: “Məst olan, əlbəttə, qan eylər”.

Könül, bil kim, o çeşmi məst olub heç bir xəta etməz,
Yəqinimdir, əgər, qan etmiş olsa, qanə-qan eylər (4, s.23)

Burada “Məst olan, əlbəttə, qan eylər”, “Qanə-qan eylər” kimi nümunələr nəzəri cəlb edir. Belə ki, xalq arasında “Məst olan, əlbəttə, qan eylər” “Sərxoş başda ağıl olmaz”, “Sərxoş biri iki görər”, “Sərxoş gördüyünə ulaşur, oda düşən buruşur”, “Sərxoş sərxoşu meyخانada görər”, “Sərxoşdan dəli də qorxar”, “Sərxoşun ağılı kor olar”, “Qanə-qan eylər”in isə “Qanı qanla yuyarlar”, “Adam qanda isə, qədəm andadır” kimi bənzər ifadələrin müxtəlif variantları hələ də hafizələrdə dolaşmaqdadır.

Şairin yaradıcılığına dərindən bələd olduqda məlum olur ki, nəzmə çəkdiyi mövzular, bəhs etdiyi qəhrəmanlar əksər hallarda əhatəsində olan insanlar, müasirləri və şəxsən şahidi olduğu həyat hadisələri idi. Məhz sadalanan keyfiyyətlər də şairin yaradıcılığında həlledici rola malikdir. Bu xüsusda Natəvan irsinin tədqiqatçısı, görkəmli ədəbiyyatşünas Bəylər Məmmədov belə yazır: “Natəvanın mənalı ömrü, hadisələr, ziddiyyətlər və sarsıntılarla dolu həyatı ona zəngin ədəbi material vermişdir. Necə deyərlər, şair özündən mövzu uydurmağa ehtiyac duymamışdır. Onun qəzəlləri əsasən ya baş vermiş hər hansı bir əhvalatla əlaqədar yaranmış, ya da unudulmaz təəssüratların, xoş təsadüflərin və ya poetik müşahidələrin məhsulu olmuşdur” (4, s.5).

Bibisi Ağabəyim ağa kimi Natəvanla da bağlı çoxlu rəvayətlər dolaşmaqdadır. Belə rəvayətlərin əksəriyyətində Xan qızının necə səxavətli, zəhmətkeş xalqa dəyər verməsi incə detallarla əks olunur. Deyilənlərə görə, qızılgülün lap təzəcə çıxdığı vaxt bir nəfər fəqir Natəvana bir dəstə qızılgül gətirir. Xan qızı ona təşəkkür etdikdən sonra yüz manat da bağışlayır. Kişi xanıma dua edir, xudahafizləşib getdikdən sonra ev darğası Natəvana deyir ki, xanım, bir dəstə qızılgülün qiyməti lap yuxarısı iki şahıdır. Bir dəstə gülə yüz manat verməyiniz məni lap təəccübləndirdi. Səxavətin də bir sərhədi var.

Xan qızı isə cavabında deyir ki, bizim yerlərdə gülü pul-la ölçməzlər. O kişi ehtiyac içində boğulur. Gülü bəhanə edərək mənim yanıma gəlmişdir. Onu heç cürə əliboş yola sala bilməzdim. Hər kasıbı sevindirəndə aldığım həzzin dərəcəsi ölçüyə gəlmir.

X.Natəvanın lirik şeirlər müəllifi kimi tanınmasına, dərin insani duyğuları ən incə detallarına qədər tərənnüm etməsinə rəssamlığı da müəyyən mənada təsir etmişdir. Belə ki,

şairin mühafizə edilən albomundakı əsərləri zərifliyi və təbii çalarları ilə könülləri oxşayır. Rəsmlərin arasında nəfisliyi ilə diqqət çəkən gül şəkilləri, Şuşaya aid mənzərələr bir daha “Xan qızı”nın fitri istedadı malik olub, qatıldığı hər sahədə özəl dəst-xətti ilə seçilməsindən, kübarlığından, eləcə də dövrünün görkəmli sənət adamları ilə dostluq münasibəti, uğurları və ən əsası sadə xalqın ürəyinə yol taparaq könüllərdə əbədi taxt qurmasından xəbər verir.

XIX əsr təzkiyəçiləri və XX əsr ədəbiyyatşünasları tərəfindən xüsusilə vurğulanan ikinci qadın-şair, X.Natəvanın həm müasiri, həm də rəfiqəsi sayılan Fatma xanım Kəminədir. Aşıq Pəri və Natəvandan sonra, görkəmli ədəbiyyatşünas-alim F.Köçərlinin təbirincə desək, “Qarabağın üçüncü şaireyi-möhtərəməsi”, “nadireyi-zəmanəsi” idi. O, Şuşada məşhur xəttat olmaqla yanaşı, incə ruhlu şeirlər müəllifi kimi tanınan Mirzə Bəybaba bəyin ailəsində anadan olmuşdur. Bu haqda Məhəmmədəğa Müctəhidzadə “Piyazül-aşiqin” adlı təzkiyə-sində bəhs etmişdir. Mirzə Bəybaba Mehdiqulu xanın yanında katib kimi də çalışmışdır.

Mir Möhsün Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərindən aydın olur ki, Kəminə dörd yüzə yaxın şeir yazmış, XIX əsrdə, Şuşada Mir Möhsün Nəvvabın başçılıq etdiyi “Məclisi-fəramuşan”da yaxından iştirak etmişdir. Fatma xanım Kəminə Şuşada “Məclisi-üns”ədəbi məclisilə də aşına olmuşdur. Mir Möhsün Nəvvabın təzkiyə-sində Kəminənin azərbaycanca bir, farsca iki qəzəli, bir müxəmməsi dərc edilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi Fatma xanım Mir Möhsün Nəvvabın “Məclisi-fəramuşan” və X.Natəvanın “Məclisi-üns”ünün ən fəal iştirakçılarından biri idi. Bəzi detallar hər iki məşhur qadın şairin həqiqətən də dostluğundan, bir-birilərinə bağlılığından xəbər verir. Bəlkə bu dostluğu hər ikisinin ailədə tək

qız övladı olmaları, yardımsevərlik, qəzəllərində Füzuli dəst-xəttinin seçilməsi, sənətə, təbiət gözəlliklərinə vurğunluq və s. bu kimi incə məqamlar da şərtləndirirdi. Fatma xanım Kəminə rəfiqəsinə hər zaman mənən dayaq olmuş, şeirlərini nəzirələrilə cavablandırmışdır. Xan qızının məşhur “Ölürəm” rədifli şeirinə “Ölmə” rədifli nəzirə yazmağı fikrimizi bir daha təsdiqləyir. Natəvan da rəfiqəsinə etinasız qalmamış, onun söylədiyi şeirləri yerində cavablandırmışdır.

Fatma xanım Kəminə bəzən gördüyü ən incə detalları da nəzmə çəkirmişdir. Bu münasibətlə yazdığı qəzəllərinin birində deyir:

İnnab ləbin, cana, təşbih edib aşıqlər,

Nar dənəsidir, güya, düşmüş buz arasında...

Nümunə gətirilən misralar X.Natəvanla bağlı məşhur, bəlkə də adi görünən bir vərdişə istinadən deyilir. Rəvayətə görə, Xurşidbanu Natəvan narı dənələtdirib buzxanaya tökər və əmələ gələn narlı buz parçalarını “Məclisi-üns” yığıncaqlarında süfrəyə verdirərmiş, buz parçasındakı nar dənələri şam işıqları altında yaqut kimi parlarmış. Fatma xanım Kəminə hər kəsə adi görünən bu mənəzərəyə poetik don geyindirərək, nar dənələrinin şam işığındakı ecazkar görünüşünü nəzmə çəkmişdir.

Fatma xanım Kəminənin poetik irsi Azərbaycan və fars dillərində yazdığı qəzəllərdən və Vaqif dəst-xəttini xatırladan qoşmalardan ibarətdir. Şairənin qəzəlləri ilə tanış olduqda Füzuli heyranlığı, Füzuli dühası aşkar şəkildə sezilir. Lakin Füzuli heyranı olsa da, əsla şeirdə təqlidçiliyə yol vermir, əksinə yeni bir cığır açır:

Cövri-rəqib, sərzənişi-əhli-ruzigar

Qoyma qılam bu dərdi-dili yarə aşikar

İşrətsərayi-könlümü,ey yari-tündxu,

Hər dəm cəfavü qəhr ilə gəl etmə tarmar (6, s.159).

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim F.Köçərli Fatma xanım Kəminədən bəhs edərkən onun gözəl və cazibədar, olduqca xoşxasiyyət bir xanım olduğunu qeyd edir.

Bəhs etdiyimiz Qarabağın məşhur qadın şairləri olan Aşıq Pəri, Ağabəyim ağa, Xurşidbanu Natəvan və Fatma xanım Kəminə incə zövqlü şeirlər müəllifi olmaqlarına baxmayaraq, mənən çox güclü idilər. Onların qırılmaz qüruru, mərdliyi, cəsəreti, hətta bəzi stereotipləri qırma bacarığı və s. əsl Azərbaycan xanımlarına xas olan müsbət keyfiyyətləri bütün bəşər qadınlarına bir örnekdir.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycanın aşiq və şair qadınları. Tərtib edəni: Əzizə Cəfərzadə. Bakı: Gənclik, 1991, 284 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. IV cild. Bakı: Elm, 2011, 858 s.
3. Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr. Tərtib edəni: Kamran Məmmədov. Bakı: Gənclik, 1979. 302 s.
4. Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Bəylər Məmmədov. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 56 s.
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c. Bakı: Elm, 1978, 598 s.
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II c. Bakı: Elm, 1981, 460 s.
7. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, 488 s.
8. Quliyev V. Qarabağın üç şaireyi-möhtərəməsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət tərcümə mərkəzi, 2022. 102 s.

Mətanət ABBASOVA

Filologiya elmləri doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

abbasova-metanet@list.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN İCTİMAİ-ƏDƏBİ FƏALİYYƏTİNDƏ QARABAĞ

Xülasə

F.Köçərlinin ictimai-siyasi, eləcə də ədəbi fəaliyyəti bütövlükdə Azərbaycanın demokratikləşməsi, sənət, mədəniyyətinin öyrənilməsi və təbliği üzərində qurulmuşdur. Şuşada doğulan, təhsil alan ədib XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Qarabağda baş verən çarizmin özbaşnalığı, ermənilərin köçürülmə siyasəti, ərəzilərin talan olunması və s. şahidi olmuş, nəticədə gələcək fəaliyyətini məhz bu problemlərin həlli istiqamətində qurmuşdur. Tiflis ədəbi mühitinə qoşulan F.Köçərli tezliklə burada azərbaycanlıların dil, din, mədəni islahatlarında terrorizmə qarşı çıxmış, “Müsavat”çıların sıraları, eləcə də publisistik yazılarında çarizm, onu dəstəkləyən erməni qüvvələrini tənqid etmişdir. Tiflis ali məktəblərində müsəlman tələbələrin sıxışdırılması, müqəddəs kitabların erməni, gürcü dillərində tərcüməsi təşkil edildiyi halda “Quran”ın doğma dilə tərcüməsinə şərait yaradılmaması, Qafqaz senzura komitəsinə azərbaycanlıların seçilməsinə imkan verilməməsi, Qarabağda erməni basqınlarına göz yumulması və s. siyasi oyunlar F.Köçərli tərəfindən yeri gəldikcə Tiflis rus mətbuatında işıqlandırılır, nəticədə onu “siyasi düşmən”ə çevirirdi. İctimai-siyasi fəaliyyətində olduğu kimi, ədəbi-bədii yaradıcılığında da o, milli-mənəvi dəyərlərin öyrənilməsi, Qafqaz xalqları arasında təbliğ olunmasının qayğısına qalmışdır. Onun Azərbaycan

ədilb, sənətkarlarının həyat və yaradıcılığını tarixi xronologiyada hazırladığı “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında müxtəlif ədəbi mühitlərin təqdimində Qarabağ-Şuşa sənətkarlarının yaradıcılığına da ayrıca yer verilmişdir. F.Köçərli Qarabağ xanlığında vaxtilə şöhrət qazanmış şair, sənət insanlarının yaradıcılığından bəhs edərkən eyni zamanda həmin tarixi dövrdə Qarabağ xanlığı ətrafında baş verən hadisələri də nəzərdən qaçırmamışdır. Qarabağ ədəbi-mədəni irsinin öyrənilməsində ədilb həm bu bölgədə mövcud rəvayət və əfsanələr, həm də tarixi qaynaqlardan istifadə etmişdir. M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Valeh, Seyid Nigari, Q.Zakir, Qarabağ qadın şairlərindən X.Natəvan, Ağabəyimağa, F.Kəminə və s. yaradıcılığı F.Köçərli tərəfindən yaşadıqları dövr, zamanın gətirdiyi problemlər daxilində öyrənilmiş və şərh olunmuşdur. Repressiya qurbanı F.Köçərli Qarabağ-Azərbaycan həqiqətlərini ictimai, ədəbi fəaliyyətinin bütün istiqamətlərində başlıca mövzuya çevirərək tariximizin siyasi hadisələrlə zəngin bir dövrünə işıq salmışdır.

Açar sözlər: F.Köçərli, Qarabağ, siyasi, ədəbi, şair, sənətkar, publisistika, mövzu, terror, dil, din

КАРАБАХ В ОБЩЕСТВЕННО-ЛИТЕРАТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ФИРИДУН БЕКА КОЧЕРЛИ

Резюме

Общественно-политическая и литературная деятельность Ф.Кочерли была основана на демократизации Азербайджана, изучении и популяризации искусства и культуры. Писатель родился и получил образование в Шуше в конце 19-начала 20 века. Произвол царизма в Карабахе, политика переселения армян, разграбление территорий и

т.д. засвидетельствовано, в итоге свою дальнейшую деятельность он строил в направлении решения этих задач. Ф.Кочерли, влившийся в литературную среду Тбилиси, вскоре выступил против терроризма в языковых, религиозных и культурных реформах азербайджанцев, ряды “Мусаватистов”, подверг критике царизм и поддерживавшие его армянские силы в своих публицистических произведениях. Подавление студентов-мусульман в тбилисских вузах, перевод священных книг на армянский и грузинский языки, не создание условий для перевода “Корана” на родной язык, недопущение избрания азербайджанцев в кавказский цензурный комитет, закрытие глаз на армянские рейды в Карабахе и т.д. политические игры Ф.Кочарли, в результате чего Тифлис освещался в российской печати, превращаясь в “политического врага”. Как и в своей общественно-политической деятельности, он заботился об изучении национально-духовных ценностей и пропаганде их среди народов Кавказа. В своей книге “Азербайджанская литература”, в котором автор представил жизнь и творчество азербайджанских литераторов в исторической хронологии, также отвел отдельное место различным литературным средам и творчеству карабахско-шушинских художников. Ф.Кочерли, рассказал о поэтах творивших в тот исторический период правления Карабахским ханом, в то же время не обошел вниманием события происходящий вокруг Карабахского ханства. При изучении литературно-культурного наследия Карабаха автор использовал как повествования и легенды, существующие в этом регионе, так и исторические источники. М.П.Вагиф, М.В.Видади, Валех, Сеид Нигари, Г.Закир, среди карабахских поэтов Х.Натаван, Агабегим-

ага, Ф.Кемине и др. Его творчество изучалось и интерпретировалось Ф.Кочерли, в контексте эпохи и времен, в которой они жили, Репрессированный Ф.Кочарли сделал карабахско-азербайджанскую правду главной темой во всех направлениях своей общественной и литературной деятельности, осветил богатый политическими событиями период нашей истории.

Ключевые слова: Ф.Кочерли, Карабах, политическое, литературное, поэт, мастер, публицистика, тема, террор, язык, религия

KARABAKH IN FIRIDUN BEY KOCHERLI'S SOCIO-LITERARY WORKS

Summary

F.Kocherli's sociopolitical as well as literary work was focused on the democratization of Azerbaijan as a whole and the study and promotion of its art and culture. The writer, who was born and educated in Shusha, witnessed the arbitrary nature of tsarism in Karabakh, the policy of resettling Armenians, the looting of territories, etc. at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. As a result, he shaped his future activities in the direction of resolving these issues. F.Kocherli, who entered the literary medium of Tbilisi, soon opposed terrorism in the language, religion, and cultural reforms of Azerbaijanis and criticized tsarism and the Armenian forces that supported it in the ranks of "Musavat" supporters as well as in his journalistic articles. Political games like the exclusion of Muslim students in Tbilisi higher education institutions, the refusal to allow the "Quran" into the native tongue while translating other holy books into Arme-

nian and Georgian languages, not allowing Azerbaijanis to be elected to the Caucasian censorship committee, turning a blind eye to Armenian raids in Karabakh, etc. were covered by F.Kocharli in the Tbilisi Russian press, which turned him into a “political enemy”. In his literary and artistic works, he paid attention to the study of national-spiritual values and their promotion among Caucasian peoples, much like in his sociopolitical activity. In his book “Azerbaijani Literature”, in which he compiled the lives and creativity of Azerbaijani writers and artists in a historical chronology, a special place was given to the creativity of Karabakh-Shusha artists in the presentation of various literary mediums. While talking about the works of famous poets and artists in the Karabakh Khanate, F.Kocherli did not overlook the events that took place around the Karabakh Khanate in that historical period. In the study of the literary and cultural heritage of Karabakh, the writer used both the legends and myths existing in this region as well as historical sources. F.Kocherli researched and evaluated the works of M.P.Vagif, M.V.Vidadi, Valeh, Seyid Nigari, G.Zakir and female poets from Karabakh like Kh. Natavan, Agabaeyama, and F.Kamina in the context of the time they lived in and the issues that time brought about. F.Kocharli, a victim of repression, made the truth about Karabakh and Azerbaijan the focus of all of his literary and social endeavors, shedding light on a time in our history that was full of significant political occurrences.

Key words: F.Kocharli, Karabakh, political, literary, poet, artist, journalism, theme, terrorism, language, religion

F.Köçərlinin adı Azərbaycan mədəniyyəti tarixində ədəbiyyatşünas, pedaqoq, maarifçi alim, görkəmli publisist, eləcə

də repressiyanın gizli qurbanlarından biri kimi əbədiləşməkdədir. Onun ictimai-ədəbi fəaliyyəti xalqın maariflənməsi, cəhalətə son qoyulması, milli azadlığın təmin olunması və s. bağlı olaraq bütün hallarda Qarabağ həqiqətləri və mübarizə tarixindən yola çıxmışdır. Şuşada təhsil alan, Qarabağın siyasi-mədəni mühitində böyüyən ədibin yaradıcılığına sözsüz ki, bu mühit ayrıca təsir göstərmişdir. F.Köçərli məlum olduğu kimi, 1872-ci ildə Şuşada Mirzə Kazım Münşizadənin mədrəsəsində oxumuş, daha sonra təhsilini Şuşa rus məktəbində davam etdirmişdir. Firidun bəy Köçərlinin ulu babası Məhəmməd bəyin Qarabağın Cavanşir mahalından olması, atası Əhməd ağanın Şuşa bəyləri içərisində tanınması və s. hələ kiçik yaşlarından ədibin Qarabağ mühitində gedən hadisələr, eləcə də mədəni mühitinə bələdçiliyində mühüm rol oynamışdır. Hələ XIX əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq ölkə ərazisində xanlıqlar arasında baş verən çəkişmələr, İran və Rusiyanın Azərbaycana yönələn maraqları, rusların siyasətində alətə çevrilən ermənilərin köçürülməsi, onların İran saraylarına casusluq etməsi və s. ümumazərbaycan kontekstində dövrün mənzərəsini əks etdirirdi. Azərbaycanı bürüyən bu siyasi mürəkkəbliyin mərkəzində isə Qarabağ xanlığında baş verən hadisələr dayanırdı. 1763-cü ildə Pənah xan və oğlu İbrahimxəlil xan Şirazda olarkən Qarabağ xanlığı Mehrəli ağanın idarəçiliyində idi. Pənah xanın ölümündən sonra Şirazdan Qarabağa qayıdan İbrahimxəlil xanla Mehrəli xan arasında münasibətlərin gərginləşməsi, Quba, Şirvan, Gəncə və s. xanlıqlarının bu münasibətlərdə fərqli mövqe tutaraq tərəfkeşliyi, ermənilərin ruslarla əlbir olması, ayrıca Qarabağ xanlığının Rusiya və İran üçün “Qafqazın qapısı” strateji yönümü, xalq qəhrəmanlarının yadellilərə qarşı mübarizəsi və s. ən mühüm, həlledici tarixi hadisələr sırasında idi. Bu ba-

xımdan Qarabağ və onun ətrafında gedən siyasi hadisələr F.Köçərlinin sonrakı dövr ictimai-siyasi fəaliyyətində mühüm, həlledici yer tutmuşdur. F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Qarabağ-Şuşa şəhəri başlığı altında Qarabağ xanı Pənahəli xan, onun atası İbrahimxəlil xan haqqında məlumat verərək bildirir ki, Nadir şah Əfşar xidmətçiliyində İbrahimxəlil xanın böyük oğlu Fəzləli bəydən sonra Pənahəli bəy seçilir. Nadir şahın xidmətində ağıl və iradəsi ilə seçilən Pənahəli xana həsəd aparənlər onun qətlinə fərman vermiş olurlar. Lakin Pənahəli xan Qarabağa qayıdır, onu təqib edənlərdən canını qurtara bilir. Nadir şah öldürülənə qədər o, Qarabağda gizli şəkildə Şəki vilayəti və Qəbələ mahalında qərar tutmuşdur. Pənah xandan əl üzən Nadir şah onun elatından ən yaxın adamlarını Xorasana-Sərəxs torpağına sürgün etdirir. F.Köçərli kitabda daha sonra İbrahim xanın vaxtında Qarabağ vilayətinin Rusiyaya birləşdirilməsi tarixinə də aydınlıq gətirir. Qeyd edək ki, ədib yeri gəldikcə Şuşa, Qarabağ bölgəsinin zaman-zaman erməni qəsbkarlarının xəyanəti nəticəsində dağıdılması, əhalinin öldürülməsi faktlarına da toxunur. Belə ki, F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Şuşa şəhərinin tarixi, coğrafi mövqeyi haqqında məlumat verdikdən sonra şəhərin vəziyyəti haqqında yazırdı: “Şuşa qalası Zaqafqaziyanın gözəl və basəfa şəhərlərindən birisi hesab olunurdu və axır vaxtlarda artıq sürət və abad olmağa üz qoymuşdu. İçində çox gözəl imarətlər yapılmışdı. Yay fəslində altmış-yetmiş minə qədər nüfus bu şəhərə cəm olurdu, çünki Şuşanın ab-havası xeyli saf və salamat olmağa görə, yaylaq mənzerəsindədir... Heyfa ki, 1905-ci ildə erməni və müsəlman davasında bu şəhər ermənilərin cahilinə rəftarı və vəhşiyənə kiridarı ucundan yanıb zir-zəbər oldu. Yüz ildən bəri babaları ənvayi-zəhmət və məşəqqət çəkib, külli məxaric və

məsarıflər töküb abad elədiyi vətəni bu gün onun cünunluq mərəzinə mübtəla olmuş övladı belə rəhmsiz və ağılsız viran olmağına canlarını nisar elədilər” (2, 123-124). Yaxud, Gülablıdan “Valeh” təxəllüslü Kərbəlayi Səfi haqqında məlumat verərək yazır: “Heyfa ki, belə gözəl bağı-meyvəli və xoşsəfa kənd 1905-ci sənədə vüqqa gələn erməni-müsəlman davasında talan və viran olmuşdu. Əhalisindən bir çoxu, xüsusən arvad-uşaq tələf olub, sağ və salamat qalan yuvaları dağılmış quşlar kimi ətrafı əknafa qaçıb pənah aparmışlar” (2, 295).

F.Köçərlinin XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qafqaz xalqlarının mədəni mərkəzinə çevrilən Tiflis şəhərində təhsil alması, ardıcıl şəkildə burada pədaqoji sahədə çalışması Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyətinin öyrənilməsi, tədqiq və təbliğinə təsir göstərmiş, eləcə də Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələrinin genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Maarifçi ədib 1895-1918-ci illərdə Qori Müəllimlər Seminariyasının tatar şöbəsində Azərbaycan dili və şəriət müəllimi kimi çalışmış, daha sonra topladığı pədaqoji təcrübə ilə bu şöbəni Qazax şəhərinə köçürməklə Azərbaycan Müəllimlər Seminariyasının əsasını qoymuşdur. Azərbaycan həqiqətləri, xüsusilə ədəbiyyatını Bakıda fəaliyyət göstərən “Kaspi”, “İrşad”, “Tərəqqi”, “İqbal” və Tiflisdə nəşr olunan “Novoye obozreniye”, “Kəşkül”, “Şərqi-rus”, “Molla Nəsrəddin” və s. mətbuat səhifələrinə çıxarmış, Azərbaycan folklorunun toplanılması və rus dilinə tərcüməsi işini QƏXTMT (SMOMPK) məcmuəsi vasitəsilə reallaşdırmışdır. Repressiya qurbanı F.Köçərlinin Tiflis müsəlman Xalq Evi - “Auditoriyası”nda Azərbaycan teatrının təbliği işinə yaxından köməklik göstərməsi, “Balalara hədiyyə” (1912) kitabı, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (1913) araşdırması, eləcə də Azərbaycan klassiklərinin yara-

dıcılığы haqqında yazdığı məqalələri və s. ilə milli maarifçiliyimizin zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

Qarabağ hadisələri, bu ərazilərə köçürülən erməni ailələri, çarizmin birtərəfli mövqeyi Tiflis mühitində də F.Köçərlinin siyasi görüşlərinin dərinləşməsinə şərait yaratmışdır. Pedaqoq, müəllim kimi o, çarizmin xalqının dini, dili, təhsilinə olan münasibətini görür və ictimai fəaliyyətində bu terrora qarşı mübarizə yolunu tuturdu.

Görkəmli ədib siyasi baxımdan dəyişən dünyanın mənzərəsində müsəlmanların dil və din etiqadlarına yönələn xain ittifaqlara qarşı çıxır, xalqın birlik nümayiş etdirməsinə çalışırdı. O, hər şeydən əvvəl doğma ana dilinin gözəlliyi, saflığının qorunması qayğısına qalır və publisistik yazılarının bir çoxunu məhz bu mövzuya həsr edirdi. Hələ “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında M.V.Vidadinin həyatı, yaradıcılığı haqqında məlumat verərkən dil məsələsinə toxunaraq şairin dilindəki milli, məişət sözlərinə xüsusi diqqətlə yanaşır və yazırdı: “Vidadinin mürəbbəti də Vaqifinki kimi xeyli aşiq və gözəl dildə və lisanımızın şivəsində yazılmışdır. “Bollandı”, “gölləndi”, “yollandı” sözləri türk dilinin şivəsinə məxsus əlifazlardır ki, başqa lisana olmaz və sığışmaz” (2, 177). Qafqaz xalqlarının mədəni mərkəzinə çevrilən Tiflisdə dil problemlərinin siyasi xarakter daşdığına hiss edən F.Köçərli daha ciddi cəhdlə bu məsələyə ayrı-ayrı ziyalıları cəlb etməyə çalışırdı. “Köçərli Azərbaycan dilinin saflığı, onun müstəqil və qüvvətli bir dil kimi inkişaf etdirilməsi, bədii ədəbiyyatın və dövrü mətbuatın məhz xalqın başa düşəcəyi dildə yazılması işində qələm sahiblərinin böyük qüvvə olduğunu bilir və onlara müraciət edərək, “dillərini asanlaşdırmağa”, “ana dilindən uzaq düşməməyə” çağırırdı. Tənqidçiyə görə, ancaq bu yolla bədii sözün qüdrəti geniş oxucu kütlələrinin beyninə və

ruhuna hakim kəsilir, onları düşündürə və ayılda bilər, oxucu ilə yazıçı arasında əlaqə və dostluq da məhz bu yolla yaranır” (9, 92). F.Köçərli Qarabağ şivəsi, xalq dilinin zənginliyindən uzaq düşmüş dilimizin fars təsiri ilə “yenilənməsi”ni mətbuat səhifələrində səsləndirir və bu tarixi dəyişimin millət, xalqa gətirəcəyi bələləri dolay yolla milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasında siyasi müstəviyə gətirirdi. O, yazırdı: “Uzun müddət İran dövlətinin nüfuzu altında yaşamaqla belə bizim dilimizə bir növ fars dilinin qanun və qaydası siriştdir. Amma bununla belə dilimizi o qədər qəliz və dolaşlıq etməyibdir ki, onu anlamaq olmasın. Bəlkə dili bir dərəcədə dövlətləndiribdir. Doğrudur, bizim qabil və mahir ədiblərimiz az olubdur. Amma olanlar ana dilini can-dildən sevilər və yazılarını açıq və aydın yazıblar...” (5, 293).

F.Köçərli Qarabağ, bütövlükdə əksər bölgələrimizdə insanların bir-birilə məzhəb ayrılıqlarında üz-üzə gətirilməsi kimi incə siyasi məqamları da görür və din üzərindən başladılan kiçik nifaqların böyük fəlakətlərə yol açacağından ehtiyat edirdi. F.Köçərli bir ziyalı olaraq insanları daha ayıq, açıqgözlü olmağa çağırırdı. Şuşa, bütövlükdə Qarabağ mühtidmə məzhəblər arasında yaranan ixtilaflar F.Köçərlinin nəzərindən qaçmamış, Tiflisə köçərkən publisistik yazılarında bu məsələyə ayrıca münasibət bildirmişdir. Uzun müddət təhsil ocağında şislər üçün dini dərslər keçməsinə baxmayaraq o, şisə və sünni məzhəblərini vahid dindən ayırmır, onlar arasında düşmənçilik deyil, dostluq, birlik yaratmağa çalışırdı.

Maraqlıdır ki, hələ Seminariyada olarkən müqəddəs “Tövrat” və “İncil” kitabları erməni və gürcü dillərinə tərcümə edildiyi halda, “Quran”ın rus dilinə tərcüməsi tələb olunurdu. “Hər ayənin qabağında əvvəl türk dilinə, sonra rus dilinə tərcümə etməyin öhdəsindən gələ bilməyən şagirdlər

ayənin ərəb və türkcəsini buraxıb, ruscasını əzbərləyirdilər. Bunun üçün inspektor Smirnov Qədir Əfəndiyə və Firidun bəyə “Tarixi-müqəddəs”in (“Qurani-Kərim”in) rus dilində nəşr edilməsini tələb edirdi” (7, 80). Bununla “Quran”ın rus dilinə tərcüməsini yaymağa çalışan siyasətçilər həm müqəddəs kitabın ayələrinin təhrif olunması, həm də türk dilinin unudulmasına şərait yaradırdılar.

F.Köçərli yenilikçi, hər bir sahədə təkamül və inkişafı dəstəkləyən ziyalı olaraq maarifçiliyin “düşünürəmsə, demək varam” müddəasında cəmiyyətin yenilənməsi məsələsinə qoyurdu. Onun maarifçilik fəaliyyəti pedaqoji sahədə müəllimliyi, rus və gürcü ədəbiyyatından etdiyi tərcümə əsərləri, əlifbanın təkmilləşdirilməsində mübarizəsi, Azərbaycan ədəbiyyatının dövrləşdirilməsi prinsiplərini gündəmə gətirməsi, gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə xidmət edən yaradıcılığı, eləcə də publisistik yazıları və s. ilə bağlıdır. F.Köçərli bütün həyatı boyu ictimai və ədəbi fəaliyyətini Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatının qorunması, təbliğinə sərf etməklə maarifçilik düşüncəsinə sadıq qalmışdır. Məlumdur ki, XVII əsrdə Avropada təşəkkül tapan maarifçilik məfkurəsi XIX əsrin əvvəllərindən A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı, M.Ş.Vazehdən başlayaraq M.F.Axundovun simasında zənginləşmiş və bir çox ziyalı-ədiblərin yaradıcılığında ədəbi mövqə qazanmışdır. Məhz yeni əsr maarifçi düşüncədə F.Köçərli kimi ziyalı-alim, milli ruhlu vətəndaşını qazanmışdır. İstər Qarabağ, istərsə də Tiflis mühitində müsəlmanlara, xüsusilə gənclərə qarşı çarizmin yeritdiyi çirkin siyasət F.Köçərlinin gözündən yayınmır, o, xalqın maariflənməsinin qarşısını alan bu qüvvələri yeri gəldikcə gizli və aşkar şəkildə tənqid edərək öz ziyalı mövqeyini nümayiş etdirdi. “Keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qafqaz senzura komitəsi həm də ədəbi-ictimai fikir sahəsində

gizli xəfiyyə rolunu oynayır, açıq-aşkar üçüncü şöbənin Qafqazdakı orqanı kimi çıxış edirdi. Həmin dövrdə Zaqafqazıyanın azərbaycanlı əhalisi içərisində hiss edilən milli oyanış, maarifə və tərəqqiyə canatma meylləri, milli ədəbiyyat və mətbuat uğrunda mübarizə əhval-ruhiyəsi, ziyalıların ictimai-siyasi həyatdakı nisbi fəallığı senzura komitəsini narahat edirdi” (8, 198). Vaxtilə Tiflis qubernatorunun Qafqaz senzura komitəsinə göndərdiyi gizli məktubda müasir ruhda əsərlər yazan müəlliflərin müəyyənləşdirilməsi, onların ictimai vəziyyəti, digər icmalarla əlaqələri, fəaliyyətlərinin xüsusilə Türkiyə müsəlman mərkəzlərinə əsaslanıb-əsaslanmadığının araşdırılması tələb edilirdi. Azərbaycan yazıçılarının Tiflis ədəbi mühitində fəaliyyətini geniş tədqiq edən A.Mişiyev tanınmış publisist Rəşid İsmayılov haqqında məlumat verərək, məlum arxiv sənədlərinə istinadən yazırdı: “Qafqaz senzura komitəsinin Azərbaycan mətbuatına və ədəbiyyatına düşmən münasibətini R.İsmayılov ilk növbədə burada öz xalqının mənafeyini müdafiə edə bilən azərbaycanlı sensorun olmaması ilə izah edirdi: “Qafqaz senzura komitəsində ermənilərdən, gürcülərdən və rusalardan sensorlar var, müsəlmanlardan (azərbaycanlılardan – A.M) isə bir nəfər də yoxdur. Müsəlman mətbuatının senzuradan keçirilməsi iki erməniyə–Kışmişov və Qaraxanova tapşırılmışdı. Qəti şəkildə bildirir və sübut etməyə hazırım ki, onlar Şərqi dilləri ilə çox yarıtmaq səviyyədə tanışdırlar” (8, 212).

Yaşananlar, tariximiz göstərir ki, bütün dövrlərdə xalq qarşısındakı düşmənlə üz-üzə gəlib, təzyiqlərə məruz qaldıqda öz mübarizəsini, daxili enerjisini sözün gücü ilə davam etdirir. Xalqımızın Araz yangısı, Təbriz ağrısında imperiya buxovları, sarsıntısına qarşı dayanan zəngin ədəbiyyatı bu faktın ən bariz nümunəsidir. F.Köçərli də

Qarabağ həqiqətlərini, Tiflis mühitində rastlaşdığı antimü-səlman siyasətini gördükcə maarifçi alim kimi sözün gücü və qüdrətində silaha sarılırdı. O, öncə ədəbi fəaliyyətində Azərbaycan ədəbiyyatının istər şifahi, istərsə də yazılı qolunun əlaqəli, geniş şəkildə öyrənilməsi məsələsini gündəmə gətirirdi. Şifahi ədəbiyyatı xalqın tarixi, keçmişinin ayrılmaz hissəsi kimi təbliğ edən ədib “Balalara hədiyyə” kitabında müxtəlif janrlı folklor nümunələrini toplayıb, mənəvi irsimizin ən dəyərli nümunələri sırasında qiymətləndirirdi. F.Köçərlinin seçdiyi, topladığı bu mətnlər təkcə keçmişin, mənəvi irsin qorunması, saxlanılması niyyətində deyil, həm də bu nümunələrin məzmun, ideyası, ibrətamiz fikirlərinin təbliğində maraqlı idi. “Dovşana qaç, tazıya tut” siyasətində çarizmin, sonrakı dövərdə isə bolşeviklərin iç üzünü ortaya qoyan ədib incə bir işarə ilə yazırdı: “Həmçinin atalar sözləri dəfəat ilə imtahan ediblər ki, avam və nainsaf xalq rəftar etməkdə yalnız mülayimət kifayət eməz və bir az zor da gərəkdir. Ona binaən deyilibdir “Kiş-kiş ilə donuz darıdan çıxmaz”(4, 49).

F.Köçərlinin ən mühüm xidmətlərindən biri də Azərbaycan ədiblərinin həyat və yaradıcılığının bir araya gətirilib, toplandığı iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabının hazırlanmasıdır. “Azərbaycan ədəbiyyatı ” kitabında ədib ayrı-ayrı bölgənin söz ustaları ilə yanaşı, Qarabağ şairləri haqqında da geniş məlumat vermişdir. Kitabda M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, “Mirzə “təxəllüslü Mirzə Həsən, Kərbəlayi Abdulla İbn Cani (Şuşada anadan olub), Gülablıdan “Valeh” təxəllüslü Kərbəlayi Səfi, Aşıq Pəri, Qasım bəy Zakir, Qasım bəy Zakirin nəvəsi Abdulla bəy Asi, “Azər” təxəllüslü İbrahim bəy (Abdulla bəyin qardaşı, İbrahim bəy Əli bəy oğlu Fuladov), Şuşa qazisi Mirzə Haqverdi “Səfa”, Məşhədi Əbdül “Şahin”, Xurşidbanu Natəvan, Fatma xanım Kəminə, Mirzə Ələsgər Növrəs və s.

Qarabağ şairləri haqqında məlumatlar toplanılmışdır. F.Köçərli Qarabağ şairlərindən danışarkən yeri gəldikcə Qarabağ camaatının xoş qılıqlı, musiqi duyumunun güclü olması, sənəti-şeyri sevməsi və s. haqqında da məlumatlar verir: “Qarabağ mahalı, şəhri-Şişə Qafqaz qitəsinin Şirazi mənzələsində olduğu cəhətə, onun torpağı və ab-havası hər qisim əhlikəmal və sahibi-elmü hünər və xüsusən xoştəb və şirinzəban ədiblər və şairlər yetirib ki, cümləsini zikr etməklə qurtarmaz... Bəlkə hər əhli-savad böyük ədiblərə peyrəvilik edib, şüəralıq iddiasına düşübdür və dərəcəyi-təblərinə görə qəzəl yazıbdır. Fünuni-şeyrə o qədər müylü rəğbətləri olub ki, çox vaxt irsal-mərsullarını da nəzm ilə yazıblar və Qarabağın ünəs əhli dəxi şer deməklə öz qüvvələrini sınaıb imtahan ediblər və bu yolda çox şairlər zühur edibdir” (3, 164).

F.Köçərli kitaba Qarabağ şairləri haqqında bioqrafik məlumatları, eləcə də onların yaradıcılıq istiqamətləri, şeyrlərindən nümunələri daxil etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, onun bilavasitə Qarabağ xanlığı hadisələri içərisində həm də siyasi məsələlərdə rol oynayan şairlər haqqında verdiyi məlumatları bu gün qiymətli məxəzlərdən hesab olunur. Ədib Qarabağ xanlığında fəaliyyət göstərən M.P.Vaqifin həyat və yaradıcılığı haqqında geniş məlumat verir, şairin əslən Qazax mahalından olması, sonradan Qarabağa köçməsi ilə bağlı sənədli və rəvayət şəklində olan faktları bir araya gətirir. Burada Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın sarayında vəzir, məsləhətçi olaraq M.P.Vaqif haqqında verilən məlumatlar həm də Qarabağ xanlığının tarixi, daxili və xarici siyasətinin də məzmununa aydınlıq gətirir. Qarabağ xanının qonşu xanlarla dostluq əlaqələri, Ağə Məhəmməd şah Qacarın Şuşa qalasına hücumu, xanlığın ruslara təslim edilməsi və s. faktlar həm də bu və ya digər Qarabağ şairlərinin həyat və yaradıcılı-

ği əsasında işıqlandırılır. M.P.Vaqifin yaradıcılığına gəldikdə isə onu xalqın milli şairi adlandıraraq yazır: ”Molla Pənah milli şair olduğuna binaən, onun şeir və qəzəliyyatı bizim Azərbaycan türklərinə ziyadə xoş gəlir və hər nə onun qələmindən zühura gəlibsə, xah müxəmməsət və xah mürəbbeət və xah qəzəliyyat, tamamisi ürəkdən və həqiqi həyatdan nəşət edən əsərlərdir ki, yuxarıda zikr olundu. Bu qisim əsərlərdən masəva Molla Pənahın bir çox əşar və ədəbiyyatı dəxi vardır ki, onlarda öz müasirlərinin ayinü adatı, adabü əxlaqı və dolanmaları artıq məharət ilə rişteyi-nəzmə” çəkilibdir. Belə ki, onlar gələcək nəsil üçün böyük bir yadigar məqamındadır” (2, 137). Xalqın keçmiş, adət-ənənələri, məişətinin İran mollaları, rus siyasətçilərindən qorunmasına ciddi cəhdlə çalışan F.Köçərli M.P.Vaqif şeirini qiymətləndirərək “ustadı-bimislil” yazıb gələcək nəsələ qoyduğu yaradıcı irsini unudulmayan bir əmanət kimi qiymətləndirir. F.Köçərli xalq həyatı, məişətində rast gəldiyi qəhrəmanlıq, millətin döyüşkən ruhunu M.P.Vaqif kimi bir şair və mollaının simasında önə çəkərək ədibin Şirvan hakimi Məmməd həsən xandan tufəng arzu və təmənnə etməsini ayrıca qeyd edir: “...Vaqif özü həm molla və şair isə də vaxtın təqzasına görə onun meyl və könlü silah və əsləhəyə dəxi olub, igidlik iddeasına həm düşürmüş və məqami-zərurətdə özü yaraq götürüb davaya çıxırmış” (2, 139).

Vaqif yaradıcılığından bəhs edən ədib onun şeirlərində xüsusilə, xalq həyatı, məişətinin geniş təsvirinə toxunur, şairin M.V.Vidadi ilə dostluğu, onların şeirləşməsi, Vaqifin Tiflis şəhəri haqqında şeirləri, ictimai-siyasi motivli əsərləri haqqında məlumat verir. “Aşınalar ixtilatında sədaqət” görməyən, “küzbi böhtan”ın artdığı, “padşahların dəmbədəm “təsxiri-kişvər” istədiyi Vaqif şeirinin ictimai motivləri burada daha geniş şəkildə şərh edilir.

M.P.Vaqifin müasiri və dostu M.V.Vidadinin Qazax mahalından Qarabağ xanlığına köçməsi, II İrakli ilə münasibətləri, yaradıcılığı, Vaqiflə dostluğu və s. haqqında məlumatlar da burada Qarabağ xanlığında saraya yaxın şairlər haqqında toplanılmış mühüm qaynaqlardandır.

Kitabda Tuti təxəllüslü Əbülfət xan haqqında verilən məlumatlar Əbülfət xanın Fətəli şah sarayına göndərilməsi, onunla bərabər Ağabəyim ağanın da saraya dəvəti faktlarının kitabda yer alması bugünkü araşdırmalar üçün zəruri tarixi qaynaqlar sırasındadır. “İbrahim xan öz kəriməsi Ağabəyim ağanı şaha əqdi-nigah edib, onunla belə oğlu Əbülfət xanı da ki, o vaxt ağa idi, şahın hüzuruna yolladı. Şah Ağabəyim ağanın kamalını və hüsni-camalını görüb, onu cəmi əhli-hərəm üçün böyük və banuyi-hərəm təyin elədi. Bilmək gərəkdir ki, Ağabəyim ağanın da gözəl təbi var imiş və bir çox əşari-lətifə və ədəbiyyati-zərifə inşad qılmışdır. Vəli onlardan ələ düşən olmadı” (2, 184). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İran–şah sarayında böyük nüfuz qazanan qadın şairə Ağabəyim ağa Şuşa bəyzadələrinin saraylarda təmsil olunması, yüzlərlə azərbaycanlının əsir həyatından azad edilməsi, Qarabağa yardım göstərəcək dəstələrin maliyyələşdirilməsi və s. baxımından həm də diplomatik mövqeyi ilə tarixə düşmüşdür. Ağabəyim ağanın adı Qarabağ ədəbi mühitində həm şairə, həm xeyriyyəçi qadın, həm də Tehran saraylarında Şuşanın, bütövlükdə Qarabağda baş verən hadisələrə mövqe bildirən diplomat xanım olaraq əbədiləşmişdir.

F.Köçərli Qarabağ mühitində yazıb-yaradan ədiblər içərisində “Arif “təxəllüslü Ağahüseyn haqqında ilkin məlumatların Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin “Təzkirətül-şüəra”sında rast gəldiyini bildirir. Onun Təbrizdə anadan olması, sonradan Şuşa şəhərinə köçdüyünü qeyd edərək, ardıcıl

şəkildə “Səba, qəmxarım ol, qəmxərıma dərđi-dil izhar et”, “Mümkün olmaz yarı görmək bir zaman əğyarsız”, “Qəm məni pamal qıldı, ey müsəlmanan, haray..”, “Günəş nuru deyil pərtöv salıb kövnu məkan üzrə” misraları ilə başlanan qəzəllərindən nümunələr toplamışdır.

F.Köçərlinin ədəbiyyat tarixində xüsusi olaraq məlumat verdiyi Qarabağ şairlərindən biri də Kərbəlayi Səfi Valehdir. O, Canı oğlu Kərbəlayi Abdulla və Baba bəyin müasiri olmuşdur. Güləblı kəndində anadan olan Kərbəlayi Səfi haqqında məlumat verən ədib Şuşa uyezəzinin Güləblı kəndi haqqında da bu kəndin xoş mənzərəli, səfəli olduğunu, ayrıca “Qarabağ aşıqları, neyçi və balabançıları, xanəndə və nəvəzəndələrin əksəriyyətinin Güləblıdan çıxmasını” bildirir (3, səh.149). “Bu yerin ünəs əhlinə gəldikdə, onlar dəxi xeyli gözəl, ismətli və cismən səlamət arvadlar olub, dayəlik peşəsi ilə iştihar bulmuşlar. Belə ki, Şuşa qalasının nəcəba, xanzadə və şahzadələrinin çoxu Güləblı arvadlarının döşündən südəmə, onların ağışında nəşvü nüma tapmışlar” (3, 295). Təxminən 1180-1190-ci illərdə Güləblıda doğulan Valeh təhsilini Şuşada almış, burada alim və şairlərin məclisində yetişmişdir. Dindar və mömin olan Kərbəlayi Səfinin Baba bəy, Aşiq Qənbər və s. aralarında xoş, incə zarafatları onlar arasında şeirləşmələrdə də qorunub saxlanmışdır. F.Köçərli Valehin Baba bəylə onun qocalığı, Aşiq Qənbərlə göz ağrısı üzərində qurulan şeirlərini qələmə alaraq bu nümunələr əsasında həm Valeh, həm də Aşiq Qənbərin yaradıcılıq irsi, onun bədii-poetik özəlliyini ifadə etmişdir. Bundan başqa ədib hər iki şair arasında sual-cavab üzərində qurulan deyişmələrdən bir nümunəni kitaba əlavə etmişdir. Qarabağ ədəbi mühitinin, şeir, sənət ocağının ədəbiyyatımıza təsiri problemlərini yeri gəldikcə araşdıran F.Köçərli burada da

Valehin yaradıcılığına M.P.Vaqif irsinin təsiri, eləcə də Q.Zakirin bu zəngin yaradıcılıqdan qaynaqlanmasını nümunələr əsasında təqdim etmişdir. F.Köçərlinin Valehin yaradıcılığından seçdiyi vücudnaməsi isə bu janrda yazılan çoxbəndli maraqlı bədii nümunələrdən biridir.

F.Köçərlinin Qarabağ qadın şairlərindən Aşıq Pəri haqqında verdiyi məlumatlar da zəngin qaynaqlar sırasındadır. Qarabağ xanlığının Cəbrayıl uyezdində Dizaq mahalı Maralyan qəryəsindən olan Aşıq Pəri daha sonra Şuşa şəhərinə köçür. Şeirləri ilə tez bir zamanda həm Maralyan, həm də Şuşada şöhrət tapan Aşıq Pəriyə Əsəd bəy Vəzirov, Mirzə Həsən, "Aşıq" təxəllüslü Məhəmməd bəy tərəfindən yazılan şeirlər F.Köçərli tərəfindən toplanaraq ədəbiyyat tarixinə daxil edilmişdir. F.Köçərli Aşıq Pəri və onun yaradıcılığı haqqında məlumat verərəkən əlavə edir ki, onun zəngin yaradıcılıq irsi vaxtilə savadsız katib, mollalar tərəfindən köçürülmüş, nəticədə şeir nümunələrində yanlışlıq və səhvlərə yol verilmişdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında satirik şeirin məşhur nümayəndələrindən olan Q.Zakir haqqında da məlumatlar kitabda ayrıca yer tutur. Qasım bəy Zakirin ulu babası məşhur Pənah xanın doğma qardaşı Hüseyinli ağanın oğludur, o, Şuşa şəhərində anadan olmuş, burada təlim-tərbiyə almışdır. F.Köçərli xalq içərisindən toplanan məlumatlar, təzkirələrdəki qaynaqlara istinadən Q.Zakirin başına gələn hadisələrə toxunur, Qasım bəyin qardaşı oğlu Behbud bəyin qaçaq, quldurluğa qurşanmasında şair və övladlarının uzun illər təzyiqlərə məruz qaldığını diqqət mərkəzində saxlamışdır. Zakir yaradıcılığından qəzəl, mürəbbə, müxəmməs, müstəzad, tərkiyənd, tərkiyənd və s. janrları qeydə alan ədib ayrıca şairin məktublar üzərində qurulan şeirlərini diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bu məktublar Mirzə Fətəli Axundzadə, Qutqaşınlı general İsmə-

yıl bəy, qubernator Mixail Petroviç Kolyubakina, Rəhim bəy Uğurlubəyova, Cəfərqulu xana, Baharlı Mirzə İsmayıl, Zəngilanlı Məhəmməd bəy Aşiq, Mirzə Mehdi və s. ünvanlanmışdır.

F.Köçərli ədəbiyyat tarixinin II cildində Qasım bəy Zakirin nəvəsi Abdulla bəy Asi haqqında da məlumatlar verir. Belə ki, Abdulla bəy Asi dövrünün tanınmış ziyalı, söz sərrafı şəxslərindən olmuş, o, Əlişir Nəvainin yaradıcılığına xüsusi maraq göstərmiş, cığatay ləhcəsini öyrənmiş, bu dildə qəzəllər yazmışdır. Abdulla bəy Asinin şöhrəti Şəki, Şirvan, Gəncə və Qazax mahallarına yayılmış, xüsusilə Şirvan şairləri arasında daha çox marağa səbəb olmuşdur. Dövrün şeir məclislərində Abdulla bəy Asinin simasında sənətin gözəlliyi dinlənilir və dərk olunurdu: “Asinin vaxtında Qarabağ şüəravü ürəfaları “Beyti-xamuşan” ismində bir məclis tərtib edib, orada şeirü qəzəl inşad qıldılar və üdəbayi-salifənin asari-cəlilələrini mütailə etməklə və hikmanə söhbətlər ilə ovqatlarını keçirərdilər. “Beyti-xamuşan” məclisinin ruhu, əlbəttə, Abdulla hesab olunurdu və məclisə zinət və rəvnəq verən onun özü idi. Bir belə ürəfa məclisi də Şamaxıda bina edilən “Beytüs-Səfa” adı ilə məşhur idi. Hər iki məclisin arasında hər vaxt irsal-mərsul var idi”(3, 112).

Azərbaycan ədəbiyyatı kitabında F.Köçərlinin təqdim etdiyi digər Qarabağ şairləri arasında Seyid Nigari, X.Natəvan və Fatma xanım Kəminə haqqında da məlumatlar yer alır.

Seyid Nigari F.Köçərlinin yaradıcılığını xüsusilə araşdırdığı Qarabağ şairlərindəndir. Şeyx Mirhəməzə əfəndi Qarabağ mahalında Zəngəzur uyezdində Çəjimli adlanan qəryəsində anadan olmuş, öz seyidliyi ilə xalqın inandığı şəxsə çevrilmişdir. F.Köçərli Hacı Mirhəməzə əfəndi haqqında məlumatları Şuşa uyezdində mollalıq edən Hacı Mirzə Əbdül-

kərimdən qaynaqlandığını qeyd edir, onun ustadı haqqında isə belə bir məlumat təqdim edir: “.....kürdəmirli İsmayıl əfəndi olubdur ki, o dəxi İstanbulda öz şagirdlərinə üsuli-təriqətə təlim edibdir” (3, 151) Mirhəməzə əfəndinin Nigari təxəllüsünü seçdiyi Nigari Qarabağ mahalında Qarapırım kəndində sakin olmuş, vəfat etdikdən sonra burada dəfn olunaraq məzarı ziyarətgaha çevrilmişdir. F.Köçərli kitabda Seyid Nigarinin yaradıcılığı üzərində xüsusi dayanaraq onun ilahi eşq, daxili saflıq, təmizlik hisslərindən doğan poeziyasının zənginliklərindən bəhs etmiş, şeirlərinin üslub, dil xüsusiyyətlərinin simvolik, rəmzi mənalarına toxunmuşdur.

Qarabağ qadın şairlərindən Xurşidbanu Natəvan və “Qarabağın üçüncü şaireyi-möhtərəməsi ismətməab Fatimə xanım Kəminə” (3, 169) haqqında da məlumatlar F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatında” yer almaqdadır. Azərbaycan tarixi, xalq yaddaşında “Xan qızı” adı ilə əbədiləşən Xurşidbanu Natəvan XIX əsr poeziyamızın Füzuli ənənələrini layiqincə davam etdirən sənətkarlardandır. Xurşidbanu Natəvanın poeziyası, poetik ecazkarlığı, həzin hiss və duyğulardan qaynaqlanaraq yeni mərhələdə Azərbaycan şeirinin poetik vasitə və üslubi zənginliyindən xəbər verir. Bu lirika bütövlükdə təbiət gözəllikləri, sevgi-məhəbbət dünyası, şairənin şəxsi itkilərindən qaynaqlanan nisgil, həsrət motivlərinə, məzmununa malikdir.

Göründüyü kimi, F.Köçərlinin ictimai-ədəbi fəaliyyəti Azərbaycanın birliyi, demokratikləşməsinə bağlanmaqla onun bütün həyatını əhatə etmişdir. Məlumdur ki, əsrin əvvəllərində bolşeviklər müsavətçilərlə üzdə dostluq münasibətləri qurmuş, əslində Azərbaycan bolşeviklərinin ən güclü düşmənləri məhz müsavətçilər olmuşdur. Müsavətçilərin proqramında yer alan torpaqların paylanması, torpaqları əllərindən

alınan feodallara onlardan alınan vergi üzərindən yadım göstərilməsi birmənalı qarşılır, “mürtəcə”, “feodal-burjua firqəsi”, “orta əsr qaydalarının təbliği” kimi qiymətləndirildi. Bu dövrdə Xan Xoyskini feodal, qoçu, M.Ə.Rəsulzadəni burjua kimi qələmə verənlər F.Köçərini də ləkələməyə başlayırlar. Onun müsavətçi olması, Şuşada ilk kitabxana, qiraətxana açan (1896), Türk ocağı milli hərəkatının aparıcı siması Əhməd Ağaoğlu, Azərbaycan-türk ictimai fikrinin nümayəndəsi Əli bəy Hüseynzadəyə rəğbət bəsləməsi, dil siyasəti, Tiflisdə inqilabçı ziyalılarla dostluğu və s. ədibi irticaçı qüvvələrin əli ilə “Azərbaycanın düşmənləri” siyahısına salmışdır. F.Köçərlinin əsassız yerə ittiham olunaraq güllələnməsi bir daha sübut edir ki, sovet caniləri onun üzərinə müxtəlif böhtanlar yağdırmaqla ölümünü qanuniləşdirmişdilər. F.Köçərli haqqında irəli sürülən ittihamlarda onun vəzifə səlahiyyətlərindən istifadə edərək xalqı aldatması, “şəxsi burjua” maraqlarından çıxış etməsi və s. “əsas” götürülürdü: “Keçmiş Qazax General Qubernatoru Əmirxan Xoyskinin şəxsində möhkəm arxa taparaq, onun üzərinə qoyulmuş müqəddəs vəzifəni Qazax Müəllimlər Seminariyasının tərbiyəçisi vəzifəsini yaddan çıxararaq, qəza üzrə öz agentlərini yayırdı və onların köməyi ilə hər cür pul vergiləri törədirdi, Qazax qəzasının əhəlisini ermənilərə qarşı qızışdırırdı, pul və toqquşmalar gücünə “Müsavət” partiyasının devrilmiş hakimiyyətinin sarsılmazlığını möhkəmləndirməyə çalışırdı” (6, 261).

Bütün yaradıcılığı və ictimai fəaliyyətini Azərbaycanın demokratikləşməsi, ədəbiyyat, bütövlükdə mədəniyyətinin qorunması və təbliğinə bağlayan F.Köçərlinin zəngin irsi bu gün Azərbaycan həqiqətlərini qoruyub saxlayan ən zəngin qaynaqlar sırasındadır.

QAYNAQLAR

1. Hacıyev A. Tiflis ədəbi mühiti Bakı, Yazıçı, 1980,183.s.
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı 2 cilddə, I cild. Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, 560 s.
3. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. II cild. Bakı, “Avrasiya Press”, 2005, 464 s.
4. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013,172s.
5. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri.Bakı, Azərb SSR.EA, 1963, 341 s.
6. Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, Nurlan, 2011, 600 s.
7. Mikayıloğlu P. F.B. Köçərli: “Ümmətdən-millətə doğru” Bakı, Elm və təhsil, 2016, 490 s.
8. Mişiyev A. Azərbaycan yazıçıları və Tiflis ədəbi mühiti (1820-1905)”, Tibilisi, “Qanatleba” nəşriyyatı, 1987, 310 s.
9. Nəbiyev B. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas (F.Köçərlinin həyat və yaradıcılığı). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. Bakı, 1963, 164 s.

İlhəm QƏSƏBOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

ORCID: 0009-0002-7419-0182

ilhame92@mail.ru

QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ AŞIQ YARADICILIĞI

Xülasə

Azərbaycan-Türk mədəniyyətinin və ədəbiyyatının formalaşmasında Qarabağ ədəbi mühitinin eləcə də aşıq yaradıcılığının böyük rolu olmuşdur. Qarabağ ədəbi mühitinin bir çox əsaslı faktların başlanğıcı, ilkinliyi onu göstərir ki, mühit həm də bütövlükdə bir konsepsiya olmasa yarana bilməz. Bunu həm ədəbi, həm də aşıq mühitinə aid etmək olar. Folklorun tarixi qaynaqları, bir sıra əsaslı dəlilləri Qarabağ ədəbi və aşıq mühitinin ta qədimlərdən mədəni-ədəbi irsə sahib olduğunu sübut edir. Yazılı ədəbiyyatda elmə məlum olan ilk qarabağlı şairin adı VII əsrdə yaşamış Dəvdəkdir. Dəvdək dövrünün ən tanınmış, qüdrətli söz sənətkarı olub. Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından olmuş Əbu Bəkir Əhraəd əl-Bərdəi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Xətib Bağdadi Məhəmməd əl-Bərdəi, Əhməd ibn əl-Hüseyn Əbu Səid əl-Bərdəi, Əbu Əli əl-Bərdəi, Səid ibn əl-Qasim əl-Bərdəi, Əbu Səd ibn Yəhya əl-Bərdəi ilə yanaşı onların müasiri olmuş XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış, Şah İsmayıl Xətai sarayının doğmalarından olan, ustad Aşıq Qurbani, XVIII əsrdə Mirmöhşün Ləmbərani Asəf, Aşıq Əli, Aşıq Valeh, Aşıq Pəri, Ziyadi Qarabaği, Molla Pənah Vaqif, Firidun bəy Köçərli, M.F.Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov və s. kimi dahi söz sənətkarları da

Qarabağ ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi və aşiq mühitinin yaranmasında çox mühüm addımlar atmışlar.

Açar sözlər : Qarabağ, ədəbi mühit, aşiq yaradıcılığı, şair, yazıçı

КАРАБАХСКАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА И АШУГСКОЕ ТВОРЧЕСТВО

Резюме

В формировании азербайджано-турецкой культуры и литературы важную роль сыграли Карабахская литературная среда и ашугское творчество. Множество фундаментальных фактов о литературной среде Карабаха указывает на то, что среда не может возникнуть без концепции в целом. Это можно отнести как к литературной, так и к ашугской среде. Исторические источники фольклора и ряд обоснованных свидетельств указывает на то, что литературная и ашугская среда Карабаха имела древнее культурное и литературное наследие. Первым поэтом известного науке в письменной литературе является Давдаг, живший в VII веке. Давдаг был самым известным и могущественным художником слова. Абу Бакр Ахраад аль-Бардаи, основатель азербайджанской литературы, Мекки ибн Ахмад Бардаи, Хатиб Багдади Мохаммад аль-Бардаи, Абу Али аль-Бардаи, Саид ибн аль-Касим аль-Бардаи, Вместе с Абу Садам ибн Яхья аль-Бардаем, их современниками были мастера Ашуг Гурбани, Мирмехсун Ламбарани Асаф, Ашуг Али, Ашуг Валех, Ашуг Пери, Зияди Карабахи в восемнадцатом веке, Молла Панах Вагиф, Фиридун Бей Кочарли, М.Ф.Ахундзаде, Наджаф Бей Вазиров и др. гениальные словесные художники также

предприняли очень важные шаги в создании карабахской литературно-культурной, социально-политической и ашугской среды.

Ключевые слова: Карабах, литературная среда, ашугское творчество, поэт, писатель

KARABAKH LITERARY ENVIRONMENT AND ASHIQ ACTIVITY

Summary

Karabakh literary environment as well as ashig activity played a major role in the formation of Azerbaijani-Turkic culture and literature. The beginning and primacy of many well-founded facts of the Karabakh literary environment shows that the environment cannot arise without a single concept as a whole. It can be attributed to both the literary and ashig environment. Historical sources of folklore, a number of well-founded evidences prove that the Karabakh literary and ashig environment has a cultural and literary heritage from ancient times. The name of the first Karabakh poet known to science in written literature is Davdag, who lived in the 7th century. Davdag was the most famous and powerful word master of his time. Along with Abu Bakr Ahraad al-Bardai, Makki ibn Ahmad Bardai, Khatib Baghda-di Muhammad Al-Bardai, Abu Ali al-Bardai, Said ibn al-Qasim al-Bardai, Abu Saad ibn Yahya al-Bardai, who were among the founders of Azerbaijani literature, they were contemporary with the 16th century master Ashiq Gurbani, who lived and created in the 18th century, Mirmohsun Lambarani Asaf, Ashiq Ali, Ashiq Valeh, Ashiq Pari, Ziyadi Karabagi, Molla Panah Vagif, Firidun Bey Kocharli, M.F.Ak-

hundzade, Najaf Bey Vazirov and others have also taken very important steps in the creation of Karabakh literary-cultural, social-political and love environment.

Key words: Karabakh, literary environment, ashiq activity, poet, writer

Giriş. Azərbaycan-Türk mədəniyyətinin və ədəbiyyatının formalaşmasında Qarabağ ədəbi mühitinin eləcə də aşiq yaradıcılığının böyük rolu olmuşdur. Mühit bütövlükdə bir konsepsiya üzərində yarandığı üçün Qarabağ ədəbi mühitinin bir çox əsaslı faktların başlanğıcı, ilkinliyi onu göstərir ki, Qarabağ ədəbi mühiti konseptualdır. Bunu həm ədəbi, həm də aşiq mühitinə aid etmək olar. Folklorun tarixi qaynaqları, bir sıra əsaslı dəlilləri Qarabağ ədəbi və aşiq mühitinin ta qədimlərdən mədəni-ədəbi irsə sahib olduğunu sübut edir. Yazılı ədəbiyyatda elmə məlum olan ilk qarabağlı şairin adı VII əsrdə yaşamış Dəvdəkdir. Dəvdək dövrünün ən tanınmış, qüdrətli söz sənətkarı olub və Qarabağ ədəbi mühitində, yazılı ədəbiyyatda bir fakt kimi hələlik elmə məlum olan ilk qarabağlı şair olaraq qalır. Onun günümüzə gəlib çatan yeganə şeiri Alban-Partav-Bərdə çarı Cavanşirin erməni keşişlərinin fətvası ilə qətlinə yazdığı şeirdir. Şeir dövrümüzə tərcümə ilə gəlib çatmış ağı janrında olan kamil şeir mətnidir. Əslində bu ağı janrında yazılmış şeir Dəvdəkin dövrünün qüdrətli, tanınmış söz sənətkarı olmasının sübutudur. Mətnin məzmunu, ideya-estetik xətti və üslubu olduqca maraqlıdır (http://www.anl.az/el/q/qarabag_6/q-11.htm). Qurban Bayramov yazır ki: V əsrdən etibarən Azərbaycanın Şimal-Qarabağ hissəsi möhtəşəm Alban dövlətinin ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında çox mühüm tərəqqi mənbəyi olması nəzəri cəlb edir.

Azərbaycan mədəniyyətinin həmin dövrdə yaranmış bəzi yadigarları günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Onlardan biri də VII əsrdə yaşamış Azərbaycan (Qafqaz Albaniyası) şairi, Bərdəli Dəvdəkin Alban hökmdarı Cavanşir Mehraninin Alban dövlətinin paytaxtı Bərdə şəhərində düşmən fitvası ilə qətlinə həsr etdiyi elegiyadır (mərsiyə). Dəvdəkin “Şərq ölkəsinin kədəri” adlı mərsiyəsi onun dövrümüzə gəlib çatan yeganə əsəridir. Beləliklə, Dəvdək hələlik VII əsrdə məlum olan yeganə qarabağlı şairdir. Dəvdəkin doğum yeri və tarixi dəqiq belli olmasa da, bəzi ehtimallara görə, o, Qarabağın qədim mərkəzi sayılan Bərdədə (Partavda) yaşayıb. Dəvdək Azərbaycan xalqının istiqlaliyyətini qoruyan, işğalçılara qarşı müqavimət göstərən alban hökmdarı Cavanşirin müasiri, dostu olmuşdur. Hətta Dəvdək Cavanşirin məsləhətçisi olduğu üçün onun xəlifə Müaviyə ilə görüşlərində iştirak etmişdir (2021, № 2 (268), 121-135). Cavanşirin ölümü dostunun çox sarsıdır və ona elegiya yazır. Cavanşirin ölümünə yazılmış ağı həm də Qarabağ torpağının muğam üzərində kökləndiyindən xəbər verir. Dəvdəkin elegiyası demək olar ki, çox az yayılıb.

Özün nəğmə-ağı söylə,
yad et bizim hökmdarı
Elə nəğmə-ağı qoş ki,
bu əvəzsiz itki üçün
Gözümüzdən gecə-gündüz
axsın odlu göz yaşları.

Bu Gündoğan ölkəmizi
tutan kədər çox böyükdür,
Yer üzünü hərtərəfli
hıçqırıqlar bürümüşdür.
Fəryadıma qulaq assın bütün ellər, qəbilələr

Mənimlə bir bütün bəşər qoy ağlasın hönkür-hönkür.

Elegiyadan da göründüyü kimi Dəvdək Cavanşirin ölümünə çox üzülmüş, onun ölümünü əvəzsiz itki kimi dəyərləndirmişdir. Cavanşirin ölümünü ölkənin çox böyük kədəri, faciəsi olduğunu yazaraq fəryadını bütün ellərə yaymaq istəyir.

Əbu Bəkir Əhraəd əl-Bərdəi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Xətib Bağdadi Məhəmməd əl-Bərdəi, Əhməd ibn əl-Hüseyn Əbu Səid əl-Bərdəi, Əbu Əli əl-Bərdəi, Səid ibn əl-Qasim əl-Bərdəi, Əbu Səd ibn Yəhya əl-Bərdəi kimi ədiblər Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından olmaqla yanaşı həm də Qarabağ ədəbi mühitinin ən tanınmış simalarından olmuşlar. Mücrəddin Beyləqani də XII əsr Azərbaycan poeziyasının ən güdrətli simalarından biri olmuşdur.

Ziyadi Qarabaği, Xurşidbanu Natəvan, Molla Pənah Vaqif, Firidun bəy Köçərli, M.F.Axundzadə, Nəcəf bəy Vəzirov və s. kimi dahi söz sənətkarları da Qarabağ ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi mühitinin yaranmasında çox mühüm rol oynamışlar. Mirzə Vəli Baharlı, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Camal Cavanşir kimi görkəmli şəxsiyyətlər də Qarabağ xanlığının ictimai-siyasi həyatında rol oynayan şəxsiyyətlərdəndir.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi Qarabağ ədəbi mühitində də ən yaradıcı dövr hesab edilir. XVIII əsrdə Mirmöhsün Ləmbərani Asəf, Aşıq Əli, Aşıq Valeh, Ziyadi Qarabaği və Molla Pənah Vaqif kimi ədiblər Qarabağ ədəbi və aşıq mühitinin formalaşmasına təkan vermişlər. Qarabağ ədəbi mühiti artıq XVIII əsrdən başlayaraq daha da inkişaf etməyə başladı. Bu dövr Qarabağ ədəbi mühitinin inkişafında mühüm rol oynadı. Bütün bunlar tarixin bu çağdaş dövrə gəlib çatan, zənginliyi ilə dünya ədəbiyyatına bir örnək olan Türk mədəniyyətidir. Qarabağ əbədi mühiti həmişə Azərbaycan mədəniyyətinə, folkloruna və ədəbiyyatına töhvə

vermiş, onun ən qüdrətli səhifələrini yaratmış, genişləndirmişdir. XVIII-XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti ən yeni ideya-estetik xətti, ədəbi-üslubi meylləri və zənginliyi ilə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında eləcə də, Şərq ədəbiyyatında ön mövqelərə çıxır. Bu da o deməkdir ki, Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti Şərq ədəbiyyatına təsirsiz ötürməyib. Ümumiyyətlə Qarabağ mədəniyyətin beşiyidir.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının əsasən aşiq nümayəndələrinin əsərlərinin təsiri altında canlı həyata, xalq dilinə daha da yaxınlaşır. Elə bununla da Azərbaycan poeziyasında realizmə keçid dövrünün təməli qoyulmuş olur. Azərbaycan ədəbiyyatında yeni milli şeir məktəbinin əsası XVIII əsrdə Qarabağda Molla Pənah Vaqif tərəfindən qoyulub və Qasım bəy Zakir tərəfindən isə inkişaf etdirilib.

Danılmaz faktdır ki, Vaqif yaradıcılığı bu baxımdan müstəsna rol oynamışdır. Molla Pənah Vaqifin yaratmış olduğu sadə xalq dili, realist, dünyəvi gözəl obrazları klassik romantik sənət tipindən realizmə doğru atılan addım idi. Hətta Vaqif özündən sonrakı ədəbiyyatın inkişaf istiqamətlərini də yaradıcılığı ilə müəyyənləşdirmişdir. Vaqif həm də öz dövrünün görkəmli siyasi xadimi olmuşdur. Qarabağ xanlığının xarici siyasətini uzun müddət müəyyənləşdirməyi bacarmışdır. XVIII əsrin Azərbaycan ədəbiyyatında önəmli yerə sahib olan M.P.Vaqif haqqında Firidun bəy Köçərli kifayət qədər araşdırmalar aparmışdır. O, Vaqif yaradıcılığında Qarabağ hadisələrini, xanlığını, Şuşanı təsvir etmişdir. Firidun bəy Köçərli təkcə Vaqif yaradıcılığına toxunmamış o Vaqifin simasında Qazax mahalına, köçəri həyat tərzini, köçəriliyi, sadə dil anlayışını şeir dili ilə tərəkmə arvadlarının ağzından çatdırdığını

qələmə alır. F.Köçərli yazır ki, Vaqif Azərbaycan ədəbiyyatının banisi hesab olunur (Firidun bəy Köçərli, 1963, s.53).

Qarabağ ədəbi mühitinin tanınmış ədibləri XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında ilkə imza atırdı. İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağa Tuti Şərqdə ən müdrik qadın kimi məşhurlaşdı. Ağabəyim ağa qərrib diyarda min nazın nemətin içində belə vətən həsrəti çəkdiyindən bayatı janrına daha çox üstünlük verib.

Əziziyəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ!

Ağabəyim ağa o qədər Qarabağ həsrəti çəkir ki, onun könlünü heç nə ilə almaq mümkün olmur. Hətta Fətəli şahın Tehranda saldırdığı bağ, Xankəndində, Şuşada bitən ağac və gül-çiçəyi bağda əksə də, bağbanı Şuşadan gətirsə də Ağabəyim ağanın könlü şad olmur. bağın adı “Vətən bağı” qoyulur. Ağabəyim Vətən bağında üzüntüsünü belə ifadə edir.

“Vətən bağı” al-əlvandır,
Yox üstündə Xarıbülbul.
Nədən hər yerin əlvandır,
Köksün altı sarı, bülbul.

Bayatı janrında yazanlardan biri də Sarı Aşıq olmuşdur. Rəvayətlərə görə, qüdrətli el sənətkarı, saf məhəbbət, zərif duyğular ustası Sarı Aşıq XVII əsrdə Laçının Göləbird kəndi yaxınlığında yaşamış, bayatıları yaranmış, elə o torpağa da qovuşmuşdur. Sarı Aşığın o yerdə yaşamasını bayatıları da təsdiq edir:

Aşıqəm Güləbirdə
Şeh qonub gülə bir də.
Bir quş olub uçaydım
Düşəydim Güləbirdə.

Buradan da aydın olur ki, Qarabağ ədəbi mühitinin ədibləri bayatı janrına daha çox üstünlük vermişlər. Sarı Aşıqdan söz açan ilk yazılı qaynaq isə Əndəlib Qaracadağının “Təzkiyəyi-Qaradaği” əsəridir.

Qarabağ ədəbi mühitində öz dəsti xətti olmuş simalardan biri də Xurşidbanu Natəvandır. Şuşada fəaliyyət göstərən “Məclisi-üns” poetik məclisinə məhz Xurşidbanu Natəvan başçılıq edirdi. “Məclisi-fəramuşan” yəni unudulmuşlar məclisinə də Mirzə Möhsün Nəvvab rəhbərlik edirdi. Bu məclislərin ən gözəl tərəflərindən biri o idi ki, bu poetik məclislər arasında əlaqələr daha möhkəm idi, ədiblər sıx-sıx bir araya gəlir, şairlər bir-biri ilə yazışır, əlaqə saxlayırdılar. Bu da Qarabağ ədəbi mühitinin yeni yüksək mərhələsi sayılan XX əsrin ədəbiyyatına keçid üçün möhkəm zəmin yaradırdı.

Bu dövrü həm də Qarabağ ədəbi mühitinin ən görkəmli nümayəndələrinin yetişdiyi dövr adlandırmaq olar. İlk tarixi romanlar müəllifi Yusif Vəzir Çəmənzmənlı, yazıçı, publisist diplomat, folkorşünas Ceyhun bəy Hacıbəyli, Azərbaycan dövlətçiliyinin ik nəhəng ideoloqlarından olan Əhməd bəy Ağayev, ilk ədəbiyyat tarixçisi, maarifçisi, Qori və Qazax müəllimlər seminariyasının müdiri Firidun bəy Köçərli, ilk uşaq ədəbiyyatının yaradıcılarından biri Süleyman Sani Axundov, ədəbiyyatımızda tarixi dram janrının banisi Əbdürəhim bəy Haqverdiyev və s. kimi dahi şəxsiyyətlər həm Qarabağ ədəbi mühitinin yaranmasında həm də Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında ədəbi fikir korifeylərinə çevrildilər.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Qarabağın yetişdirdiyi ən görkəmli nümayəndələrdən biri də dahi bəstəkar, Şərqdə ilk operanın banisi, böyük dramaturq, Azərbaycan himninin müəllifi Üzeyir Hacıbəylidir (Hacıbəyov).

XVI-XVII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında həm də orta əsr məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının formalaşması dövrü saymaq olar. Yazılı poeziyada əldə olunan uğur şifahi xalq yaradıcılığının Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında görürük. “Aşıq Qərib”, “Abbas Gülgəz”, “Əsli Kərəm” kimi mükəmməl məhəbbət dastanları bu dövrdə formalaşır və xalq sənətkarlarının repertuarına daxil olur. Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığından bizə məlum olan xalq şeiri şəkillərindən qoşma, gəraylı, varsağı, bayatı get-gedə daha da təkmilləşir. Aşıq Qurbaninin şəxsində Qarabağ mühiti, özünün ilkin aşıq yaradıcılıq mərhələsini keçirmiş, Aşıq Valeh sənətkarlığı ilə yüksəliş dövrünü yaşamışdır. Aşıq Valeh qısa zamanda Qarabağ mühitində və mühitdən kənarında Şirvanda, Dərbənddə, Gəncədə, Naxçıvanda hətta İranda və Osmanlıda da məşhurlaşır. Ustad aşıq aşıq sənətinin bütün şərtlərinə əməl edir, Aşıq Səmədə şeyirdlik edir, özü şeyird yetişdirir, dastan qoşur, şeir qoşur, aşıq məclisləri keçirir.

Ustadı ilə fəxr edən Valeh Türkiyəli Aşıq Feruzla deyişməsində yazır:

Ustad Səməd sənətdə bir dağ idi,

Kələntərli Alı fəndli bağ idi,

On il qabaq Molla Pənah sağ idi,

Valeh kimi aşıqlar ustadı var (Aşıq Valeh. 1970: 69).

Aşıq Valeh həm də aşıq havalarının yaradıcısı kimi tanınır. “Zil qaytağı”, “Baş sarıtel”, “Orta sarıtel”, “Qarabağ şi-

kəstəsi”, “Qarabağ ləngəri” kimi aşığı havalalarının yaradıcısı Aşığı Valeh olduğu güman edilir.

Daha sonra Qarabağ aşığı mühiti orijinal yaradıcılıq üslubuna malik sənətkarları ilə tanınmış, müxtəlif dövrlərdə bu mühitin aparıcı meyllərini əks etdirən qüdrətli saz-söz ustaları yetişdirilmişdir. Aşığı Nəcəfqulu, Aşığı Abdulla, Aşığı Qəmbər, Aşığı Cünun, Aşığı Abbasqulu, Aşığı Cəfərqulu, Aşığı Əmrah Qarabağ aşığı mühitinin davamçıları hesab olunur (A.Nəbiyeva, 2019: 36).

İlk Azərbaycan professional qadın aşığı olan Aşığı Pərinə də Qarabağ yetişdirmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Aşığı Pəri də bayatı janrına üstünlük vermişdir. Uğursuz məhəbbət, fələkdən şikayət edən, fəryad qoparan Pəri yazır ki:

Dad eylərəm, haray naşı əlindən,
Yandı ciyər eşq atəşi əlindən.
Mən nə deyim, gözüm yaşı əlindən
Üzüşər sonalar, göllər oynadır (İ.Abbaslı. 2000: 32).

Qarabağ aşığı mühitində saz çalmağı, söz qoşmağı ilə seçilən qadın aşığılarından biri də Aşığı Bəstidir. Aşığı Bəsti zəngin poetik irsə malik olmaqla yanaşı şəyird yetişdirməklə də bu sənətdə iz qoymuşdur. Aşığı Bəsti də ömrünün sonuna qədər nakam məhəbbətindən dolayı göz yaşları içində şeirlər yazır.

Ağlamaqdan gözlərim də tutuldu,
Getdi gözün nur işığı bilginən (Ə.Cəfərzadə. 1991: 35).

Qarabağ aşığı mühiti qadın aşığıları ilə diqqətçəkicidir. Ağabəyim ağa Ağabacı, Aşığı Pəri, Xurşidbanu Natavan, Fatma xanım Kəminə, Aşığı Nabat, Aşığı Humay, Aşığı Bəsti, Aşığı Sənəm Qarabağ aşığı mühitinin yetirmələridir. Qarabağ aşığı mühitinin aşığıları dövrün bütün tarixi hadisələrini və xa-

rakterik xüsusiyyətlərini yaradıcılıqlarında əsk etdirmişlər.

QAYNAQLAR

1. Nəbiyeva A. Qarabağ aşığı mühiti. Bakı, “Təknur” nəşriyyatı, 2019, 328 s
2. Aşiq Valeh. Alçaqlı ucalı dağlar... Bakı: Gənclik, 1970, 69 s
3. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi 2021. № 2 (268), 121-135)
4. Azərbaycan Folklor Antologiyası. V kitab. Qarabağ folkloru. Tərtib edən: İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2000, s. 414
5. Cəfərzadə Ə. Azərbaycan aşığı və şair qadınları. Bakı: Gənclik, 1991, 288 s
6. Köçərli F. Az.SSR Elmlər Akademiyası mətbəəsi, 1963, s. 338
7. http://www.anl.az/el/q/qarabag_6/q-11.htm

Səadət İBRAHİMLİ
AMEA Folklor İnstitutu
simurq1990@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ YARADICILIĞINDA ŞUŞA MƏDƏNİ MÜHİTİ

Xülasə

Azərbaycan həm Şərfin, həm də dünyanın ən zəngin ədəbi-bədii sərvətinə sahibdir. Bu qüdrətli sərvət öz başlanğıcını, əlbəttə ki, qədim tarixə malik xalq təfəkküründən, xalq yaradıcılığından alır. Qarabağ ədəbi mühiti öz başlanğıcını, məhz bu zəngin mənbədən götürmüşdür. Belə ki, Azərbaycan bədii xalq yaradıcılığının ən mühüm, zəngin, orijinal qollarından birini də Qarabağ folkloru təşkil edir. Dünya xalqları ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığını da, ədəbi mühitlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir və bu kontekstdə Qarabağ – Şuşa ədəbi mühitinin öyrənilməsi, tədqiqi olduqca vacib və aktualdır. Müxtəlif tarixi şəraitlərdə formalaşmış, zaman keçdikcə bəzi dəyişiklikliyə uğrayaraq nəsil-dən-nəsilə ötürülən folklor nümunələri özündə xalqın mənəviyyatını, dünyagörüşünü, tarixini, arzu və istəklərini, mədəniyyətini birləşdirir.

Açar sözlər: folklor, ədəbi mühit, ədəbiyyat, poeziya, ədəbi məclis

КУЛЬТУРНАЯ СРЕДА ШУШИ В ТВОРЧЕСТВЕ ФИРУДИН БЕКА КЕЧЕРЛИ

Резюме

Азербайджан обладает самым мощным литературным и художественным богатством как на Востоке, так и в мире. Это могущественное богатство, конечно же, берет свое начало из народного мышления, которая имеет свою древнюю историю и народное творчество. Литературная среда Карабаха зародилась именно из этого богатого источника. Таким образом, одна из самых важных, богатых и оригинальных ветвей художественного народного творчества Азербайджана составляет фольклор Карабаха. Как и в литературе народов мира, невозможно представить себе творчество азербайджанской классики без литературной среды, и в этом контексте изучение и исследование литературной среды Карабаха – Шуши очень важно и актуально. Образцы фольклора, сформированные в различных исторических условиях и переданные из поколения в поколение с некоторыми изменениями с течением времени, сочетают в себе духовность, мировоззрение, историю, желания и культуру народа.

Ключевые слова: фольклор, литературная среда, литература, поэзия, литературное собрание

SHUSHA CULTURAL ENVIRONMENT IN THE WORKS OF FIRIDUN BEY KOCHERLI

Summary

Azerbaijan has the richest literary and cultural heritage in both the East and the entire world. This enormous wealth, of course, derives from folk thinking and folk art with an ancient history. The literary environment of Karabakh originates from this rich source. Thus, one of the most important, rich, and original branches of the literary folk art of Azer-

baijan is Karabakh folklore. As in the literature of the peoples of the world, the works of Azerbaijani classics cannot be imagined without a literary environment, and in this context, the study and research of the Karabakh-Shusha literary environment are very important and relevant. Formed in various historical contexts and passed down from generation to generation after undergoing some changes over time, the folklore samples combine the people's spirituality, worldview, history, dreams and aspirations, and culture.

Key words: folklore, literary environment, literature, poetry, literary meeting

Ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasında və eyni zamanda regional bədii fikrin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlərdən biri də mövcud coğrafi ərazidə ədəbi mühitin öyrənilməsidir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmalarda ədəbi-mədəni mühitin ictimai-siyasi düşüncədə, ədəbi-nəzəri fikirdə tutduğu yeri müəyyənləşdirmək və bunu tədrisdə aşılamaq mühüm amil hesab edilir. Dünya xalqları ədəbiyyatında olduğu kimi, Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığını da, ədəbi mühitlərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir və bu kontekstdə Qarabağ – Şuşa ədəbi mühitinin öyrənilməsi, tədqiqi olduqca vacib və aktualdır.

Qarabağ ədəbi mühitinin ən qüdrətli nümayəndələrindən biri, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradıcısı, görkəmli ədəbiyyatşünas, əvəzsiz pedaqoq Firidun bəy Köçərli bu mühiti xarakterizə edərək yazır: “Şuşa şəhərinin ab-havasının təsirdən və torpağının bərəkətindən burada çox zürəfa, üdəba və şüəra vücuda gəlir. Belə ki, Şuşa qalası Zaqafqaziyanın Şirazi mənziləsində olub, ərbabi-zövqi səfa olmağı və əhli-hal və sahibi-dil yatağı hesab olunur”.

Azərbaycan həm Şərqi, həm də dünyanın ən zəngin ədəbi-bədii sərvətinə sahibdir. Bu qüdrətli sərvət öz başlanğıcını, əlbəttə ki, qədim tarixə malik xalq təfəkküründən, xalq yaradıcılığından alır. Qarabağ ədəbi mühiti öz başlanğıcını, məhz bu zəngin mənbədən götürmüşdür. Belə ki, Azərbaycan bədii xalq yaradıcılığının ən mühüm, zəngin, orijinal qollarından birini də Qarabağ folkloru təşkil edir.

“Qarabağ şairləri nəhəng qartallar kimi Şuşa dağlarının poetik zirvəsində məskən salaraq öz fəvqələrində poeziyaya ton verirdilər”. Böyük ədəbiyyatşünas və pedaqoq, ilk ədəbiyyat tarixçisi, şuşalı Firidun bəy Köçərlinin qeyd etdiyi kimi Şuşa dağlarının bu poetik zirvəsində “məskən salan” bu şairlərin böyük ədəbi irsi ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir.

Şuşa hər zaman diqqət mərkəzində olan bir xəzinə olmaqla qalmamış, təkcə ərazisini deyil, həm də mədəniyyətini mənimsəmək iddiasında olan ermənilər XIX əsrdə Şuşada mədəniyyətin inkişafının onlara aid olması təsəvvürünü formalaşdırmağa çalışmışlar. Şuşanın ermənilərə heç bir dəxli olmamasına tutarlı cavablardan biri də orada yaranan ədəbiyyat, sənət inciləri, XIX əsrin ədəbi məclisləridir. XIX əsr Şuşa ədəbi məclisləri özünün çoxyönlü funksiyası, ədəbiyyata, mədəniyyətə, maarifə verdiyi töhfələri ilə fərqlənir.

Şuşada ədəbi məclisləri dövrün ziyalılarını bir araya gətirən, mühüm hadisələrin müzakirə olunmasına xidmət edən mərkəz funksiyasını da yerinə yetirirdi. Yeni tipli, üsuli-cədid məktəblərinin əməli fəaliyyəti, dərslərin yazılması həm Şuşada, həm də bütövlükdə Azərbaycanın bütün bölgələrində ədəbi məclislərin qabaqcıl təmsilçilərinin iştirakı ilə gerçəkləşirdi. Ədəbi məclis üzvlərinin Azərbaycan tarixinin yazılıb yaşamasında da xidmətləri olmuşdur.

Şuşa ədəbi məclisləri tariximizə qiymətli məxəzlər bəxş etmişdir. Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası” əsəri, Mirzə Rəhim Fənanın “1905-ci il hadisəsi” xalqımızın keşməkeşli tarixini faktlar əsasında dəyərləndirmək baxımından qiymətli tarixi qaynaqlardır. “Məclisi-üns” üzvü Mirzə Həsənin “Rəsmi-vilayəti-Qarabağ və şəhri-Şişə” (“Qarabağ vilayəti və Şuşa şəhərinin adətləri”) məsnəvisi də bədii olmaqla bərabər, tarix, etnoqrafiya baxımından da qiymətli məxəzdir. Bundan əlavə, məclis üzvlərinin ictimai-real motivli şeirlərində çarizmin o dövrdə Qarabağda apardığı işğalçı siyasətə, erməniləşdirmə probleminə aid bədii nümunələr var. Qarabağ ədəbi məclisləri Şamaxı, Naxçıvan ədəbi məclisləri, Qaradağ, Ərdəbil şairləri ilə sıx əlaqə saxlayırdılar.

Şuşa ədəbi məclisləri XIX əsrdə Azərbaycanda mədəni ideologiyaların inkişafında da mühüm rol oynamışdır. İslamçılıq, türkçülük, azərbaycançılıq, müasirləşmə ideologiyalarının mədəni təzahürləri sənətkarların yaradıcılığında öz əksini tapırdı. Sovet hakimiyyətinin 70-80-ci illərində Şuşada fəaliyyət göstərən “Natəvan poeziya evi”, “Vaqif çeşməsi” ədəbi məclisləri Dağlıq Qarabağ yazarlarını özündə birləşdirirdi. “Şuşa” qəzetinin nəzdində “Qönçələr” ədəbi birliyi fəaliyyət göstərirdi. Birliyin üzvlərinin yaradıcılıq nümunələri öncə həmin qəzetdə işıq üzü görürdü. Sonralar bu ədəbi birlik “Vaqif çeşməsi” adı altında Şuşada fəaliyyətini davam etdirmişdi. “Qönçələr” və “Vaqif çeşməsi” adlı iki almanax ardıcıl şəkildə işıq üzü görürdü. Ermənilərin Şuşanı işğalından sonra ədəbi məclislərin üzvləri də pərən-pərən düşdülər.

Öz dövrünün çox mühüm ədəbi birlikləri olan “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan” həm də bir məktəb missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirdi. Bu ədəbi məclislər ilk növbədə şeir-sənət məktəbi idi. Burada şeirlər, məsnəvilər yazılır, ədəbi

müzakirələr aparılır, şeir normaları öyrədilir, nəzirələrlə ənənələr möhkəmləndirilir və gələcək nəsillərə ötürülürdü. Ədəbi məclis təmsilçilərinin xalq şeiri tərzində yazmasına ciddi əhəmiyyət verən Həsən bəy Zərdabi onlara bu tip şeirləri aşıqlara verməyi, xalq şənliklərində oxutmağı, xalqı maarifləndirməyi tövsiyə etmişdi. Bu isə xalq ilə ziyalı ünsiyyətini artırır, cəmiyyətdə maariflənmənin genişlənməsinə yol açır. Məclis yığıncaqlarında yazılan şeirlərin müzakirəsi, formaməzmun xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi ədəbi tənqid və ədəbi prosesin inkişafına öz təsirini göstərməkdə idi. Şeir, sənət məktəbi kimi şeirşünaslıq elminin qayda və normalarının öyrədilməsi, qorunması ədəbi məclislərin bəlağət və poetika məktəbi kimi də əhəmiyyətini müəyyənləşdirirdi.

Şuşada ədəbi məclislər dövrün ziyalıları bir araya gətirən, mühüm hadisələrin müzakirə olunmasına xidmət edən mərkəz funksiyasını da yerinə yetirirdi. Ədəbi məclislər həm də musiqi məclisi idi. Tarzən Sadıqcan (Mirzə Əsəd oğlu Sadıq - Sadıqcan), Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Molla Abbasqulu, Molla Vəli, Məşədi Dadaş və başqa xanəndələr ədəbi məclislərdə fəal iştirak edirdilər. İncəsənətin fərqli növlərini əlaqəli formada təqdim edən Şuşa ədəbi məclisləri həm də rəssamlıq, xəttatlıq fəaliyyətini də mərkəzləşdirən mədəniyyət ocaqları idi. Bütövlükdə Şuşanın necə bir mədəniyyət mərkəzi olmasını, mədəniyyətimizin inkişafına verdiyi töhfələri elə Şuşa ədəbi məclislərinin fəaliyyəti nümunəsində görə bilərik (4).

Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, tanınmış maarifpərvər, publisist-yazıçı, pedaqoq Firudin bəy Köçərlinin ədəbiyyat tarixində müstəsna xidmətləri vardır. 1863-cü ildə Azərbaycanın dilbər guşələrindən olan Şuşada dünyaya göz açan F.Köçərlinin həyatının sonrakı illəri – təhsili, elmi-pedaqoji fəaliyyəti Qori şəhərində keçmiş, ömrünün 40 ilə yaxın bir

zamanını xalqın maariflənməsinə və tərəqqisinə həsr etmişdir. Ədəbiyyatşünas alimin elmi-pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan tarixində millətin, milli şüurun təşəkkül etdiyi dövrə təsadüf etməkdədir.

Onun yaradıcılıq diapazonu çox geniş olmuşdur. Həyat yoluna nəzər saldıqda, yaşadığı bir ömrü ancaq yaradıcılıqla, tədrislə, elmlə, maariflə keçirdiyinin şahidi oluruq.

Bildiyimiz kimi xalqımıza məxsus şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri qədim tarixə, kökə malikdir. Müxtəlif tarixi şəraitlərdə formalaşmış, zaman keçdikcə bəzi dəyişiklikliyə uğrayaraq nəsil-dən-nəsilə ötürülən folklor nümunələri özündə xalqın mənəviyyatını, dünyagörüşünü, tarixini, arzu və istəklərini, mədəniyyətini birləşdirir. Folklorun əhəmiyyətini, xalqın həyatındakı yerini dərinləndirən ədəbiyyatşünas alim məhz buna görə də zamanının mühüm hissəsini bu folklor nümunələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi, nəşri işinə ayırmışdır.

F.Köçərli yaradıcılığı boyu ayrı-ayrı sənətkarların əsərləri ilə maraqlanmış, ilkin araşdırmalar aparmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi tarixində F.Köçərlinin xidməti əvəzsizdir və bu gün də əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. O, folklorun, klassik irsin təcrübəsini öyrənmiş, istər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, istərsə də yazılı ədəbiyyatının dolğun təhlilini verməyə cəhd etmişdir. Köçərli haqlı olaraq qeyd edir ki, ö millətini, xalqını, dilini sevən hər bir insan folklorunu qorumalı, onun itib-batmasına razı olmamalıdır. Gələcək nəsillərə bir miras kimi ötürülən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri balaların düzgün tərbiyəsində, təlimində böyük rol oynayacaqdır (1, 47).

F.Köçərli yaradıcılığının mövzu dairəsi çox genişdir və onun ədəbiyyata dair tədqiqlərinin böyük bir hissəsini teksto-

loji araşdırmaları təşkil edir. Doğrudur o, ayrılıqda hər hansı bir sənətkarın əsərlərini nəşrə hazırlamayıb, amma, alim həm “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı monoqrafiyasında, həm də bir çox məqalələrində əsərlərin təhlilləri ilə yanaşı, özlərinə də geniş yer verib, mətnşünaslığın aktual problemlərinə toxunmuş, sırf tekstoloji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, tekstoloji məqalələrinin bir qisminə və “Azərbaycan ədəbiyyatı”nda naməlum əsərləri üzə çıxarıb oxuculara təqdim və məzmunlarını şərh edir.

Firidun bəy Köçərli klassik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında geniş məlumatla, dərin elmi-nəzəri biliyə, incə zövqə malik olduğu üçün hər bir qələm sahibinin yaradıcılığını özünəməxsus şəkildə təhlil etmək qüdrətində olub. Füzuli, Vaqif, Zakir, Seyid Əzim Şirvani kimi şairlər haqqında çox dəyərli oçerklərin müəllifidir. Eləcə də Mirzə Fətəli Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Y.V.Çəmənşəminli, M.Ə.Sabr barəsində ədəbi-tənqidi, realist fikirlərini əks etdirən maraqlı əsərləri var.

Bunu əminliklə qeyd etmək lazımdır ki, zülmətdə parlaq bir ulduz kimi ətrafa nur saçan, maarif fədaisi kimi sorağı İrəvandan, Qazaxdan, Gəncədən eşidilən F.Köçərli və o cümlədən, Stalin repressiyanın qurbanlarından biri, əsərləri Parisdə, İstanbulda nəşr olunan, on bir dil bilən, Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığında tarixi xidmətləri olan Yusif Vəzir Çəmənşəminli, XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında və inkişafında böyük xidmətləri olan, hekayələri ilə nöinki uşaq ədəbiyyatında, Azərbaycan nəsrində əvəzsiz nümunələr yaradan Süleyman Sani Axundov, şair-publisit Teymur Elçin və Şuşa ədəbi mühitinin hələ adlarını çəkmədiyimiz bir çox şair və yazıçılar, ədəbiyyatşünaslar bu torpağın, qədim və əzəli Qarabağın, Qafqazın incisi

Şuşanın adını tarixi salnamələrdə yaşadacaq şəxsiyyətlər hər zaman dövrümüzdə araşdırılıb tədqiqata cəlb ediləcəklərdir (5).

QAYNAQLAR

1. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cildə. I cild. Bakı, “Nurlan”, 2013. 180 s.
2. Köçərli F. Şifahi və yazılı ədəbiyyat. Bakı, “Nurlan”, 2013. 180 s.
3. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı 1963
4. <https://files.preslib.az/projects/shusha/az/b5.pdf>
5. <https://korrespondent.az/news/susa-edebi-muhiti/41749>

Bilal HÜSEYNOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ADPU Cəlilabad filialı

ORCID: 0000-0002-2249-6487

ZƏNGƏZUR FOLKLORUNDA JANRDAXİLİ DƏYİŞMƏLƏR

Xülasə

Zəngəzur Qərbi Azərbaycan bölgəsinin zəngin folklor məkanlarından biridir. Zəngəzur mahalı Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisiyan), Meğri (Mehri), Zəngilan, Qubadlı və Laçın bölgələrini əhatə edir ki, bu bölgələrin bir hissəsi Ermənistan, digər hissəsi isə Azərbaycan ərazisində yerləşir.

Zəngəzurun etnik tərkibini təşkil edən türkəsilli əhalisi zəngin folklor örnəkləri yaratmış, kökü tarixin dərinliklərinə gedib çıxan adət-ənənələri gələcək nəsillərə miras qoymuşdur. Bölgədə mübahisəli janr yaşantıları da mövcuddur. Bu tipli məsələlər folklor nümunələrinin janr təyinatında problemlər yaradır. Elə hallar olur ki, bir eyni məzmunlu mətn müxtəlif folklor toplularında müxtəlif janr təyinatı alır.

Zəngəzur bölgəsindən toplanmış folklor örnəkləri içərisində janrdaxili dəyişmələrə məruz qalan nümunələr kimi xatirələri (memuaratları), hekayətləri, deyimləri, dodaqqaçmaları, dini rəvayətləri (hədisləri), dini nağılları, novellavari nağılları, nağıl-hekayətləri, nağıl-dastanları, tapınaqları, acılarmaları və diləkləri göstərmək olar. Tədqiqat işində nümunələrin janr xüsusiyyətləri, digər janrlarla müqayisəli təhlili folklorşünaslığın çağdaş nəzəri baxışları səviyyəsində araşdırılır və hər birinin assiqnmentativ xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilir.

Açar sözlər: Zəngəzur folkloru, folklor nümunələrinin öyrənilməsi və folklorda janrdaxili dəyişmələr

ВНУТРИЖАНРОВЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ЗАНГЕЗУРСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Резюме

Зангезур является одним из богатых фольклорных мест Западно-Азербайджанского региона. Зангезурский район включает Гафанский, Горусский, Гаракилсинский (Сисиянский), Мегринский (Мегринский), Зангиланский, Губадлинский и Лачинский районы, часть которых находится на территории Армении, а другая часть Азербайджана.

Этнический состав тюркского населения Зангезура создал богатые образцы фольклора и передал будущим поколениям традиции, уходящие корнями в глубины истории. Есть также противоречивые жанровые опыты в регионе. Вопросы такого рода создают проблемы в жанровом определении фольклорных образцов. Бывают случаи, когда тексту с одинаковым содержанием в разных фольклорных сборниках отводится разный жанр.

Среди образцов фольклора, собранных в Зангезурском районе, можно упомянуть хатирелер (мемуаратлар), хекайетлер, дейимлер, додагачдылар, дини ревайетлер (хадислер), дини нагыллар, новеллавари нагыллар, нагыл-хекайетлер, нагыл-дастанлар, тапынаглар, аджытмалар и дилеклер как примеры, претерпевающие внутрижанровые изменения. В исследовательской работе исследуются жанровые особенности образцов, проводится сравнительный анализ с другими жанрами на уровне современных

теоретических взглядов фольклористики и уточняются характерные черты каждого из них.

Ключевые слова: Зангезурский фольклор, изучение фольклорных образцов и жанровые изменения в фольклоре

INTRA-GENRE CHANGES IN ZANGAZUR FOLKLORE

Summary

Zangezur is one of the rich folklore places of the West Azerbaijan region. Zangezur district includes Gafan, Gorus, Garakilsa (Sisiyan), Megri (Mehri), Zangilan, Gubadli and Lachin regions, part of which is located in the territory of Armenia and the other part of Azerbaijan.

The ethnic composition of Zangezur's Turkic population has created rich examples of folklore and passed down traditions rooted in the depths of history to future generations. There are also controversial genre experiences in the region. Issues of this type create problems in genre determination of folklore samples. There are cases when a text with the same content is assigned a different genre in different folklore collections.

Among the samples of folklore collected from the Zangezur region, we can show xatireler (memuaratlar), heka-yetler, deyimler, dodaqqachmalar, dini revayetler (hadisler), dini nagillar, novellavari nagillar, nagil-hekayetler, nagil-das-tanlar, tapinaqlar, acilamalar and dilekler as examples of genre changes. In the research work, the genre characteristics of the examples, comparative analysis with other genres are investigated at the level of contemporary theoretical views of folklore studies and the assignment characteristics of each are clarified.

Key words: Zəngəzur folkloru, folkloru öyrənmə nümunələri və folkloru cərənləri folkloru.

Motiv. Zəngəzur Qərbi Azərbaycan bölgəsinin zəngin folklor məkanlarından biridir. Zəngəzur mahalı Qafan, Gorus, Qarakilsə (Sisiyan), Meğri (Mehri), Zəngilan, Qubadlı və Laçın bölgələrini əhatə edir ki, bu bölgələrin bir hissəsi Ermənistan, digər hissəsi isə Azərbaycan ərazisində yerləşir (<https://files.preslib.az> > projects > zangazur).

Tarixi sənədlərdə Qarabağ regionunun Zəngəzur qəzasının sərhədlərinə şərqdən və şimal-şərqdən Şuşa, Cəbrayıl qəzaları, şimaldan Cavanşir qəzası, Ərəş qəzası, qərbdən və cənub-qərbdən Naxçıvan və Şərur–Dərələyəz qəzaları, İrəvan quberniyası, Yelizavetpol qəzası və Zaqatala, cənubdan və cənub-şərqdən Arazətrafi yerlər daxil edilmişdir. 1873-1929-cu illərdə Qəza mərkəzi kimi Gorus məntəqəsi fəaliyyət göstərmişdir (<https://modern.az> > zengezur-haqqinda-neleri-bilirik-1).

Zəngəzurun etnik tərkibini təşkil edən türkəsilli əhalisi zəngin folklor örnəkləri yaratmış, kökü tarixin dərinliklərinə gedib çıxan adət-ənənələri gələcək nəsillərə miras qoymuşdur. Musa Urud yazır ki, rəvayətə görə bu yerlərdə vaxtilə çox nəhəng və güclü insanlar yaşamışlar. Bu insanlar oğuzların ulu babaları imişlər (Musa Urud 2005: 22). Zəngəzurun sözaçımını verən müəlliflər bölgədə çoxlu sayda yer adlarının zəngi türkləri ilə bağlı olduğunu yazırlar (AFA XIX 2009: 3-6). Zəngəzur folklor örnəkləri müxtəlif toplularda yer almış, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Kəlbəcər və Laçından toplanmış nümunələr isə AMEA Folklor İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Qarabağ – folklor da bir tarixdir” kitabının müxtəlif cildlərinə daxil edilmişdir.

Araşdırma. “Zəngəzur folkloru: elmi araşdırmalar və qənaətlər” adlı məqalələr toplusuna ön söz yazan Muxtar Kazımoğlu bölgədən toplanmış nümunələrin janr çalarına xüsusi önəm verir. Ümumazərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin qolunu təşkil edən Zəngəzur folkloru janrdaxili dəyişimləri ilə seçilir. Bəzi janrlar isə bölgədəki tarixi həqiqətləri aşkarlayır və nəsil-dən-nəslə ötürür. “Xalq arasında yaşayan şifahi tarix və bu tarixin əsas janrı olan xatirələr” (memoratlər) həm erməni-azərbaycanlı münaqişəsi ilə bağlı həqiqətləri üzə çıxarır, həm də “tarixi hadisələr fonunda məlum mifoloji obraz, motiv və süjetləri özündə əks etdirir” (Zəngəzur folkloru 2021: 5). *Memuaratlar (xatirələr)* folklor toplularında miflər, əfsanələr və rəvayətlərlə birlikdə təqdim olunur və onların məzmunu həm tarixi keçmişlə, həm də günümüzdə baş verən hadisələrlə səsleşir (AFA XII 2005: 29-72). Memuaratları xarakterizə edən M.Kazımoğlu bu nümunələrdə on minlərlə insanın amansızcasına qətlə yetirilməsindən bəhs edildiyini yazır: “Ruhanilərin, ziyalıların xüsusi qəddarlıqla öldürülməsi, Quranın süngüyə taxılıb yandırılması, digər qiymətli kitabların və əlyazmaların məhv edilməsi, məscidlərin, həmçinin başqa memarlıq abidələrinin dağıdılması daşnakların Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlı çirkin niyyətlərindən xəbər verən faktlardır” (Zəngəzur folkloru 2021: 5). Xatirələr miflər, əfsanələr və rəvayətlərlə birlikdə təqdim olunur və verilən mətnlərin hansının mif, hansının əfsanə və rəvayət olduğu bilinmir. *Xatirənin janr çalarını müəyyənləşdirmək* üçün mətnin məzmunu və tarixlə bağlılığı əsas götürülə bilər. Məsələn, “Cəbrayıl ata ocağı (Cəbrayıl rayonu)” adlı mətn bir nəslin şəcərəsini verdiyi üçün xatirə sayılır: “Cəbrayıl ata şıx olubdu. Altı oğlu olub: Mahmud, Alı, Maşan, Mirzəcan, Yarəhməd, Hasan. Mahmudlu, Alıkeyxalı, Maşanni, Mirzəcanı,

Əhmətdilər, Hasannı kətdəri onun oğlanlarının törəmələrini” (AFA XII 2005: 57). Elə buradaca təqdim olunan digər oxşar xatirə də əvvəlki mətni tamamlayır: “Cəbrayıl ata, Ağ oğlan, Comatil (Cəbrayıl rayonu) qardaş olublar” (AFA XII 2005: 58). Göründüyü kimi, xatirə mətnləri əslində ensiplopedik xarakterdədir və şəcərə ilə eyniyyət təşkil edir. Tədqiqatçılar memuaratların bir janr kimi xronikal məlumat və fabulat kimi şəkillərdə özünü göstərdiyini yazırlar (AFA XII 2005: 28). “Zəngəzur folklor örnəkləri”nin ikinci cildində köç-yaylaq xatirələrindən söhbət açılır ki, bu mətnlər həm etnoqrafik, həm də tarixi baxımdan olduqca dəyərli nümunələrdir (Zəngəzur folklor örnəkləri, II 2022: 86-93).

Xatirələr kimi tarixi hadisələrlə və tarixi şəxsiyyətlərlə, həmçinin müxtəlif türk tayfaları ilə bağlı məlumatları özündə qoruyub saxlayan rəvayətləri də həqiqətləri yaşadan janr saymaq olar. *Dini rəvayətlər* müqəddəslər, övliyalar, seyidlər, pirlər, ocaqlar haqqında olan hədislərdən ibarətdir. Belə rəvayətlər beynəlmiləl və lokal səciyyəlidir. Beynəlmiləl səciyyəli rəvayət mətnləri (hədislər) “ümumilikdə islam dünyagörüşü ilə” bağlıdırsa, lokal (məhəlli) səciyyəli rəvayət mətnləri Zəngəzur bölgəsinin konkret dini şəxsiyyətləri, dərvişləri, övliyaları, həmçinin ziyarətgahları haqqındadır (Zəngəzur folkloru 2021: 14).

Rəşid Təhməzoğlu Zəngəzur folklor örnəklərini toplayarkən el arasında dolaşan çoxlu sayda *söhbətləri, dodaqqaçmaları*, “ötgün söz deyən ağsaqqalların duzlu-məzəli, söylənilən zaman yığnaqlarda gülüşə səbəb olan” əhvalatları yazıya aldığı bildirir: “Hər məzəli danışığı “dodaqqaçma” adlandırmaq (bunlara elmi ədəbiyyatda lətifə, gülməcə və bəzəmələr də deyirlər) düz olmazdı. Bir kəndin, bir bölgənin marağını artıran əhvalat, deyim və mübahisə özgələrinin xoşuna gəlməyə bilər” (AFA XIX 2009: 7). Bu təqdimatda R.Təhməzoğlu

mübahisəni “folklorun janr nümunəsi” sırasına daxil edir, “Zəngəzur mahalına aid yaranmış yumorlu söhbətləri də” topladığını bildirir (AFA XIX 2009: 7). Dodaqqaçmaları real hadisələr və konkret şəxslər üzərində qurulmuş komik janr saymaq olar. Digər lətifə nümunələrindən fərqli olaraq, dodaqqaçmalar əhatəli şəkildə təsvir olunan əhvalatlardan ibarətdir. Bəzi dodaqqaçmalarda məzmunla bağlı mənzum parçalar da var. “İnəyin quyruğu görünür” dodaqqaçmasında bir nəfər qonaq getdiyi evdən inək oğurlayıb kəsir, inəyin yiyəsi gələndə qonşu arvadlarını yığıb evdə ağlaşma qurur və deyir, arvadım ölüb. Amma bu vaxt kəsilmiş inəyin quyruğu palazın altından görünür, ev yiyəsi bu halı bayatı ilə ağlaşan arvadlara çatdırır:

Əzizinəm, quyruğuna,
Əməl et buyruğuna.
Çıxsın mənim gözlərim,
Baxmadım quyruğuna.
Aman, aman, ay bacı,
Bacın ölsün, vay bacı! (AFA XIX 2009: 190)

Onun himini başa düşən bir arvad ətəyi ilə quyruğun üstünü örtür, ağı ilə ev yiyəsinə cavab verir:

Əzizim, gizlətmişəm,
Səni çox gözlətmişəm.
Toxdaq ağla, ay bacı,
Quyruğu gizlətmişəm (AFA XIX 2009: 190).

“Zəli, zəli, nə zəli” dodaqqaçmasında da bulaqla bağlı mənzum parçalar mətnin əsas hissəsini təşkil edir (AFA XIX 2009: 229).

Əslində, söhbət lətifənin Zəngəzur bölgəsində məruz qaldığı janrdaxili dəyişmələrindən gedir. Digər maraqlı nümunələr isə *nağıl-hekayətlər və nağıl-dastanlardır*. Nağıl-dastanın janr imkanları da dastan janrının imkanlarından fərqlə-

nir: “Nağıl-dastanın mövcud variantlarından xeyli fərqlənən, tədqiqata cəlb olunmalı məqamların çoxluğu bu fikri söyləməyə əsas verir” (AFA XIX 2009: 8). Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun folklor nümunələri içərisində *novellavari nağıllara* diqqət çəkən İlkin Rüstəmzadə bu sahədə ciddi araşdırmaların çox az olduğunu bildirir: “Realist nağıllar, məişət nağılları termini əsasən Sovet məkanında işlədilib, Avropada isə bu nağıllar novellavari nağıllar adıyla tanınır” (Zəngəzur folkloru 2021: 116). İ.Rüstəmzadə novellavari nağılın janr xarakteristikasının onun məzmunu ilə bağlı olduğunu yazır: “Novellavari nağıllar ağılın, zəkanın tərənnümünə həsr olunduğundan ağıllı, hazırcavab personajların nağıl strukturunda rolu artır. Uzaqgörənlik, hazırcavablıq, çoxbilmişlik bu personajların əsas keyfiyyəti kimi qarşımıza çıxır. Qadın personajlarda zahiri gözəllikdən daha çox onların ağılı, kamalı önə çıxarılır, nəticədə bu personajlar süjetlərin təşkilində önəmli rol oynayır” (Zəngəzur folkloru 2021: 122). Sehrli nağıllar, heyvanlar haqqında nağıllar, dini nağıllar, novellavari nağıllar və qaravəllilər bölgüsünə nağıl-hekayət və nağıl-dastan qruplarının əlavə olunması bu janrın imkanlarını və əhatə dairəsini bir qədər də genişləndirir. Qaravəllilərin yumoristik məzmunlu nağıl, rəvayət, lətifə adlarıyla təqdim olunması folklorşünaslıqda bu nümunələrin hələ də mübahisəli janr kimi araşdırıldığını təsdiq edir (Zəngəzur folkloru 2021: 117-118).

AFA-nın “Zəngəzur folkloru” cildlərindən birində atalar sözü və el deyimi eyniləşdirilir. Təqdim olunan nümunələr isə atalar sözündən fərqlənir, daha çox obrazlı ifadələri xatırladır və bəzi hallarda frazeoloji birləşmələrdən seçilmişdir. “Ə” əlifba sırasında veilən atalar sözü və el deyimləri:

Ətim ürپəşdi onu görəndə.

Əli qoynunda, dizi qarnında qaldı.

Əlindən zağ-zağ əsir.

Əlin əlimdə, gözün gözümdə olsun.

Əli ətəyindən uzun qayıdıb.

Ərlə arvadın arasına girmək - ətlə dırnağın arasına girməkdən bətərdi (AFA XIX 2009: 14).

Elə həmin kitabda ayrıca təqdim olunmuş “Deyimlər” isə *izahedici mətnlərdən* ibarətdir. Nümunələrə diqqət yetirdikdə deyimlərin Zəngəzur bölgəsində işlənən ifadələrin sözcüyü funksiyasını yerinə yetirdiyini görürük. Birinci deyim: “İş görəndə kəsici alətlər (balta, dəhrə, bıçaq, qayçı, kərki, bıçqı) küt olsa, deyərlər:

-Bu da mənnən ağız istiyir e!” (AFA XIX 2009: 45).

İkinci deyim: “Toy məclisində zurnaçılar kəsə-kəsə çalsalar, həm oynayanlar, həm də tamaşa edənlər yer-yerdən deyərlər:

-Genə, bunların qara sancısı tutub!” (AFA XIX 2009: 45).

“Kəsə deyimlər” başlığı altında təqdim olunan mətnlər izahedici mətnlərə bənzəyir, lakin burada ayrı-ayrı tanınmış şəxslərin gülüş doğuran ifadələrinə yer verilir. Bu ifadələri *kinayə, eyham və rişxənd* də adlandırmaq olar. Əslində bu nümunələr Zəngilan gülməcələri kimi toplanmış və oxuculara təqdim olunmuşdur. “Kəsə deyimlər”dən nümunə: “Qarayev Vəli kimə acığı tuturdusa deyirdi:

-Avara itin sarsaq yumurtası” (AFA XIX 2009: 321).

Uşaq folklor örnəyi kimi təqdim olunan deyimlər isə lirik formadadır. Bunların bir qismi düzgü şəklində olan cırnalmalara (acıtmalara) bənzəyir:

Gedirdi Fərman,

Əlində dərman.

Yıxıldı Fərman,

Töküldü dərman...

Ağlama Fərman,

Alaram dərman (AFA XIX 2009: 385).

Etibar Talıblının topladığı öyüd və nəsihətlər isə atalar sözündən fərqli təqdim olunur. Bu nümunələr atalar sözüünə bənzəsələr də, böyüklərin, yaşlı nəslin gənclərə və yeniyetmələrə tövsiyələri qismindədir (Zəngəzur folklor örnəkləri, II 2022: 183-261). Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinin örnəkləri əsasında Azərbaycan atalar sözü və məsələlərinin çağdaş inkişaf meyillərini araşdıran Etibar Talıblılı müqayisəli təhlilə üstünlük verir, janr təyinatı problemlərinə toxunur (Zəngəzur folkloru 2022: 102-145). Etibar Talıblının toplamasında qeydə alınan etnoqrafik deyimlər isə adət-ənənələrlə, məişət yaşantılarını əks etdirməsi ilə yadda qalır (Zəngəzur folklor örnəkləri, II 2022: 93-95).

Uşaqlar üçün olan deyimlərin digər qismi quşlar, həşəratlar və heyvanlar haqqında mənzum parçalardan ibarətdir. Quşlar haqqında olan mənzum deyimdən nümunə:

Topu-topu sərçə,

Gül topu sərçə.

Anan dən gətirib,

Gəl, götür, sərçə! (AFA XIX 2009: 385)

Heyvanlar haqqında olan mənzum deyimdən nümunə:

Əlimdə həvə,

Gedirdim evə.

Bir qozbel dəvə

Çıxdı qarşıdan (AFA XIX 2009: 385).

Zəngəzur bölgəsi üçün xarakterik olan deyim janrının bir qolunu el şairlərinin başına gələnələr, onların şeirlərinin yaranma səbəbləri ilə bağlı əhvalatlar və rəvayətlər təşkil edir. El şairlərindən Bəbir Girətağlı, Abış Sədimalıoğlu, Nəbi Vəli-məmmədovlu, Məmmədqulu Babaoğlu Qarabaşlı, Pəri Ha-

sanqızı, Aşıq Valeh, Ağalar Ağasbarlı, Şair Əli və Şair Ağadan olan deyimlər əsasən qoşmaların, gəraylıların yaranması, söylənməsi səbəbləri haqqındadır (AFA XIX 2009: 324-356). Məsələn, “Nə kam aldın?” deyimi Şair Nəbinin bir şeirinin necə yaranmasından bəhs edir: “Bir dəfə Şair Nəbi at otararkən görür ki, qar təzə-təzə üşüllənib, qış olmasına baxmayaraq, açılan yerlərdə danaqıran çıxıb. Onun danaqıran bərəsində qoşduğu şeirdən bir bənd yaddaşlarda qalıb:

Mart ayında basdırarlar toyuğu,
Kar eyləməz sənə qışın soyuğu.
Açılmağın yuxu, solmağın yuxu,
Dünyadan nə kam aldın, ay danaqıran?

(AFA XIX 2009: 334).

Şair Əlinin “Cəsədnamə” adlı qoşması da deyimlərin içərisində verilmişdir. Əslində bu nümunə aşiq şeirinin bir növü olan vücudnamədir (AFA XIX 2009: 350-351). Deyim kimi təqdim olunan “Qaçaq Mirzalıının başına gələnələr” adlı mətn isə rəvayətin *başagəldi* növünə aiddir (AFA XIX 2009: 356-357).

“Zəngəzur folklor örnəkləri”nin ikinci cildində kulinar məsləhətlər və ləqəblər folklor mətni kimi öyrənilir. “Xalq mətbəxindən” başlığı altında müxtəlif yeməklərin hazırlanması haqqında məsləhətlər verilir ki, bunların çoxu məhəlli xarakterli milli yeməklərdir. Xamralı, çiçə, qaysava, tərhalva, sucux, kətəməz və sair yeməklərin hazırlanması haqqında olan məsləhətlər milli mətbəxin zənginliyindən soraq verir (Zəngəzur folklor örnəkləri, II 2022: 78-86). Ləqəblər isə digər bölgələrdən ayamalar kimi toplanılıb təqdim olunur. Ləqəb başqalarının şəxsə əməllərinə, nitqinə, davranışına və fiziologiyasına görə verdikləri addır (Zəngəzur folklor örnəkləri, II 2022: 386-387).

Bölgənin tarixi məkanlarından söhbət açan Musa Urud toponimik əfsanəni *hekayət* adlandırır: “Qoşundaş abidələri barəsində daha bir ibrətamiz hekayət də vardır: Deyilənlərə görə çox qədim zamanlarda Sisyanada həddindən artıq zalım bir padşah yaşayırmış. Bu zalımın zülmündən cana doyan rəiyyətlər Tanrıya üz tutub yalvarır ki, “bizi ya quş elə, ya daş elə, təki bu əzabdan qurtar”. Tanrıdan səda gəlir ki, quş olmaq istəyənlər gərək birdəfəlik uçub getsinlər və bir daha bu torpağa qayıtmınsınlar. İnsanların bir hissəsində vətən məhəbbəti üstün gəlir. Onlar quş olub vətənsiz yaşamaqdansa, daş olub Ana yurdda qalmağı üstün tuturlar və halay vurub Tanrıya dua etdikləri yerdəcə daş surətində əbədiyyətə qovuşurlar” (Musa Urud 2005: 22-23).

Zəngəzurdan yazıya alınmış bəzi *mənzum deyimlər* oyun nəğmələrini xatırladır. Bunu nəğmələrin adından da görmək mümkündür: “Eşşək beli” oyunu zamanı deyirlər:

Ay dili, dili,

Qarğa dili.

Sarımsağım,

Sarı yağım.

Çil ələyim,

Çiy əppəyim...

Atıl, min, düş,

Hop, hop, hop (AFA XIX 2009: 386).

“Yoldaş, al bunu” və “Ləqəb qoşma” oyunları zamanı söylənilən deyimlər də belədir. Bu nümunələrin içərisində “Ləqəb qoşma” oyunu zamanı deyilən sözlər alliterativ və assonans xarakterli, *ad+ayama xarakterli söz yığınınından* ibarətdir, cıratma, dolama, acıtma məqsədlidir (AFA XIX 2009: 386).

Zəngəzurun zəngin oyun mədəniyyətindən söhbət açan Muxtar Kazımoğlu xalq oyunlarının və meydan tamaşalarının

mifoloji düşüncə ilə bağlı olduğunu, ayin və mərsimlərlə səs-ləşdiyini bildirir, “oyun və ritual, oyun və mif, mif və ritual əlaqələrinin bəzi ümumnəzəri cəhətlərinə” diqqət çəkir (Zəngəzur folkloru 2021: 17). Təriqət mərasimlərinin, o cümlədən “şaxsey-vaxsey” mərasiminin tamaşa ünsürlü olması, şəbih tamaşalarının daha çox folklordan qidalanması dini inanclardan gələn motivlərə əsaslanır. İnanclara söykənən xalq tamaşalarının özülündə isə daha qədim mifik təfəkkür dayanır. Mifoloji mətnlərin, əfsanə və rəvayətlərin baş obrazları Şeytan, Hal anası, Qaraçuxa, Cin, Kaftar və başqa tiplərdir. Baş qəhrəmanın ilkin, yaxud törəmə obraz olması folklor üçün əsas deyil, əsas olan həmin obrazla bağlı mətnlərin cəmiyyətdə yayım səviyyəsidir. Muxtar Kazımoğlu folklor mətnlərindəki belə bir müqayisəni ölümə yaşamın mübarizəsi ilə bağlayır, bu təfəkkürün “öz təcəssümünü müxtəlif folklor mətnlərində, o cümlədən xalq oyunlarında tapdığını” yazır (Zəngəzur folkloru 2021: 32). Mifoloji mətnlər isə insanı düşündürən, ona bəşəriyyətin keçmiş olduğu olduğu tarixi xatırladan folklor nümunələrindən ibarətdir. Zəngəzur bölgəsinin folklor daşıyıcıları “Yerlə göyün yaranması”, “İnsanın yaranması” kimi mətnlərdə mifoloji köklərin rişət aldığı reallıq axtarışına çıxırlar (Zəngəzur folklor örnəkləri, I 2021: 13-14). Xalq oyunlarının tekstual strukturunda ritual-mifoloji və tarixi-mədəni səviyyələri xarakterizə edən Sərxan Xavəri belə qənaətə gəlir ki, “diaxron xətt üzrə xalq oyunlarında formullaşma ritual-mifoloji semantikanın konsentrativ funksionallığı şərti ilə özünü reallaşdırır” (Zəngəzur folkloru 2021: 256).

Zəngəzur folklor örnəklərində *acilamalar* hədələrin, hədə-qorxuların sinonimi kimi işlədilir. Bu halı acılama mətnlərində aydın şəkildə görmək mümkündür:

Gəlib, səni parça-parça edəcəm.

*Gəlib, sənin dilini çəkib dibindən çıxarram, it səsi çıxararsan.
Gəlib, qol-qıçını qırıb, qarnıa dolduraram.
Gəlib, səni baltaynan çaparam (AFA XIX 2009: 51).*

Bəzi acılamalar acıtmaların eynidir:

Gic qoyun kimi gözlərini nə döyürsən?

Göykür qatır kimi şillağa qalxma!

Get eşşək kimi küllükdə ağna! (AFA XIX 2009: 51).

Diləklər dualar-diləklər şəklində ifadə olunur və alqışlardan fərqlənir. Arzulamalar, istəklər kimi diləklər də duanın və alqışın bir növüdür. Lakin diləklər həm nəsrə, həm də nəzmlə ifadə olunur. Epik diləklər:

Səni görüm, ağgünlü olasan!

Səni görüm, neynim-neynəmiyim demiyəsən!

(AFA XIX 2009: 52).

Səhər və axşam diləkləri isə lirik şəkildədir. Bu diləklər Tanrıya müraciətlərdən ibarətdir və zəif qafiyələnmələr üzərində qurulmuşdur. Səhər diləyi:

Ya sübhü sabah!

Açıx dərgah!

Qızıl bərgah!

Ərənnər, əvliyalar!

Ərbi qılbalər!

Şahların şahı!

Qılbalərin pədsahı!

Gözə görünməz,

Sirri bilinməz!

Haxsan, ədalətsən,

Ya ilahi!

Axşam diləyi:

*Ey Yusifi quyudan çıxardan!
Sayılı borşdan qurtaran!
Geyiyə zaman duran!
Günü haxdan qəytərən!
Muxu mismar eliyən!
Südü qana döndərən!
Afini balasına yetirən!
Qara daşın mətləbini verən!
Haqqı ədalət ilahi!
Qapan əvliyaları!
Bərşad ocaxları!
Ələmə irəhm elə!
Mənim balam da içində!
Atadan, anadan mehriban allah!
Əlinin üstə əl olmaz allah!
Allah, imanına baişda,
Quranına bağışda!
Yüz iyirmi dörd min peyğəmbər!
Cənabəmirin qanı meydanı!
İmam Hüseyinin başsız baratı! (AFA XIX 2009: 54-55).*

Zəngəzurda tapınmalar, tapınaqlar və tapım yerləri haqqında məlumatlar da folklor örnəkləri kimi öyrənilmiş və yazıya alınmışdır. “Sənət tapınaqları” və “Tapım yerləri” adlı nümunələr oxşarlıq təşkil edir. Sənət tapınaqları sofu, çələbi, seyid, dərviş, mürid, mürşid, həmçinin “vergili adamlar” haqqında olan rəvayətlərdən, ibadət yerləri haqqında məlumatlardan ibarətdir (AFA XII 2005: 73-82). Tapım yerləri haqqında məlumatlar “Kəkilli piri”, “Sındılı piri”, “Dibli qaya piri”, “Dərvişim piri”, “Piralata piri” və başqa müqəddəs yerlər haqqında tapınaqlardan ibarətdir (AFA XII 2005: 67-74). Bu mətnlərin içərisində *hekayət* janrı kimi təqdim olunan nümu-

nələr də var. “Aşıq Şikarının evi” tapınağı iki hekayətdən ibarətdir. Hekayətlərdən biri Aşıq Şikarının söz demək, şeir qoşmaq qabiliyyəti haqqındadır: *“O bir dəfə Naxçıvana toya gedir. Bir tərəfdə oturub, oynayanlara tamaşa edirmiş. Qəfildən ortalığa bir pəhlivan düşüb, “Mənə bir qənim” – deyə o yanbu yana əl-qol atır. Heç kim qorxudan meydana girmir. Pəhlivan kənardə dayanmış balacaboy aşığı ələ salmaq üçün aralığa çəkir. O nə qədər xahiş edir, pəhlivan onu eşitmək istəmir. Aşıq Şikarı qəzəblənir və əlini göyə qaldırub, belə bayatı çəkir:*

*Əzizim minəngələ,
Can düşdü min əngələ.
Aşığın hovuna yetib,
Düldülü minən gələ!*

Aşıq Şikarı bayatını söyləyəndən sonra, əlini pəhlivanın kürəyinə ələ vurur ki, əli qabırğalarına keçir. Pəhlivan qışqırır və yıxılıb ağlayır. Bunu görən toy sahibi Aşıq Şikarıdan üzr istəyir və ona hədiyyə verib, hörmətlə yola salır” (AFA XIX 2009: 72). Göstərilən, nümayiş olunan möcüzənin hekayəti məlumat xarakteri daşsa da, adı rəvayətdən fərqlənir.

Digər mübahisəli məsələ mifik rəvayətlər və mifoloji obrazlarla bağlıdır. Qaraçuxa, hal, qurdağzıbağlama, qurda-dönmə kimi mifik təfəkkürlə bağlı məsələlər müqayisəli təhlillər tələb edir. Bu halı Zəngəzur bölgəsinin folklor örnəklərini toplayanlar və tərtib edənlər də müşahidə etmişlər: *“Mifoloji və etnoqrafik mətnlər”* adlı *“ümumi qazanda”* yasaq (tabu), sınaq, mifoloji inam tipli mətnlər var. *Qeyd edək ki, folklorşünaslığımızda sözü gedən janrlara aid mətn tiplərinin struktur özəllikləri haqqında aydın bir fikir yoxdur. Tərtibçilər intuisiyanın gücünə mətnləri təsnif etməkdən yayınmaq üçün bu janrlara aid mətnləri ümumi başlıq altında verdilər”* (AFA XII 2005: 25).

Zəngəzurun folklor həyatını janrların müqayisəli araşdırılması fonunda öyrənən Əfzələddin Əsgər bölgədə mübahisəli janr yaşantılarının mövcudluğunu xüsusi olaraq nəzərə çatdırır (Zəngəzur folkloru 2022: 42-77). Əfzələddin Əsgər yazır ki, bu bölgədə bayatı folklor janrının adını ifadə etmir: *“Bayatı və ya boyatı şəklində tələffüz olunan bu söz “nəğməli şeir” anlamında işlənir. Folklorşünaslıqda bu janr adı olaraq qəbul olunan bayatılara həm də “mahni” deyirlər. Bu söz də “nəğməli şeir” anlamında işlənir, yəni bayatı ilə sinonim anlam daşıyır”* (AFA XII 2005: 20). Ə.Əsgər haqlı olaraq bildirir ki, *“folklor mətni elastiki xarakter daşıyır və bir məzmun (süjet) müxtəlif janrların prinsiplərinə uyğun olaraq deyilə bilir və ya mətn janr baxımından marginal ola bilər”* (AFA XII 2005: 27). Bu tipli məsələlər folklor nümunələrinin janr təyinatında problemlər yaradır. Elə hallar olur ki, eyni məzmunlu bir mətn müxtəlif folklor toplularında müxtəlif janr təyinatı alır.

Nəticə. Zəngəzur bölgəsindən toplanmış folklor örnəkləri içərisində janrdaxili dəyişmələrə məruz qalan nümunələr kimi xatirələri (memuaratları), hekayətləri, deyimləri, dodaq-qaçmaları, dini rəvayətləri (hədisləri), dini nağılları, novellavari nağılları, nağıl-hekayətləri, nağıl-dastanları, tapınaqları, acılamaları və diləkləri göstərmək olar. Tədqiqat işində nümunələrin janr xüsusiyyətləri, digər janrlarla müqayisəli təhlili folklorşünaslığın çağdaş nəzəri baxışları səviyyəsində araşdırılır və hər birinin assignmentativ xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilir.

QAYNAQLAR

1. AFA XII 2005 – Azərbaycan folkloru antologiyası, XII kitab (Zəngəzur folkloru, I cild). Toplayıcılar: Vəli Nəbi-

- oğlu, Muxtar Kazımoğlu, Əfzələddin Əsgər. Ön sözün müəllifi Əfzələddin Əsgər. Tərtib edənlər: Əfzələddin Əsgər, Muxtar Kazımoğlu. Bakı, Səda, 2005, 464 s.
2. AFA XIX 2009 – Azərbaycan folkloru antologiyası, XIX kitab (Zəngəzur folkloru, II cild). Toplayanı və ön sözün müəllifi Rəşid Təhməzoğlu. Tərtib edənlər: H.İsmayılov, R.Təhməzoğlu, Ə.Ələkbərli. Bakı, Nurlan, 2009, 416 s.
 3. Musa Urud 2005 - Musa Urud. Zəngəzur (Elmi-publisistik nəşr). Bakı, “NURLAR” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2005. 504 s.
 4. Zəngəzur folkloru 2021 - Zəngəzur folkloru: elmi araşdırmalar və qənaətlər. Tərtib edəni: İlkin Rüstəmzadə. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 300 s.
 5. Zəngəzur folkloru 2022 - Zəngəzur folkloru: milli-mədəni düşüncə və çağdaş elmi yanaşmalar (Elmi araşdırmalar toplusu). Tərtib edənlər: Hikmət Quliyev və Səfa Qarayev. Bakı, Elm və təhsil, 2022, 272 s.
 6. Zəngəzur folklor örnəkləri, I 2021 - Zəngəzur folklor örnəkləri. I cild. Tərtibçi İlkin Rüstəmzadə. Bakı, Elm və təhsil, 2021, 356 s.
 7. Zəngəzur folklor örnəkləri, II 2022 - Zəngəzur folklor örnəkləri. II cild. Toplayıb tərtib edəni, ön söz, lüğət, izah və qeydlərin müəllifi Etibar Talıblı. Bakı, Elm və təhsil, 2022, 432 s.
 8. <https://modern.az> › zengezur-haqqinda-neleri-bilirik-1 - Zəngəzur haqqında nələri bilirik? - 101 illik Tarixə baxış // <https://modern.az> › zengezur-haqqinda-neleri-bilirik-1
 9. <https://files.preslib.az> › projects › zangazur - Zəngəzur: Zəngəzurun tarixi coğrafiyası // <https://files.preslib.az> › projects › zangazur

Aytac ABBASOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aytacabbasova2020@gmail.com

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ YARADICILIĞINDA QARABAĞ FOLKLORUNUN İZLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq Firidun bəy Köçərli ədib və şairlərimizin böyük əksəriyyətini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, tərtibi və nəşri məsələsində də F.Köçərlinin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Elə bunun nəticəsi olaraq, onun hazırladığı “Balalara hədiyyə” folklor toplusundakı bayatı, nağıl, tapmaca, atalar sözü və məsəllər, sayacı sözləri ilk olaraq uşaq folklorunu aid ayrıca kitab şəklində nəşr edilmişdir.

Açar sözlər: Köçərli, ədəbiyyat, folklor, nağıl

КАРАБАХСКИЙ ФОЛЬКЛОР ОТМЕЧАЕТСЯ В ТВОРЧЕСТВЕ ФИРИДУН БЕК КОЧАРЛИ

Резюме

Впервые Фиридун бек Кочарли в истории Азербайджанское литературы, написал историческую литературу охватывающую историю подавляющие большинство наших поэтов и писателей. Ф.Кочарли оказал услугу, в процессе компоновки фольклорных примерах, как и в сборе, так и в издание. В результате этого, его книга является “Balalara hədiyyə” (“Подарком для детей”) включающая коллекцию фольклорных баяты, пословицы и поговорок, ска-

зок, в загадок, а также является первой книгой, которая была опубликована специально для детского фольклора

Ключевые слова: Кочарли, литературе, фольклоре, рассказы

FIRIDUN BEY KOKHERLI'S CREATION TRACES OF KARABAKH FOLKLORE

Summary

For the first time in the history of Azerbaijan literature, Firidun bay Kocharli had written literature history (anthology) covering the most of our writers and poets. F.Kocharli had particular services in a matter of assembling of folklore samples, also in compiling and publication of them. So as a result of this, his book “Balalara hediyye” (“A gift to children”) comprising of the collection of folklore fairy tales, puzzles, proverbs and sayings, as well as signings, the book which was also the first book published separately on children's folklore.

Key words: Kocharli, literature, folklore, narrative

Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Firidun bəy Köçərlidir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini sistemli bir halda öyrənmək, yaratmaq ideyası məhz Firidun bəy Köçərli tərəfindən həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda, çoxəsrlik Azərbaycan ədəbi irsini toplayıb, elmi prinsip və ardıcılıqla öyrənərək əldə etdiyi nəticələri “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində əks etdirməsi, Firidun bəy Köçərlinin bu sahədə ən böyük xidməti sayılır. Bu əsəri yazmaqla Firidun bəy müasir Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi elmi-

nin əsasını qoymuş və beləliklə də, gələcək tədqiqatçılar üçün geniş bir yol açmışdır.

Qarabağda-Şuşada dünyaya göz açmış Firidun bəy Köçərli el sənətini vətəndaşlıq hissi ilə sevərək qədrini bilmiş, şifahi ədəbiyyatını itib-batmaqdan, unudulmaqdan qorumağı vacib bilmişdir. Bunun üçün böyük maarifçi-pedaqoq və ədəbiyyatşünas toplayıcılıq işinə başlamış, Aşıq Valehin şeirlərinin, o cümlədən onun məşhur vücudnaməsinin, xalq bayatılarının, uşaq folkloru incilərinin bir qisminin öz dövrünün mətbuatında, oxu kitablarında çapına çalışmışdır. F.Köçərli 1912-ci ildə topladığı folklor nümunələrini “Balalara hədiyyə” adı ilə toplu şəkildə nəşrinə nail olmuşdur.

“Balalara hədiyyə” kitabına daxil edilən şifahi ədəbiyyat nümunələrinin mövzuca milli, formaca sadə, ideya-məzmunca tərbiyəvi və təsirli olması tələbini nəzərə alan Köçərli bir pedaqoq kimi inanırdı ki, bu toplunu oxuyacaq “balalar şadlanacaq, bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındandır, təbiətlərinin iqtizasına müvafiqdir” (4, 12).

Kitabın ön sözündəki aşağıdakı fikirlər bu gün də öz ədəbi-etik, bədii-estetik dəyərini saxlamaqdadır. Bəllidir ki, hər bir uşaq ədəbiyyatı nümunəsi həm də böyüklər üçün də maraq dairəsindədir. F.Köçərli bunu bir pedaqoq və ədəbiyyatşünas kimi həssaslıq və peşəkarlıqla belə dəyərləndirmişdir: “Böyük adamların ürəklərinin açılmağına səbəb olacaqdır ki, onlar mütalie əsnasında öz uşaqlıq vaxtlarını ixtiyarsız xatırlarına götürəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək özlüyündə bir xidmətdir” (4, 12).

“Balalara hədiyyə” kitabında F.Köçərlinin əsas məqsədi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin – nağıllar, uşaq oyunları, tapmacalar, atalar sözləri, yanıltmaclar, düzgülər, mövsüm və mərasim nəğmələri, təmsillər, sayaçı sözləri və s. bir yerə

toplanması və yazıya alınması idi. F.Köçərli gənc nəslə düzgün tərbiyə etmək, onda vətənə, xalqa, ana dilinə məhəbbət duyğuları oymaq üçün uşaqları hələ kiçik yaşlarından folklor nümunələri ilə tanış etməyi ilkin tərbiyə üsullarından sayır və bunu valideynlərə məsləhət görürdü. Heç təsadüf deyil ki, o, çap etdirdiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri kitabına bu baxımdan çox mənalı olan “Balalara hədiyyə” adı vermişdir.

Kitaba daxil edilən nağıllar özünəməxsusluğu ilə seçilir. Az sayda olmasına baxmayaraq, nağıllar mövzu baxımından məişət nağılları və heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllara ayrılır. Nağıl ilk baxışda insanı real həyatdan ayıraraq fantastikaya, sehirli bir aləmə aparır kimi görünür. Əslində isə hər bir nağılda, bütün başqa ədəbi əsərlərdə olduğu kimi, bu adət və təbiətdən kənar fantastika arxasında həqiqi real həyat durur. Nağılın xalq tərəfindən sevilməsi və geniş yayılması onda haqsızlıqların, ədalətsizliklərin dolayı yolla da olsa, deyilməsinə keçmişdə də, indidə də böyük imkanlar yaratmasıdır. “Nağıl keçmişin və hazırdakı ictimai toqquşmaların kəskin ifadəsidir” (8, 119).

F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında “Göyçək Fatma” və heyvanlarla bağlı “Xoruz və Padşah”, “Qarı və pişik”, “Nazıkbənazik-Tazıkbətazik”, “Şəngülüm, şüngülüm, məngülüm” və “Pıspısa xanım və Sıçan bəy” nağılları var ki, bu nağılların qəhrəmanları əsasən heyvanlardır.

“Xoruz və Padşah” nağılında xoruzun tapdığı “bir qara pul” onun başının kəsilməsinə səbəb olur. Dilini sakit saxlamayan xoruz sevincindən tapdığı pulu hamıya elan edir. Bunu eşidən padşah xoruzun əlindən pulunu alır və xoruz yenə də sakit durmur, padşahın ona möhtac olduğunu söyləyir. Bunun nəticəsində də başı kəsilir. Nağıldakı hadisələr bizə müəyyən dövrlərdə mövcud sinfi mübarizəni - bəy və kəndli

münasibətini, haqsızlıqları, ədalətsizlikləri xatırladır. Bəylərin nə qədər çox var-dövləti olmasına baxmayaraq, kəndlinin qazandığı ən az gəliri belə mənimsəməyə çalışması, buna qarşı çıxanların sonunu isə xoruzun sonu kimi canı ilə ödəməsi göstərilmişdir. Eyni zamanda, nağıllarda xoruz müqəddəs hesab edilmişdir. Mifologiyada xeyrin-gündüzün şər-gecə üzərində qələbəsini xoruz banlamsı ilə bildirmişdir. “Xoruz olmasa sabah açılmaz” deyirlər. Bu atalar sözünü anlamaq üçün xoruzun qədim tarixdə oynadığı rolunu bilməliyik. Zərdüştlərdə Pəridar adlanan xoruz müqəddəs kimi tələqqi olunur, çünki işığın və gündüzün zühurunu xalqa xəbər verir. Xoruz işıq allahı Hörmüzün guruhundan sayılır “Avesta”nın Vendidat hissəsində Xoruz necə deyərlər, təmtəraqlı dillə təsvir olunmuşdur (4, 12).

“Qarı və pişik” nağılı azyaşlı uşaqlar üçün faydalı məlumatlarla zəngindir. İnəyini suvarmağa aparan qarı təbiətdə qarşılaşdıqlarından hansının güclü, hansının gücsüz olduğunu öyrənməyə çalışır. Buzun əriməsi, günün tutulması, yağışın yağması, otun bitməsi kimi təbiət hadisələri, bununla yanaşı, heyvanların necə qidalanması nağılda öz əksini tapmışdır. Qoyunun otları, qurdun qoyunla, itin qurdla, pişiyin siçanla qidalanması azyaşlı uşaqlar üçün maraqlı məlumat ola bilər.

“Nazikbənazik-Tazikbətazik” nağılının isə müxtəlif iş-tirəkçiləri vardır. Bunlardan bit, birə, sərçə, qarğa, dəvə, çinar ağacı, qarı və bulaqdır. Nağılın sonu qəm-qüسسə ilə bitir. Bu qəmi paylaşanlar isə yuxarıda qeyd etdikərimizdir. Birənin ölüm xəbəri hər kəsə yayılır və onlar çox qəmgin olurlar. Ən sonunda bu xəbəri bulaq eşidir və onun da suyu quruyur. Göründüyü kimi, ölüm-bir canlının məhv olması xəbəri hər kəsə təsir edəcək bir hadisədir. Nağılda bu çox təsirli şəkildə özünü göstərmişdir.

“Balalara hədiyyə” kitabındakı “Göyçək Fatma” nağılı ictimai məsələləri, məişətdə baş verən ədalətsizlikləri təsvir edir. Nağılda ailə daxilində baş verən münafişələr demək olar ki, bütün dövrlərdə aktual olan ögey ana problemindən qaynaqlanır. Nağılda anadan yetim qalan gözəl bir qızın ögey anası və onun çirkin qızı kimi şər qüvvələr tərəfindən haqsızlıqlara məruz qalması, onu bu ədalətsizliklərdən qoruyan Qara inək kimi xeyir qüvvələrin mübarizəsi verilmişdir. Qara inək nağılda totemdir, xoşbəxtlik gətirən bir varlıq kimi göstərilmişdir. İnsanların, hətta öz doğma atasının belə köməyindən məhrum olan qıza Qara inək kömək edir. Fatmanın gözəlliyi, daxilinin təmizliyi, nəcibliyi onu istəməyənləri qısqandırır. Ögey anası Fatmaya nə qədər əzab-əziyyət verməyə çalışırsa da, onu qoruyan qüvvələrə qalib gələ bilmir. Hətta qızın yeganə köməyi olan Qara inəyi məhv etmək istəyir, onu kəsdirib ətinə yeyir. Lakin xeyirxahlıq heç vaxt məhv olmur və Qara inəyin sümükləri belə yenə də Fatmaya kömək etməyə davam edir. Nağılın sonunda Fatma şər qüvvələrə qalib gəlib padşahın oğluyla evlənir və xoşbəxt olur.

Bütün nağıllarda olduğu kimi, “Göyçək Fatma” nağılının da tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Fatmanın qoca qarının evinə getməsi, onunla xoş rəftar etməsi və qarından aldığı mükafat uşaqlara böyüklərə hörmət etmək, yaxşılıq edib qarşılığını görmək hissini aşılayır.

Nağılda eyni zamanda sehrli qüvvələri də görmək olur. Bu Qarı nənənin tükünün sehridi: “Bir də qarı öz tükündən verdi dedi ki, mən sənə lazım olsam, yandırarsan, yanında hazır olaram”. Bu bizə “Məlikməmməd” nağılındakı Simurğ quşunun tükünü xatırladır. Orada da Simurğ quşu öz tükündən Məlikməmmədə vermişdi ki, nə vaxt dara düşsən bu tükü yandır mən yanında hazır olacam (1, 80).

“Göyçək Fatma” nağlında Qarı nənənin sehri bununla da bitmirdi. “-Gedərsən, qabağına bir ağ su, bir qara su və sonra bir qırmızı su çıxacaq. Ağ suda çimərsən, qara su ilə saçını yuyarsan, qırmızı sudan yanaqlarına sürtərsən”. Bunları Qarının dediyi kimi edən Fatma “elə göyçək oldu ki, misli və bərabəri tapılmadı.” Buradakı suyun sehri bizə “Koroğlu” dastanındakı Qoşabulaqdan axan suyu xatırladır: “Hər kim Qoşabulağın o köpyündə çimsə elə qüvvətli bir iyid olar ki, dünyada misli-bərabəri tapılmaz.” (5, 57) Koroğlunun Qoşabulaqdan içdiyi su onun gücünü, qüvvətin daha da artırdığı kimi, Fatmanın da Qarının dediyi sulara yuyunması onun gözəlliyinə gözəllik qatmışdır. Suyun gözəllik bəxş etməsi, əslində, onun dirlik suyu- abi-həyat olmasını göstərir. Yəni su insanı dəyişir, yeniləşdirir, yeni insana çevirir. Nağıllarda su inamlarının, ümumiyyətlə, Azərbaycanın qədim dünyagörüşünün mifologiyasının ilkin insanlıq fəlsəfəsi ilə bağlılığı daim təsdiq olunur. Azərbaycan ənənəvi düşüncəsi haqq-nahaq, mərd-namərd, xeyir-şər prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Gözəlliyə qəsd edənlər, haqqı tapdalayanlar, zülm edənlər, hiyləgərlər, paxıllar həmişə öz cəzalarını alırlar. Su ilə bağlı mifoloji görüşlərdə də bu prinsip dəyişməz olaraq qalır. Nağılda Fatmanın ögey bacısı da gözəlləşmək istəyir, lakin o gözəlləşmək əvəzinə daha da çirkinləşir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da “Göyçək Fatma” nağılının özünəməxsus yeri vardır. “Fatmanın inəyi”, “Yetim Fatma”, “Göyçək Fatma” adları ilə geniş yayılan bu nağılın əsas süjet xətti dəyişilməz olaraq qalır, lakin müxtəlif variantları yaranır ki, bunlar arasında da oxşar və fərqli cəhətlər ortaya çıxır. Azərbaycan folkloru antologiyasının XII cildində (Zəngəzur folkloru) qeyd edilmiş “Göyçək Fatma”, “Fatmanın nağılı” adlı nağıllar ayrı-ayrı bölgələrdən toplan-

mışdır. “Göyçək Fatma” Cəbrayıl rayon sakinlərindən, “Fatmanın nağılı” isə Qubadlı rayon sakinlərindən toplanmışdır. Digər bir rayon, Kəlbəcər rayon sakinlərindən topladığımız “Göyçək Fatma” adlı nağılı da buraya əlavə edə bilərik. Hər üç nağılı F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabındakı “Göyçək Fatma” nağılı ilə müqayisə etsək onlar arasında oxşar və fərqli cəhətləri aydınlaşdırmağa bilərik. Adlarını qeyd etdiyimiz nağılların hər birində ögey ana obrazı, onun iki qızının olması, qızların birinin gözəl, digərinin çirkin olması, ögey qızına-Fatmaya əzab-əziyyət verməsi, ona sehrli heyvanların inək, xoruz kömək etməsi və sonunda xoşbəxt olması bütün variantlarda oxşarlıq təşkil edir.

Cəbrayıl rayon sakinlərindən toplanmış “Göyçək Fatma” nağılında Fatma tək olmur, onun qardaşı da olur. Uşaqları istəməyən qadın ərinə deyir ki, “kişi, əgər bu uşaqları aparıb azıtmasan, səndə oturmuyacam. Mənim bu uşaqlardan zəhləm gedir, onlara daha mən baxa bilmirəm.” (2,150) Atası əlacsız qalıb Fatma ilə qardaşını aparıb meşədə azdırır. Tək meşədə qalan uşaqlar çox susuzlayır. Bir çobandan kömək istəyirlər. “Çoban onlara deyir ki, ordan bir neçə çay axır. Bunların hərəsi bir heyvan çayıdır. Ən axırincısı insan üçündür.” (2,150) Fatmanın qardaşı axırncı çaya qədər dözməyib heyvan çayından içir və marala çevrilir. Fatma maral yanında ağlayaraq bir çinarın yanına gəlir. “- Əyil, çinarım, əyil, əyil” -deyir və çinarın əyilmiş budağında ağacın başına çıxıb orada qalır. Padşah oğlu qızı görüb ona vurulur və onu oradan düşürmək üçün bir qarı gətirirlər. Qarı işlətdiyi hiylə vasitəsilə qızı düşürüb aparırlar saraya və padşah oğlu ilə evləndirilir. Bir gün Fatma qardaşını görmək üçün yenə o çinarın dibinə gedir və orada qaraçıyla rastlaşır. Qaraçı qızı yerin altına salır. Və oradan bir gül bitir. Qaraçı da saraya

gəlib Fatmanın yerinə keçir. Bir müddətdən sonra padşah oğlu bunu anlayır, qaraçını qovur, Fatmanı və onun qardaşını axtarmağa gedir. Fatmanı gül kimi tapıb gətirir. Gülü bəsləyib baxandan sonra gül çevrilib Fatma olur, sonra qardaşı da insan olur, gəlir padşahın qızı ilə evlənir.

“Yetim Fatma” nağılında isə Fatmanın qardaşı çaydan içəndə qara inəyə çevrilir. Fatma ağlayaraq yanında inək evə qayıdır. Ögey ana buna əsəbləşsə də, inəyi görəndə sevinir və Fatmaya qarşı əzab-əziyyəti davam edir. Analıq hər gün Fatmanın əlinə bir az yun verib inəyi otarmağa göndərir. Fatma axşama kimi inəyi otarır, analığı verdiyi yunu da didib əyirərdi. Bir gün yenə inəyi otardığı yerdə bərk yel əsir, yel Fatmanın yumağını götürüb aparır. Fatma “a yel baba, yumağımı aparma”, – deyə-deyə yüyürür. Yel baba yumağı aparıb bir evin bacasından içəri salır. Fatma içəridə bədheybət bir qarı ilə rastlaşır. F.Köçərlinin “Göyçək Fatma” nağılında olduğu kimi Fatma qarının dediyi sulardan keçir və daha da gözəlləşir. Bundan əlavə, qarı Fatmaya deyir ki, “sonra gedib qara inəyin bir buynuzunnan yağ, birinnən də bal əməcək-sən.” Fatmanın anası qara inəyi kəsdirir. Qara inək isə yenə də sümükləri ilə Fatmaya kömək edir. Sonluq isə F.Köçərlinin “Göyçək Fatma” nağılında olduğu kimi olur. Lakin sonunda onlardan əl çəkməyən ögey bacısı Fatmanı aldadıb çaya çinməyə aparır və onu çaya atır. Fatmanı balıq udur. Özü də gəlib Fatmanın yerinə keçir. Ancaq padşahın oğlu bunu anlayır və Fatmanı axtarmağa edir. Onu balıqçının toruna ilişmiş balığın qarından tapır və xoşbəxt yaşayırlar. Ögey bacısını isə qatırın quyruğuna bağladıb dağda-daşda sürütlədilər.

Qubadlı rayon sakinlərindən toplanmış “Fatmanın nağılı” adlı nağılda isə hadisələr F.Köçərlinin “Göyçək Fatma” nağılında olduğu kimi dava edir, lakin sonluğu digər nağıllar-

dan tamamı ilə fərqlənir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz nağılların hamısında nağılın qəhrəmanı olan yetim qız sonunda padşahın oğlu ilə evlənir. Bu nağılda isə Fatma çobanla evlənir. Fatmanı görüb vurulan, ögey anasının əlindən qurtaran çoban olur.

Kəlbəcər rayon sakinlərindən toplanmış “Göyçək Fatma” nağılı isə demək olar ki, F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabındakı “Göyçək Fatma” nağılı ilə eynilik təşkil edir. Digər variantlara nisbətən bu variant arasında oxşarlıq daha çoxdur. Demək olar ki, bütün hadisələr eynidir. Yalnız başqa bir söyləyicinin nəql etdiyi variantda qara inək əvəzinə qızıl inək söyləmişdir. Bunun səbəb isə nağılda inəyin rolunun əhəmiyyətli olmasıdır.

Ümumilikdə, nağılın Azərbaycan variantlarında rast gəldiyimiz “yel baba” ifadəsi və onun nağıldakı rolu da diqqəti çəkir. Dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsürün sonuncusu havadır. Azərbaycan xalqının Novruz mərasimlərindən biri də Yel çərşənbəsi adı ilə qeyd olunur. Ramazan Qafarlı göstərmişdir ki, “yel Azərbaycan mifik təfəkküründə yol göstərən, bələdçi rolunu yerinə yetirir. Yel baba (əksər hallarda əldən-ayaqdan düşmüş qarı sifətində peyda olur) qalın meşələrdə azıb mənzilini tapmaqda çətinlik çəkən xeyrixah insanların qarşısına çıxır, onlara bir yumaq verir və yumağı yerə atıb, diyirlətməyi tələb edir. Yel babanın üfürməsi ilə yumaq açılır və azmışları mənzil başına çatdırır” (10).

F.Köçərlinin toplayıcılıq və tərtibçilik fəaliyyəti çox zəngindir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq ədib və şairlərimizin böyük əksəriyyətini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmışdır. Bu əsərdə yüzdən artıq ədəbi irsi və onlardan böyük bir qisminin bioqrafiyası verilmiş, yaradıcılıqları haqqında müəllif fikri söylənilmişdir. Şifahi xalq

ədəbiyyatının toplanması və nəşri elmi-nəzəri ümumiləşdirilməsi məsələsi də F.Köçərlinin diqqətindən yayınmamışdı. Elə bunun nəticəsi olaraq, onun hazırladığı “Balalara hədiyyə” folklor toplusundakı bayatı, nağıl, tapmaca, atalar sözü və məsəllər, sayacı sözləri ilk olaraq uşaq folklorunu aid ayrıca kitab şəklində nəşr edilmişdir. F.Köçərlinin folklorun toplanması, tərtibi və nəşri sahəsindəki fəaliyyəti ayrıca bir monoqrafik tədqiqatın mövzudur.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan folkloru külliyyatı, I cild, Nağıllar (IV kitab). Bakı, Səda, 2006, 400 s.
2. Azərbaycan folkloru külliyyatı, IV cild, Nağıllar (IV kitab). Bakı, Nurlan, 2007, 400 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1981, 400 s.
4. Firidun bəy Köçərli, Balalara hədiyyə. Bakı, Gənclik, 1987, 104 s.
5. Koroğlu. Bakı, Lider, 2005, 552 s.
6. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Bakı, Gənclik, 1984, 228 s.
7. Nəbiyev B. Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas. Bakı, Azərnəşr, 1963, 162 s.
8. Təhmasib M.H. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I cild. Bakı, Mütərcim, 2010, 488 s.
9. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985, 414 s.
10. www.MIF.az/yel çərşənbəsi (01.28.2004)

Gülsümxanım HASİLOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

gulsumxanim@rambler.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ İRSİNDƏ FOLKLOR MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanın ədəbiyyatşünaslığında özünəməxsus yer tutmuş görkəmli alim, ictimai xadim, yazıçı-publisist Firidun bəy Əhməd bəy oğlu Köçərli gözəl pedaqoq olduğu kimi gözəl də folklorşünas idi. Firidun bəy Köçərlinin həyat və fəaliyyəti Qarabağla sıx bağlı olmuşdur. Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan, o cümlədən Qarabağ folklorunun toplanması, tərtibi və nəşri məsələsində böyük xidmətləri olmuşdur.

Məqələdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və folklorşünaslığında Firidun bəy Köçərlinin irsi folklorizm problemi əsasında təhlil olunmuşdur. Onun iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Balalara hədiyyə” kitabları və elmi məqalələri Azərbaycan ədəbiyyatına çox böyük və dəyərli töhfələrdir. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” folklor toplusundakı bayatı, layla, tapmaca, nağıl, atalar sözü və məsəllər, sayaçı sözləri ilk olaraq uşaq folkloruna aid ayrıca kitab şəklində nəşr edilmişdir. Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığında uşaqlar üçün yazılmış, 1912-ci ildə çap olunan “Balalara hədiyyə” adlı kitabı XX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən böyük uğurlarındandır.

Açar sözlər: Firidun Köçərli, folklor, ədəbiyyat, nağıl, tapmaca

ВОПРОСЫ ФОЛЬКЛОРА В НАСЛЕДИИ ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ

Резюме

Выдающийся ученый, общественный деятель, писатель-публицист Фиридун бек Ахмед бек оглы Кочарли, который занимал особое место в литературоведении Азербайджана, был как прекрасным фольклористом, так и замечательным педагогом. Жизнь и деятельность Фиридун бека Кочарли, были тесно связаны с Карабахом. Фиридун бек Кочарли, имел большие заслуги в вопросах сбора, составления и издания азербайджанского, в том числе карабахского фольклора.

В статье анализируется наследие Фиридун бека Кочарли в азербайджанском литературоведении и фольклористике на основе фольклоризма. Его двухтомник “Азербайджанская литература”, “Подарок детям” и научные статьи являются очень большим и ценным вкладом в азербайджанскую литературу. Баяты (лирическое четверостишие), колыбельная, загадка, сказка, пословицы и поговорки, песни саячи (песни, в которых воспевается труд пастуха) в сборнике “Подарок детям”, впервые были опубликованы в виде отдельной книги, которая относится к детскому фольклору. Книга Фиридун бека Кочарли “Подарок детям”, которая была написана для детей и издана в 1912 году, является одним из величайших достижений азербайджанской детской литературы XX века.

Ключевые слова: Фиридун Кочарли, фольклор, литература, сказка, загадка

FOLKLORE ISSUES IN FIRIDUN BEY KOCHARLI'S LEGACY

Summary

An outstanding scientist, public figure, writer-publicist Firidun Ahmed bey oglu Kocharli was also a wonderful folklorist, as was his professional teacher. Firidun bey Kocharli's life and activities are closely related to Karabakh. Firidun bey Kocharli had great merits in collecting, ordering and publishing Azerbaijani, including Karabakh folklore. The article was analyzed in Azerbaijani literary criticism and folkloristics on the basis of the problem of hereditary folklorism of Firidun bey Kocharli.

His two-volume books "Azerbaijani Literature", "Gift to Children" and scientific articles are a very large and valuable contribution to Azerbaijani literature. The statement of Firidun bey Kocharli in the folklore collection "Gift to Children" bayati, layla, riddle, fairy tale and proverbs were first published in the form of a separate book related to children's folklore. "A Gift to Children" by Firidun bey Kocharly was published in 1912, is one of the greatest achievements of Azerbaijani children's literature of the 20th century.

Key words: Firidun bey Kocharli, folklore, literature, fairy tale, riddle

Azərbaycanın əzəli torpaqlarından olan Qarabağ zəngin folklor məkanıdır. Bu zəngin torpağın elə özü kimi də zəngin folkloru var. **Qarabağın tacı olan Şuşa xalqımız üçün müqəddəs, milli qürur, milli mənlkdir. Şuşada dünyaya göz açan** Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, tanınmış maarifçi, ictimai xadim, yazıçı-publisist, folklorşünas

Firidun Əhməd bəy oğlu Köçərlinin həyat və fəaliyyəti Qarabağla sıx bağlı olmuşdur. Firidun bəy Köçərli Qarabağdakı mədəni hadisələri, sosial həyatı, cərəyan edən siyasi prosesləri daim diqqətdə saxlamışdır.

F.Köçərli böyük alim və tədqiqatçı olmasının digər əsas əlamətlərindən biri də onun maarifçilik, ziyalılıq istedadına malik olmasıdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, maarifçi, folklorşünas Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ilk müəllifidir. F.Köçərlinin 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” kitabında xalq yaradıcılığı haqqında da bu və ya digər dərəcədə bəhs edildiyi məlumdur. Sözü gedən əsər 1925-1926-cı illərdə “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adı ilə yenidən nəşr edilmişdir. Bu əsərin davamı kimi 1943-1944-cü illərdə “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı”, 1957-1960-cı illərdə 3 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”, 1967-ci ildə 2 cildlik “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi” kitablarının hər birində folklorumuz barədə də kifayət qədər məlumatlara yer verilmişdir. Maraqlıdır ki, F.Köçərli tərəfindən qoyulmuş əsərin davamını son illərdə Azərbaycan müstəqilliyini yenidən qazanandan sonra yazılan 6 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nidə göstərmək olar.

“Həmin kitabın da ilk cildi məhz şifahi xalq ədəbiyyatına həsr edilmişdir” (2, 3-4).

Qeyd edək ki, F.Köçərlinin Azərbaycan və Türk ədəbiyyatşünaslığında ilk mənbələrdən biri hesab edilən, “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri ədəbiyyatşünaslıq tariximizdə önəmli yerlərdən birini tutmaqdadır. Artıq qeyd edildiyi kimi, bu əsər Azərbaycan folklorşünaslığı baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir. Müəllifin əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatının

toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşr edilməsi ilə bağlı çox sayda qiymətli məlumat vardır.

Kitablarda bəzi aşıqların əsərlərindən də nümunələr təqdim edilmiş, onlar haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

Şuşada “Məclisi-üns” adlı ədəbi məclisə başçılıq edən, xalqın dərdinə qalan Xurşidbanu Natəvan ədəbi məclislərin yaranmasına köməklik etmişdir. “Məclisi-üns” adlı ədəbi məclis nəinki Qarabağda, Bakıda, Şamaxıda da tanınmış və məşhurlaşmışdır. Şairə Fatma xanım Kəminə də həmin ədəbi məclisdə yaxından iştirak etmişdir. Xurşidbanu Natəvan və Fatma xanım Kəminə yaradıcılığı yaşadıkları mühitlə sıx bağlı olmuşdur. Qarabağda Natəvandan sonra ən məşhur qadın şairə Fatma xanım Kəminə 1841-1898-ci illər arasında yaşamışdır. 400-dən çox seiri olan Fatma xanım Kəminə, Mir Möhsün Nəvvabın idarə etdiyi “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin daimi üzvü olmuşdur. Bununla yanaşı, F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabında Fatma xanım Kəminə haqqında daha geniş məlumat vermişdir. Burada şairənin 5 qəzəli toplanmış, müasirləri ilə şeirləşməsi, əsərlərinə yazılan nəzirələr haqqında məlumat verilmişdir. F.Köçərli şairənin 400-500 şeir və qəzəli olduğunu qeyd etmiş, Fatma xanım Kəminəni “Nadireyi-Zəmanə” və “Qarabağın üçüncü şaireyi-möhtərəməsi” adlandırmışdır.

Aşıq Pəri haqqında ilkin müfəssəl məlumat F.Köçərliyə aiddir. Tədqiqatçı onun haqqında danışarkən aşığın əhatə edən ədəbi mühitə toxunmuşdur. Qarabağ şairlərinin çox az bir zamanda tanıdığı Aşıq Pəri öz hazırcavablığı, tədbirliliyi ilə söz sahiblərinin rəğbətini qazanmışdır. Məmməd bəy Aşıq, Cəfərqulu xan Nəva, Mirzəcan Mədətov kimi ədəbi mühitin təmsilçiləri ilə dostluq edən Aşıq Pəri ən uğurlu deyişmələrini də elə onlarla saz, sözə köçürmüşdür.

Firidun bəy Köçərli Aşıq Pərinin şeirlərini toplamış, həyat və yaradıcılığını tədqiq etmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Aşıq Pərinin bədii irsi qoşma, gəraylı və deyişmələrdən başqa, bağlamalarla da zəngindir. F.Köçərli bu bağlamaları görmüş, bisavad mollaının xəttini oxuya bilmədiyindən onları nəşr edə bilməmişdir.

Kitabda Aşıq Pəri haqqında aşağıdakı məlumatları da daha dolğun qeyd edir: “Aşıq Pəri öz müasirləri beytində ən istəkli bir övrət imiş. Onun vətəni-əslisi Qarabağ xanlığına mütəəlliq Cəbrayıl uyezdində Dızaq mahalında Maralyan qəryəsidir. Zəmani-təvəllüdü və tarixi vəfatı məlum deyil. Mirzə Həsənin, Kərbəlayi Abdulla Canızadənin, Məhəmməd bəy “Aşıq” təxəllüsün, Cəfərqulu xan “Nəva” təxəllüsün müasiri imiş. İbtidayi təlimini öz qəryəsində alıbdır və əyyami-tufilliyətdən şeir və qəzəl söyləməyə meyli olduğundan, sinədən şeirlər deyərmiş”(5, 311).

Müəllifin yazdıqlarından belə məlum olur ki, Əsəd bəy Vəzirov, Mirzə Həsən və Məhəmməd bəy Aşıq onun hüsnünə şeirlər vəsf etmişlər.

Kitabda Aşıq Pərinin Mirzə Həsənə cavab olaraq söylədiyi aşağıdakı şeiri də yer almaqdadır:

“Katiblərin şahı, dəftər içində
Qələm ilə nazik əllər oynadır.
Fitnəli, fellisən, nazlı, qəmzəli,
Dəhanında şirin dillər oynadır.

Eşqin əlindən gedərəm mən dada,
Dərdim olur günü-gündən ziyada,
Şiveyi-rəftarın düşəndə yada
Bağrının başında millər oynadır” (5, 312).

Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində Aşıq Pəri və Fatma xanım Kəminə haqqında “qadın azadlığı olmadığı bir vaxtda qadınların bu cür məclislərdə iştiraki, kişi şairlərlə deyişmələri özü də bir qəhrəmanlıq idi” kimi yüksək fikirlərini qeyd etmişdir. Göründüyü kimi, F.Köçərli aşıq yaradıcılığında qadınların tarixi xidmətlərindən bəhs etmişdir.

F.Köçərlinin folklorşünaslığımız qarşısındakı xidmətlərindən biri də həyat və yaradıcılıqları barədə əldə son dərəcə az məlumat olan bir neçə aşığın adını elmə bəlli etməsidir ki, bunlardan biri əslən Ağdamın Abdal-Gülablı kəndindən olan “Aşıq Valeh” təxəllüslü Kərbalayı Səfidir. Aşıq Valeh “oxuyub yazmağı Şuşa qalasında kəsb etmişdir. Şeir deməyə artıq dərəcədə meyli həvəsi var imiş. O cəhətə vaxtının çoxunu ürəfa məclisində və şüəra dairəsində keçirərmiş” (8).

Digəri isə Aşıq Əli adlı başqa bir aşıqdır. Sonuncunun M.P.Vaqifin müasiri olduğu bilinməkdədir. Firidun bəy Köçərli onun bir neçə şeirindən bəhs etmişdir:

“Əliyəm, çox çəkdim dərdü bələdan,
Qəm əl götürmədi mən mübtələdan,
Aləmi-ərvahda qalü-bələdan
Xun cigərli, qara dağlı olmuşam” (1, 160).

Başqa bir misal:

Kəsildi müdarə, keçdi ixtiyar,
Vaqif olsun bu mənada xəbər dar
Mədinə kuyunə Səkinə gəlmiş” (1, 161).

Qeyd etdiyimiz kimi, F.Köçərli kitablarda aşıq yaradıcılığı və sənətində tarixi xidmətlərindən də geniş bəhs etmişdir. Aşıq şairlərinin bir hissəsinin milli mədəniyyətimizdəki yerini və rolunu araşdırmışdır.

F.Köçərli özünün ilk tədqiqatlarına xalq yaradıcılığı nümunələrini qeydə almaqla başlamış, Aşıq Valehin şeirlərinin,

xalq bayatılarının, uşaq folkloru incilərinin bir qismini mətbuatda dərc etdirmək və onları oxu kitablarına salmaq üçün çox çalışmışdır. Gərgin səylərdən sonra 1912-ci ildə topladığı folklor nümunələrini “Balalara hədiyyə” adı altında nəşr etdirmişdir (7).

Kitabda həm yazılı ədəbiyyatımızdan, həm də folklorumuzdan dəyərli maraqlı nümunələr yer almışdır.

Azərbaycan folklorunun geniş yayılmış növlərindən biri də sayaçı sözləridir. Sayaçı sözlərinin toplanmasında Firidun bəy Köçərlinin böyük zəhməti olub. Burada sayaçı sözləri barədə düşüncələrini bölüşən ədib “Köçərilərin övza və əhvalı” məqaləsində bu nəğmələrin tərəkəmələrin məişət tərzindən doğduğunu qeyd edir. “Bütün ömrü boyu bu nəğmələrin toplanması və araşdırılması ilə məşğul olan Firidun bəy Köçərli ananın dediyi layla ilə qoyun və ya keçiyə edilən müraciətlər arasında yaxınlıq görərək yazırdı: “Necə ki, ana şirin və dadlı dil ilə balasına laylay çalır, habelə də bizim tərəkəmə xalqı – qoyun becərənlər öz qoyunlarını mehriban və şirin dil ilə vəsf qılırlar. Təfavüt ancaq bundadır ki, ana övladını “balam” sözü ilə yad edir, amma qoyun sahibi qoyununu “nənəm” kəlməsi ilə oxşayır” (6).

Alimin təqdim etdiyi sayaçı sözləri ilə bağlı nümunələr "Səlam əleyk say bəylər" ifadəsi ilə başlayır:

“Səlam əleyk say bəylər,
Bir-birindən yey bəylər!
Saya gəldi gördünüz?
Salam verdi aldınız?
Alnı təpəl qoç, quzu
Sayaçıya verdiniz?” (6).

F.Köçərli özünün 1912-ci ildə çap etdirdiyi “Balalara hədiyyə” kitabında ilk növbədə də atalar sözlərindən geniş istifadə etmişdir.

Xoruz olmasa, səhər açılmaz?

Toyuq yumurtasına görə qaqqıldar (4, 6).

Toyuq istər qaz yerışı yerisin, öz yerişini də yanılar (4, 6).

Toyuq su içər, Allaha baxar (4, 6).

Siçan görəndə pələngə oxşayan pişik pələng görəndə siçana dönər.

Qoyun yüz olunca dərisi min olar.

Qoyunun oldu əlli,

Adın oldu bəlli.

Qoyunun oldu yüz,

Gir, içində üz (4, 12).

Qoyunu qurda tapşırmazlar (4, 12).

Qar yağıb ayaq üşütmək üçün (4, 13).

Qış qışlığın yerdə eylər, göydə eləməz.

Buğda olmayan yerdə darını gözə tərərlər (4, 13)

Keçiyə qurd dəyməsə, həccə gedər.

Keçi handa, qaya handa...

Qoy keçinin ölümü palıddan olsun.

Keçi can hayında, qəssab piy qayğısında.

Keçinin qoturu bulağın gözündən su içər (4, 7), (4, 16) (4, 20) (4, 23) (4, 25) və (4, 14).

Kitabda çox sayda atalar sözləri vardır və onlar “məsəl” adı ilə təqdim edilir:

“İt it ilə dalaşdı, yolçunun işi avanda düşdü.

İtin axmağı qaysabadan pay umar.

İtin ayağını köçdən kim əsirgər?

İt hürər, karvan keçər” (4, 4).

“Ac toyuq yuxusunda darı görər.

İştahasızın yuxusuna beş arşın bez girər.

Vaxt olar ki, şahın da qaraçıya işi düşər.

Özunə umac ova bilmir, özgəyə əriştə kəsir” (4, 8) və (4, 9).

“Balalara hədiyyə”də dərc edilmiş folklor nümunələri içində lətifələr də yer almaqdadır ki, onlardan biri “İt və pişik” adlı lətifədir:

“İt dedi:

- Mən heç qocalmazdım, amma məni pişiyin dərdi qocaltdı.

Dedilər:

- Niyə bəs?

Dedi:

- Çöllərdə qalıb, dalını ayaza verən mən oluram, gecələr sabaha kimi yatmayan, evi-eşiyi qoruyan mən oluram, amma elə ki istəyirəm, başımı qapıdan içəri uzadam, bu pişikciyəz əlini uzadıb üzümü-gözümü cırmaqlayır” (4, 4).

Maraqlıdır ki, kitabda sayacı sözlər, nağıl, lətifə, atalar sözü, tapmaca və digər nümunələr qarışıq şəkildə verilir və bir-birini əvəzləyir. Məsələn, yuxarıdakı lətifənin ardınca dərhal tapmacalar gəlir:

“1. Atdan uca, itdən alçaq. (Tapmacanın cavabı yəhərdir).

Folklorşünas H.Zeynallı isə bu tapmacanı “Atdan hündür, itdən alçaq” variantını yazmışdır (3, 32).

2. Bizdə bir kişi var,

Xor-xor yatışı var”(pişik) (4, 4).

Bu tapmaca Azərbaycanın bütün bölgələrində eynilə yayılmışdır.

Bu tapmacalardan sonra isə “Xoruz və padşah” adlı nağıl təqdim edilir. Burada xoruzun tapdığı bir qaraca pul onun başının kəsilməsinə səbəb olur.

Bu sıralamalar mövzular üzrə qruplaşdırılmışdır. Xoruzdan bəhs edən nağılın ardınca eyni mövzuda cavabı xoruz olan tapmaca verilir:

Çağurdım bərkdən,
Səs verdi kənddən,
Ağzı sümükdən,
Saqqalı ətdən” (4, 7-8).

Folklorşünas H.Zeynallının nəşr etdirdiyi “Azərbaycan tapmacaları” kitabında isə sonuncu iki misralarının digər variantları verilmişdir:

Səs gəldi bəttən,
Hay verdi bərkdən (3, 45).

Prof. P.Əfəndiyev haqlı olaraq yazırdı ki, “F.Köçərli xalq ədəbiyyatı nümunələrinə seyirci münasibət bəsləmiş, onları sadəcə olaraq toplayıb çap etməklə işini bitmiş hesab etmirdi. O, həm də folkloru cəmiyyətdə insanların tərbiyəsi, ayılması, savadlanması üçün mühüm vasitələrdən hesab edirdi”(1).

Görkəmli alim Firidun bəy Köçərli qədim folklor nümunələrini toplayıb, tərtib və nəşr etdirməklə Azərbaycan ədəbiyyatına çox dəyərli töhfə vermişdir. Bu baxımdan, onun hazırladığı “Balalara hədiyyə” folklor toplusundakı layla, bayatı, nağıl, tapmaca, atalar sözü və məsəllər, sayaçı sözləri ilk olaraq uşaq folkloruna aid ayrıca kitab şəklində nəşr edilmişdir.

F.Köçərli xalqımızın qədim tarixini, mədəniyyətini öyrənərək gələcək nəsillərə tanıdaraq, gənclərə vətənpərvərlik hissi oyatmaq, müasirlərini maarifçilik uğrunda mübarizəyə cəlb etmiş, vətənə vicdanla xidmət göstərmişdir. Məhs bu xidmətlərinə görə F.Köçərlinin adı Azərbaycan ədəbiyyat və mədəniyyət tarixində əbədiləşmişdir.

QAYNAQLAR

1. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi. Bakı: ADPU, 2006, 475s.
2. Həsənzadə A. Folklorşünaslığa giriş. (dərs vəsaiti), Bakı, Elm və təhsil, 2015, 260 s.
3. Zeynallı H. Azərbaycan tapmacaları. Çapa hazırlayanlar: Rza Xəlilov, Afaq Xürrəmzadə. Bakı, 2013, 102 s.
4. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, Gənclik, 1987, 104 s.
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. I cild. Bakı, Avrasiya press, 2005, 560 s.
6. Məmmədov M.F. “Köçərlinin balalara hədiyyə” kitabı // Xalq Cəbhəsi, 27 oktyabr, 2017.
7. Məmmədov Ş. Qüdrətli ədəbiyyatşünas, folklor tədqiqatçısı // Azərbaycan müəllimi, 3 iyun 2011.

Rus dilində

8. Кочарлинский Ф.Б. Песня Абдал-Кюляблинского певца Кербалай Сефи, известного под псевдонимом Ашуг Валех // Карс, 1910, №5-8.

Ulduz QƏHRƏMANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ulduzkahraman1@gmail.com

XURŞİDBANU NATƏVAN POEZİYASINDA GÜL SEMİOTİK KODUNUN İZAHİ

Xülasə

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda semiotik kod sözün işarəvililiyi, sözün yeni anlamda fərqli konteksdə işlənməsi, mahiyyətindəki gizlin mənalara açılmasıdır. Semiotik kod işarə və işarələr sistemidir. Kod işarələrin strukturu, qaydalarıdır. Semiotikanın əsasını kod anlayışı təşkil edir. Kod işarə məfhumu ilə bağlıdır. Ədəbiyyatşünaslıq elmində əsasən semiotika elminin məşğul olduğu sahələr:

1. Mətnə simvol və rəmzlərin təhlili
2. Mətnəki semiotik kodları dövrlə, mühitlə, ideologiya ilə tutuşdurmağın yollarıdır.

Ədəbiyyatşünaslıqda mətnin kodu müəllifin oxucuya ünvanladığı informasiyanın müəyyən struktura (quruluşa) salınmış bədii modelidir. Bədii ədəbiyyatda simvolikadan ibarət semiotik kodlar geniş tətbiq edilmişdir.

XIX əsrin 50-ci illərində yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayan Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin şairələrindən olan Xurşidbanu Natəvan da Azərbaycan ədəbiyyatında semiotik kodun ən gözəl nümunələrini yaradan lirik sənətkarlardan olmuşdur. Şairə Natəvan qərənfil, bənövşə kimi gülləri semiotik kod seçməklə öz sənətkarlıq hissələrini, fikrini aşığıcasına yox, qapalı, şərti, dumanlı şəkildə oxucularına çatdırmaq istəmişdir. Belə ki, Natəvan bənövşə, qərənfil kimi

semiotik kodun arxasında gizlənərək öz fikir və mülahizələri irəli sürmüş, lazım gələndə bu kod vasitəsilə mövcud ictimai-siyasi sistemlə razılaşmadığı üçün quruluşa qarşı etirazını da bildirmişdir. Semiotik kodlar arxasında gizlənən şairə Natəvan müxtəlif gül kodlarından istifadə etməklə sözə poetik don geyindirməyi, ona sətiraltı məna verməyi özünəməxsus şəkildə ustalıqla bacarmışdır.

Açar sözlər: poeziya, şairə X.Natəvan, gül semiotikası, semiotik kod, lirika

ОБЪЯСНЕНИЕ СЕМИОТИЧЕСКОГО КОДА ЦВЕТКА В ПОЭЗИИ ХУРШИДБАНУ НАТАВАН

Резюме

В современном литературоведении семиотический код — это обозначение слова, переработка слова в новом значении в другом контексте, обнаружение скрытых смыслов в его сущности. Семиотический код представляет собой систему знаков и символов. Код — это структура и правила знаков. В основе семиотики лежит понятие кода. Код связан с понятием знака. В науке о литературе семиотика в основном занимается следующими направлениями:

1. Анализ знаков и символов текста
2. Существуют способы согласования семиотических кодов в тексте с периодом, средой и идеологией.

В литературоведении код текста представляет собой художественную модель информации, адресованной читателю автором в определенной структуре. Семиотические коды, состоящие из символов, широко использовались в художественной литературе.

Хуршидбану Натаван, одна из поэтесс карабахской литературно-культурной среды, начавшая свою творческую деятельность в 50-х годах XIX века, была также одной из лирических художниц, создавших красивейшие образцы семиотического кода в азербайджанской литературе. Выбрав в качестве семиотического кода такие цветы, как гвоздики и фиалки, поэтесса Натаван хотела донести до читателей свои художественные чувства и мысли замкнуто, условно, туманно, а не страстно. Таким образом, Натаван выражал свои мысли и мнения, прикрываясь семиотическим кодом вроде фиалки и гвоздики, а когда нужно, выражал свой протест против структуры, так как через этот код не соглашался с существующей общественно-политической системой. Скрываясь за семиотическими кодами, поэтесса Натаван сумела облачить слово в поэтическое одеяние и придать ему подстрочный смысл по-своему, используя разные цветочные коды.

Ключевые слова: поэзия, поэтесса Х.Натаван, цветочная семиотика, семиотический код, лирика

EXPLANATION OF THE FLOWER SEMIOTIC CODE IN THE POETRY OF KHURSHIDBANU NATAVAN

Summary

In modern literary studies, semiotic code is the signification of a word, the processing of a word in a new sense in a different context, and the discovery of hidden meanings in its essence. A semiotic code is a system of signs and symbols. Code is the structure and rules of signs. The basis of semiotics is the concept of code. Code is related to

the concept of sign. In the science of literature, semiotics mainly deals with the following areas:

1. Analysis of symbols and symbols of the text
2. There are ways to reconcile the semiotic codes in the text with the period, environment, and ideology.

In literary studies, the code of the text is an artistic model of the information addressed to the reader by the author in a certain structure. Semiotic codes consisting of symbols have been widely used in fiction.

Khurshidbanu Natavan, one of the poetesses of Karabakh literary and cultural environment, who started her creative activity in the 50s of the XIX century, was also one of the lyrical artists who created the most beautiful examples of semiotic code in Azerbaijani literature. By choosing flowers like carnations and violets as a semiotic code, the poetess Natavan wanted to convey her artistic feelings and ideas to her readers in a closed, conditional, foggy manner, not in a passionate way. Thus, Natavan expressed his thoughts and opinions by hiding behind the semiotic code like violet and carnation, and when necessary, he expressed his protest against the structure because he did not agree with the existing socio-political system through this code. Hiding behind semiotic codes, the poetess Natavan was able to dress the word in a poetic dress and give it a sub-line meaning in her own unique way by using different flower codes.

Key words: poetry, poetess Natavan, flower semiotics, semiotic code, lyrics

Giriş. Qeyd edək ki, semiotika elmi XX əsrin əvvəllərində strukturalizmin nəzəri bazasında yaranmışdır. Semiotika elminin əlaqədə olduğu elm sahələri:

1. Humanitar elmlər 2. İctimai elmlər 3. İnformatika elmi

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında semiotik araşdırmaların aktuallaşmasına sanki bir təkan verildi. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda semiotik kod sözün işarəviliyi, sözün yeni anlamda fərqli kontekstdə işlənməsi, mahiyyətindəki gizlin mənalardan açılmasıdır. Semiotik kod işarə və işarələr sistemidir. Kod işarələrin strukturu, qaydalarıdır. Semiotik kodun mahiyyəti:

1. İşarə və işarələr sistemlərinin informativliyi

2. İşarələrin qəbulu, saxlanması və ötürülməsi prosesindən ibarətdir.

Semiotikanın əsasını kod anlayışı təşkil edir. Kod işarə məfhumu ilə bağlıdır. Çünki kodun meydana gəlməsi, qəbulu, ötürülməsi bilavasitə işarələr əsasında baş verir. Kod yazılı (işarə və hərflər sistemi) və şifahi (jest, mimika) yolla ötürülür. İnformasiya nəzəriyyəsində kod siqnalların məcmusudur. Semiotika müxtəlif işarələr üzərində əməliyyatları öyrənən ümumi işarələr nəzəriyyəsidir.

Semiotika qədim yunan dilinin işarə mənası bildirən semeion sözündən yaranmışdır. Bir elm kimi semiotikanın yaradıcısı amerikalı filosof Çarlz Pirs hesab edilir. Ferdinand de Sössür isə dilçilik elmində işarə və işarələr sisteminin öyrənilməsinə, təsnifatına vermişdir. Semiotika məktəbinin banisi semiotika üzrə tanınmış alim Mixail Lotmandır. Semiotika elmi əsasən işarə və işarələr sisteminin malik olduğu informasiya, bu informasiyanın saxlanması və ötürülməsi problemlərini önə çəkir. Semiotika elmi bütün mədəni hadisə və faktlara işarələr sistemi kimi yanaşır.

Ədəbiyyatşünaslıq elmində əsasən semiotika elminin məşğul olduğu sahələr:

1. Mətnə simvol və rəmzlərinin təhlili

2.Mətndəki semiotik kodları dövrə, mühitlə, ideologiya ilə tutuşdurmağın yollarıdır.

Bədii ədəbiyyatda simvolik işarələr semiotik kodun əsasını təşkil edir. Folklor ədəbiyyatında, klassik ədəbiyyatda, orta əsrlərin ədəbiyyatında, müasir və ən yeni ədəbiyyatda, hətta Quranda, Bibliya və s. kimi dini ədəbiyyatlarda simvolikadan ibarət semiotik kodlar geniş tətbiq edilmişdir. Bədii ədəbiyyatda simvolik (rəmzi) işarələr kortəbii əlaqədir. “Kod ədəbi-bədii informasiyanın müəllif tərəfindən “qablaşdırılması” və oxucuya ötürülməsidir” (6, 17).

Ədəbiyyatşünaslıqda semiotik kod 3 mənada işlədilir:

1. Mətnin dil kodu
2. Mətnin abstraklaşmış kodu
3. Mətnin gizli şifrələr sisteminin kodu.

Umberto Ekoya əsaslanaraq deyə bilərik ki, “Kod konkret məlumatlar sırasını formalaşdırmaqdan ötrü lazımı qaydalara tabe olan modelləşdirilmiş strukturdur. (6, 18) Ədəbiyyatşünaslıqda mətnin kodu müəllifin oxucuya ünvanladığı informasiyanın müəyyən struktura (quruluşa) salınmış bədii modelidir. Müəllif Lotmanın kodun təşkili prosesi ilə bağlı fikri ilə də razılaşır. Belə ki, “Kod psixoloji olaraq bizi süni dilə, müəyyən ideal dil modelinə yönləndirir”. (6, 18)

Struktur bəzən arxitektonika, konstruksiya terminləri kimi də tədqiqatlarda istifadə edilmişdir. Arxitektonika bədii əsərin quruluş texnikasıdır. Kompozisiya anlamında işlədilir. Arxitektonika bədii əsərin hissələri, komponentləri arasındakı qarşılıqlı əlaqədir. Arxitektonika 2 hissəyə ayrılır:

1.Daxili arxitektonika: Bura kompozisiya elementləri daxildir: süjet, fabula, konflikt

2.Xarici arxitektonika: Mətnin hissələri, fəsiləri, məclisləri

Semiotik kodlar mətndə belə təqdim edilir:

1. Nəsr əsərlərində təhkiyə ilə
2. Poeziyada təsvir və tərənnüm ilə
3. Dramaturgiyada fəaliyyət, dinamik hərəkətlə

Araşdırma: XIX əsrin 50-ci illərində yaradıcılıq fəaliyyətinə başlayan Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin şairələrindən olan Xurşidbanu Natəvan da Azərbaycan ədəbiyyatında semiotik kodun ən gözəl nümunələrini yaradan lirik sənətkarlardan olmuşdur. Qarabağda “Xan qızı” ləqəbi ilə tanınan Xurşidbanu Natəvan ailənin yeganə övladı olmuşdur. Sarayda doğulub böyüməsinə baxmayaraq Natəvanın ömrünün çoxu qəm-qüسسə və iztirablar içərisində keçmişdir. Natəvanın təbiət şeirlərinin semiotik kodunda insani əhval-ruhiyyəsi, onun könül dünyası, mənəvi tələbatı dayanır. Bu lirik şeirlərinin semiotik kodu insan, onun böyüklük, əvəzsizliyidir. Klassik poeziya ənənələrini davam etdirən Xurşidbanu Natəvan da lirik əsərlərində əruz vəzninin arxitektonikasının semiotik koduna aid rəməl, həzəc, münsərih, müzare, xəfif bəhrlərinə daha çox müraciət etmişdir.

Qeyd edək ki, Natəvanın təbiət gözəlliklərinin tərənnümünü özündə canlandıran bənövşəyə, qərənfilə, bülbülə həsr etdiyi şeirləri vardır. Təbiət gözəlliklərinin tərənnümünə həsr edilən bu şeirlərdə həm də güclü bir insan əhvali-ruhiyyəsinin semiotikası vardır. Bahar müjdəçisi hesab edilən bənövşə semiotikası özünün incəliyi, zərifliyi və gözəlliyi ilə həmişə söz sənətkarlarımızın ilham mənbəyi olmuşdur. XVI əsrin məşhur aşığı Qurbanidən başlayaraq baharın müjdəçisi bənövşə müasir dövrdə də tərənnüm edilir. Natəvanın “Bənövşə” rədifli qəzəlində bənövşə gözəllik, nakamlığın semiotik kodu kimi səciyyələndirilmişdir. Bu bənövşə semiotik kodu da elə Natəvanın özüdür. Belə ki:

Fələk rənginə bənzər bu bənövşə,

Tutub səhraları hərsu, bənövşə!
Neçin gülşənlərin tərkin qılıbsan?
Düşübsən çöllərə dilcu, bənövşə!
Belə qəddin bükülmüş, pirlər tək,
Deyirsən sübhü şam yahu, bənövşə!
Səni şövqi-bahar aşüftə qılmış,
Çəkər aşiq olan qayğu, bənövşə!
Dilər ətrin könül badii-səbadan,
O zülfi-yar tək xoşbu bənövşə!

Göründüyü kimi, şairə Natəvan “Bənövşə” rədifli qəzəlində bənövşənin boynunu, duruşunu, “qəddi bükülmüş qoca” ilə müqayisə etmişdir. Bu qəddi bükülmüş qoca semiotik kodu əslində elə şairənin özüdür. Biz Natəvanın bu etirafını Mir Möhsün Nəvvaba göndərdiyi mənzum məktubunda da görə bilərik. Belə ki, 1891-ci ildə ikinci əri xırda sənətkar silkinə mənsub olan Seyid Hüseynin ölməsi şairə Natəvanın vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Şairənin məktubundan məlum olur ki, bir tərəfdən xəstəlik və məhrumiyyətlər, digər tərəfdən birinci ərindən olan övladları ilə ikinci ərindən olan övladları arasında torpaq, mülk ixtilaflarının başlanması vəziyyətini daha da ağırlaşdırmışdır. Şairə həyatının son illərində var-yoxdan çıxmış, borca düşmüşdür. Mal-mülkünü açıq satışa qoymuşdur.

Şairənin peyzaj lirikasına nəzər saldıqda görə bilərik ki, təbiətin gözəlliyi olan güllər Natəvanın lirikasında öz şəxsi həyatının semiotik ifadəsidir. Xurşidbanu Natəvanın “Qərənfil?” qəzəlində qərənfil də insan təbiətinin, qəlbinin, iztirablarının semiotik kodu kimi təqdim edilmişdir. Belə ki:

Səni kimdir sevən bica, qərənfil?
Sənə mən aşiqi-şeyda, qərənfil!
Səni gülşən əra aşüftə gördüm,

Yəqin bildim dutub sevda, qərənfil!
Belə pəjmürdə hal ilə durubsan,
Düşər güllər əra qovğa, qərənfil!
Driğa kim, vəfasızdır bu gülşən,
Gedər bu tələti-ziba, qərənfil!
Üzündən pərdeyi-nazın kənar et!
Unutma aşiqi, haşa, qərənfil!

“Qərənfil?” qəzəlidəki qərənfil semiotik kodu bizə belə bir informasiya ötürür ki, bu qəzəldəki aşiq də elə şairənin özüdür. Belə ki, bir qadın səadətində aid arzuladıqlarını həyatda görməyən şairə Natəvan qərənfilə müraciətlə dünyaya gəldiyinə, sevib amma qadın kimi sevilmədiyinə təəssüf edir. Birinci əri general-mayor Xasay xan Usmiyev tərəfindən iki uşaqla ortaya atılan və tənha, kimsəsiz, köməksiz qalan Natəvanın ikinci dəfə məcburiyyət qarşısında ərə getməsi, ikinci əri Seyid Hüseyndən olan 17 yaşlı oğlu Mirabbasın xəstələnib qəfildən vəfat etməsi Natəvanın həm qadınlıq səadətini, həm analıq səadətini əlindən alması kimi detallar fikrimizi əsaslandırmağa imkan verir.

Nəticə. Göründüyü kimi, şairə Natəvan qərənfil, bənövşə kimi gülləri semiotik kod seçməklə öz sənətkarlıq hisslərini, fikrini aşığıcasına yox, qapalı, şərti, dumanlı şəkildə oxucularına çatdırmaq istəmişdir. Belə ki, Natəvan bənövşə, qərənfil kimi semiotik kodun arxasında gizlənərək öz fikir və mülahizələri irəli sürmüş, lazım gələndə bu kod vasitəsilə mövcud ictimai-siyasi sistemlə razılaşmadığı üçün quruluşa qarşı etirazını da bildirmişdir. Semiotik kodlar arxasında gizlənən şairə Natəvan müxtəlif gül kodlarından istifadə etməklə sözə poetik don geyindirməyi, ona sətiraltı məna verməyi özünəməxsus şəkildə ustalıqla bacarmışdır.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. AMEA Ədəbiyyat İnstitutu. 6 cildlik, IV cild, Bakı, 2011
2. Cəlal M., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, Çarşıoğlu, 2005
3. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı, 2008
4. Əliyev M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları. Bakı, 2000
5. Əliyev R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 2001
6. Əliyeva Ş. Azərbaycan dramaturgiyasında semiotik kodlardan istifadə prinsipləri. Bakı, 2022
7. Hacıyev A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1999
8. Xəndan C. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1958
9. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 2019
10. Rəfili M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1958

Sevinc ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

sevinc.k.aliyeva@gmail.com

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN “BALALARA HƏDİYYƏ” KİTABINDA XALQ ƏDƏBİYYATI NÜMUNƏLƏRİ

Xülasə

Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin şifahi və yazılı ədəbiyyatda mövqeyi araşdırılmış, onların ideya-bədii xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Bu səbəbdən məqalədə qarşıya qoyduğumuz əsas məqsəd Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabını folklorizmlərin əsas xarakterik xüsusiyyətlərini dəyərləndirməkdir. Azərbaycan alimi, tənqidçi və pedaqoq Firidun bəy Köçərli tərəqqipərvər elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında özünün xüsusi yeri olan şəxsiyyətlərdəndir. Firidun bəy Köçərli hər zaman ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı nümayəndələrinin əsərləri ilə maraqlanmış, ilkin araşdırmalar aparmışdır. O, bununla çətin və şərəfli bir işi öz üzərinə götürmüş və Azərbaycan ədəbiyyatına zəngin elmi irs bəxş etmişdir. Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində çox dəyərli əsərlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Firidun bəy Köçərli zəmanəsinin ictimai-siyasi həyatının ən mühüm cəhətlərini özünəməxsus lakonik bədii ümumiləşdirmələrlə əsərlərində əks etdirmişdir. Firidun bəy Köçərli klassik irsimizin ədəbi təcrübəsini öyrənməklə yanaşı, həm də folklorumuzun inkişafı sahəsində xüsusi rol oynanmış dəyərli alimlərimiz-

dəndir. Bütün bunlar onun düşüncə səviyyəsini, həyat hadisələrini və insani münasibətləri dolğun bir şəkildə təhlil və tənqid etmə məharətini göstərir. Firidun bəy Köçərliyin “Balalara hədiyyə” kitabındakı xalq ədəbiyyatına aid nümunələrinin folklor araşdırmalarındakı əsas elmi istiqamət və prinsipləri müəyyənləşdirilib, elmi təhlili aparılıb. Eləcə də bu janrların, xalq ədəbiyyatı nümunələrinin aparıcı əxlaqi kateqoriyaları müəyyənləşdirilmiş, obrazlar sistemi müqayisəli şəkildə öyrənilmiş və onların bədii xüsusiyyətləri və ictimai əhəmiyyəti böyükdür. Araşdırmalarımız həm nəzəri, həm də folklor nümunələri əsasında aparılıb. Məqalə mühüm nəzəri və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, folklor, uşaq ədəbiyyatı, yazılı ədəbiyyat, Azərbaycan ədəbiyyatı, atalar sözləri, məsəllər

ПРИМЕРЫ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КНИГЕ ФИРИДУН БЕЯ КОЧАРЛИ "ДАР ДЕТЯМ"

Резюме

Исследовано положение образцов народной литературы, вошедших в книгу Фиридун бей Кочарли “Подарок детям”, в устной и письменной литературе, в сравнительном порядке проанализированы их идейно-художественные характеристики. По этой причине основной целью, которую мы ставим в статье, является оценка основных характерных черт фольклоризмов в книге “Подарок для детям” Фиридун бей Кочарли. Азербайджанский ученый, критик и педагог Фиридун бей Кочарли является одной из личностей, занимающих особое место среди передовых деятелей науки и литературы. Фирудин бей Кочарли всегда интересовался произведениями отдельных предс-

тавителей нашей литературы и проводил предварительные исследования. При этом он взял на себя трудную и почетную задачу и передал азербайджанской литературе богатое научное наследие. “Литература Азербайджана” Фиридун бей Кочарли считается одним из самых ценных произведений в истории Азербайджанской литературы. Фиридун бей Кочарли отразил в своих произведениях важнейшие стороны общественно-политической жизни своего времени с неповторимыми лаконичными художественными обобщениями. Фиридун бей Кочерли – один из наших ценных ученых, сыгравший особую роль в развитии нашего фольклора, помимо изучения литературного опыта нашего классического наследия. Все это показывает уровень его мышления, умение всесторонне анализировать и критиковать жизненные события и человеческие отношения. Определены основные научные направления и принципы в фольклористике по примерам народной литературы Фиридун бей Кочарли в книге “Подарок детям” и проведен научный анализ. Также определены ведущие нравственные категории этих жанров и образцов народной литературы, в сравнительном порядке изучена система образов, велики их художественные особенности и социальная значимость. Наше исследование проводилось на основе как теоретических, так и фольклорных примеров. Статья имеет важное теоретическое и практическое значение.

Ключевые слова: Фиридун бей Кочерли, фольклор, детская литература, письменная литература, азербайджанская литература, пословицы, воспитательные и нравоучительные примеры

EXAMPLES OF FOLK LITERATURE IN THE BOOK “A GIFT TO CHILDREN” BY FIRIDUN BEY KOCHARLI

Summary

The position of the examples in folk literature included in the book “A Gift to Children” by Firidun Bey Kocharli in oral and written literature was investigated and their ideological and artistic characteristics were analyzed in a comparative manner. For this reason, the main goal we set in the article is to evaluate the main characteristic features of folklorisms in Firidun Bey Kocherli's book “A Gift to Children”. Azerbaijani scientist, critic and pedagogue Firidun bey Kocharli is one of the personalities who has a special place among the progressive figures of science and literature. Firidun Bey Kocharli was always interested in the works of individual representatives of our literature and conducted preliminary research. With this he undertook a difficult and honorable task and gave a rich scientific heritage to Azerbaijani literature. “Literature of Azerbaijan” by Firidun Bey Kocherli is considered as one of the most valuable works in the history of Azerbaijani literary studies. Firidun Bey Kocharli reflected the most important aspects of the social and political life of his time in his works with unique laconic artistic generalizations. Firidun Bey Kocherli is one of our valuable scientists who played a special role in the development of our folklore, besides studying the literary experience of our classical heritage. All this shows the level of his thinking, the skill of analyzing and criticizing life events and human relations in a comprehensive way. The main scientific directions and principles in the folklore studies of Firidun Bey Kocharli's folk literature examples in the book “A Gift to Children” were determined and scientific analysis was carried

out. Also, the leading moral categories of these genres and samples of folk literature have been defined, the system of images has been studied in a comparative manner, and their artistic features and social importance are great. Our research was conducted on the basis of both theoretical and folklore examples. The article has important theoretical and practical significance.

Key words: Firidun bey Kocherli, folklore, children's literature, written literature, Azerbaijani literature, proverbs, proverbs

Qeyd etdiyimiz ki, Azərbaycan folklorşünaslığında xüsusi xidmətləri olan Firidun bəy Köçərli hər zaman şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini qorumağa çalışmış, onları itib-batmaqdan, unudulmaqdan xilas edə bilmişdir. Və nəticədə 1912-ci ildə topladığı folklor nümunələrinin “Balalara hədiyyə” adı ilə toplu şəkildə nəşrinə nail olmuşdur. Bu kitaba daxil olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri mövzuca milli, formaca sadə, ideya və məzmunca tərbiyəvi olması ilə diqqətimizi cəlb edir. Kitabda uşaqların çox sevdiyi “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy”, “Göyçək Fatmanın nağılı” kimi xalq nağıllarına, “Tülkü və qurd”, “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və şir”, “Dəvə, ilan və tısbağa”, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu” adlı təmsillərə, laylalara, sayaçı sözlərə, tapmaca və məsəllərə rast gələ bilərik.

Firidun bəy Köçərli uşaqları tərbiyə etməyi xalq qarşısında xidmət hesab edir. O, “Balalara hədiyyə” kitabının müqəddiməsində uşaqların tərbiyəsində folklorun müstəsna əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Uşaq ədəbiyyatına böyük əhəmiyyət verən Firidun bəy Köçərli uşaqlar üçün yazan sənətkarlarımızı hər zaman yüksək qiymətləndirib: “Uşaq yazıcıları xalq dilində sadə yazmaqla bərabər xalqımızın adət-ənənələri-

ni də çox gözəl təsvir edərək uşaqların bədii zövqünün inkişafına kömək edirlər” (7, 275).

“Balalara hədiyyə” kitabı bu gün də öz ədəbi-bədii dəyərini, sanbalını saxlamaqdadır. Bu kitabda uşaqların dünyası canlandırılıb, onların maraq dairəsi öz əksini tapıb. “Balalara hədiyyə” kitabı böyüklərin də hər zaman maraq dairəsində olub. Belə ki, böyüklər bu kitabı oxuyan zaman öz uşaqlıq illərini xatırlayır. Firidun bəy Köçərlinin də qeyd etdiyi kimi, “Balalara hədiyyə” kitabı bilavasitə qəlbləri şad etməyə xidmət edir.

Firidun bəy Köçərli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini cəmləşdirib çap etməyi, itib-batmaqdan qorumağı hər bir ziyalının, elm adamının başlıca vəzifəsi sayırdı. Onu da qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərli ədəbiyyatın öyrədilməsinə məhz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə başlamağı zəruri hesab edirdi: “Balaların ilk təlim-tərbiyyəsi hələ ailədə ikən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini eşitməklə, öyrənməklə başlayır. Bu da təbiidir. Çünki folklor söz sənətinin başlanğıcıdır”.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli yer tutan Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabı ictimai fikir tariximizin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın əsas qaynağı ilə bağlı olan laylalar, tapmacalar, məsəllər, heyvanlar haqqında olan nağıllar və təmsillər bu ədəbi irsin başlıca arsenalını təşkil edir. Firidun bəy Köçərli bu əsəri ilə Azərbaycan folklorşünaslığına yeni ruh, yeni nəfəs gətirmiş, onu yeni ideya-bədii keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir.

“Balalara hədiyyə” kitabına daxil olan nağıl və təmsillərdə nəsihətamiz fikirlər və məsəllər mühüm yer tutur, ədalətsizliyə tənqidi münasibət daha artıq nəzərə çarpır. Kitaba daxil olan təmsillərin bədii tədqiqat obyektı müxtəlifdir. Mə-nəvi saflığa, yüksək insani keyfiyyətlərə və xeyirxah əməllərə

çağırış xüsusiyyəti bu təmsilləri bir-birindən fərqləndirən əsas əlamətlərdir. Diqqət yetirsək görürük ki, hadisə və təfərrüatların təhlilindən doğan müsbət nəticə, mətləblərin geniş mənə tutumu, nəsihətamiz fikirlərin və məsəllərin yerli-yerində istifadəsi bu təmsilləri birləşdirən ümumi bir cəhət kimi diqqətimizi cəlb edir.

“Balalara hədiyyə” kitabına daxil olan təmsillər aşağıdakılardan ibarətdir: “Tülkü və üzüm”, “Tülkü və qurd”, “Dəvə və eşşək”, “Tülkü və şir”, “Dəvə, ilan və tısbağa”, “Tısbağa, qarğa, kəsəyən, ahu”. Onu da qeyd edək ki, “Tülkü və üzüm” təmsilindən başqa digər beş təmsilin müəllifi Qasım bəy Zakirdir.

Qasım bəy Zakirin hekayə və təmsilləri formaca Şərq və Qərb təmsillərindəki bir çox ənənəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Hekayə və təmsillərdə əvvəl əhvalat danışılır, sonra isə əsas məqsəd yığcam, ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir. Hekayə və təmsillər məsnəvi formasında, geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü canlı və sadə dildə yazılmışdır (8, 17). Öz xalqının milli təfəkkürünü, düşüncə tərzini, deyimlərini, duyumlarını yaxşı bilən Firidun bəy Köçərli isə özünəməxsus ustalılıqla yeri gəldikcə hər bir nağıl və təmsilin süjet və məzmununu olduğu kimi saxlamaqla yeni təsviri boyalar işlətməmiş, yaddaqalan mükəllimələr etməklə, uşaqların yaş səviyyələrinə uyğun dəyişiklik və yenilik etməklə maraqlı və qiymətli əsər yaratmışdır.

İdeya-məzmun cəhətdən isə bir-birindən fərqlənən bu təmsillərdə təsvir olunan heyvan surətlərinin arxasında real həyatımızda olan insanlar, onların hərəkət və münasibətləri durur. Təmsilləri oxuduqca gözlərimiz qarşısında cəmiyyətimizdə olan mənfi xasiyyətli insanların obrazı canlanır.

Onu da qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi “Tülkü və üzüm” təmsilini Ab-

dulla Şaiq İ.A.Krılovdan tərcümə edib (6, 72). Bu təmsildə insan xasiyyətində təsadüf olunan ayrı-ayrı mənfi hallara istehza edilir. Belə ki, daima insanların mal-qarasına hücum çəkən, bağına, bostanına ziyan vuran tülkü, nəhayət, özü pis vəziyyətdə qalır. Bağda kəhrəbatək saralıb sallanan üzümə əli çatmayan tülkü özünə belə təsəlli verir:

Doğrudur mənim sözüm,
Dəyməyibdir o üzüm,
Yesəm dişim qamaşar,
Yemədim onu özüm (5, 22).

Kitaba daxil olan digər bir təmsil “Tülkü və qurd” adlanır. Sadə, aydın və ibrətamiz məzmununda olan bu təmsil hiyləgər və nəfsinə qul olan adamları yaxşıca ifşa edir. Tələdə gördüyü quyuğu yeməkdən ötrü tülkü hər cür yalan danışmağa, hiylə işlətməyə belə hazırdır. Təki quyuğu ələ keçirsin. Belə də olur. O, dost olduğu qurdu nəfsinə qurban verir. Orucam deyə onu aldaraq tələyə salıb quyuğu əldə edir. Bu təmsilin sonu nəsihətamiz bir fikirlə bitir:

Hər kimsə ola əqlü fəhm-huş,
Bu məsəli eyləməsin fəramuş:
Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,
Boyluyandan sonra soyunsun adəm (5, 46).

Onu da qeyd edək ki, bu təmsil məzmun etibarilə “Tülkü ilə canavar” nağılına uyğun gəlir (1, 36).

“Dəvə və eşşək” təmsili də bədii olmaqla bərabər sadə və aydındır. Təmsili oxuyanda görürük ki, eşşək dost olduğu dəvənin öyüd-nəsihətini qəbul etmir, nəticədə onun ağılsız hərəkətləri dəvəni də çətin vəziyyətə salır, onda sonsuz hiddət və narazılıq doğurur. Eşşəyin ağılsız hərəkətləri təmsildə belə səciyyələndirilir:

Etməyib dəvənin öyüdün qəbul,

Qulağın şəkləyib xəri-biüsul,
Bir növ anqırmaq qoydu ki, bara,
Səs düşdü səhralara, dağlara,
İttifaq, yol ilə gedirdi karvan,
Eşidib çarvadar dağıldı hər yan.
O kolu, bu kolu basıb tapdılar,
Sevinə-sevinə minib çapdılar.
Hər birinə bir ağır yük çatdılar,
Bizləyə-bizləyə köçə qatdılar (5, 50).

Bu misralar təmsilin əsas qayəsini qısa və aydın bir şəkildə ifadə edir. Nəsihətamiz fikirlər əsasında qurulan “Tülkü və şir” təmsili isə məzmun etibarilə “Aslanla dovşan” nağılına uyğun gəlir (1, 65). Nağılda dovşan hiylə işlədərək heyvanların canını aslanın zülmündən qurtarır, təmsildə isə bu missiyanı tülkü həyata keçirir. Şikarına yetişməyən şir qəzəbindən quyu kənarına gəlir və öz əksini suda görərkən sıçrayıb suya qərq olur. Tülkünün bu hiyləsi bütün məmləkətin heyvanlarını şirin zülmündən xilas edir və onların şad-xürrəm, azad yaşamasına səbəb olur (5, 51). İdeya və məzmunu zəngin olan bu təmsilin ictimai həyatla əlaqəsi sıxdır. Təmsil oxucuda zalımlara nifrət, məzlumlara rəğbət hissi aşılıyır.

Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi “Dəvə, ilan, tısbağa” təmsilində ilan ilə tısbağanın iç üzü, əsl niyyəti elə öz dilləri ilə ifşa olunur. Miskin, bədniiyyətli olan ilan və tısbağa ilə pak və təmiz olan dəvənin dünyagörüşləri təzadlı bir şəkildə nəzərə çarpır. Onların qarşılıqlı münasibətlərində olan ziddiyyətlər aydın şəkildə özünü göstərir, əqidələr, baxışlar toqquşur. Əslində, bu heyvan surətlərinin timsalında insanlar haqqında söhbət gedir, insanların mənfi xisləti üzə çıxır və həyatda belə əqidə ilə yaşayan insanlar az deyil. Təmsilin quruluşu bitkin, süjet xəttini təşkil

edən hadisələr çox maraqlıdır. Hər bir təmsildə olduğu kimi bu təmsilin də sonunda aforizmlərlə düzəlmiş nəticələr var və həmin ibrətamiz nəticələr dəvənin dilindən verilir:

Bir adam ki qoya hiylə binası,

Aqibət özünə dəyər xətası.

Yoldaş yoldaş ilə xədəng nisbət,

Düz görək ta ruzi-həşrü qiyamət (5, 62).

“Tısağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsili isə məzmun etibarilə “Dəvə, ilan və tısağa” təmsilinin əksidir. Belə ki, “Tısağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsilində yoldaşlıqda vəfalı olmaq, ağıllı nəsihətlərə əməl etmək, zəhmətlə dolanmaq kimi gözəl insani xasiyyətlər təbliğ olunursa, “Dəvə, ilan və tısağa” təmsilində isə yaltaqlıq, yalançılıq, xəyanət, hiylə kimi könül bulandıran xasiyyətlər tənqid atəşinə tutulur. Bir cəhətə də diqqət edilməlidir ki, “Dəvə, ilan və tısağa” təmsili “Xain yoldaşlar haqqında”, “Tısağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsili isə “Sədaqətli dostlar haqqında” da adlanır. Bu adlar özü də təmsilin səciyyəsinə açıq, mənasını dərinləşdirir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əsas məğzini möhkəm dostluğun təbliği təşkil edən “Tısağa, qarğa, kəsəyən, ahu” təmsilində tısağa, qarğa, kəsəyən səhrada əl-ayağı bağlı ölümcül halda olan dostları ahunun xilasını üçün canlarını belə qurban verməyə hazırkırlar. Dostluqda möhkəm olan, bir ağlayıb, bir gülən bu dostlar nəticədə istəklərinə nail olurlar və meşədə azad, xoşbəxt yaşamaqlarına davam edirlər. İnsanların arzu və istəklərini əks etdirən bu təmsildə doğru, təmiz dostluqla bərabər, təmiz vicdan, sədaqət, vəfa kimi yüksək insani sifətlər də təbliğ edilir. Onu da qeyd edək ki, bu təmsillərin həm bədii, həm də ictimai əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına daxil etdiyi əsərlər arasında nağıllar da xüsusi yer tutur. Məsə-

lən, “İt və pişik”, “Ərincək it”, “Toyuq”, “Xoruz və padşah”, “Qurd”, “Qarı və pişik”, “Dəvə və tikan”, “Nazikbənazik-Ta-zikbətazik”, “Tülkünün hekayəti”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Tülkü və kəklik”, “Pıspısa xanım və Siçan bəy”. Bu nağıllar bir tərəfdən uşaqların dünyagörüşünün, həyata baxışının formalaşmasına kömək edirsə, digər tərəfdən onların mənəvi-əxlaqi və estetik dəyərlərlə zənginləşməsinə əsaslı təsir göstərir. Bu nağılların bədii tədqiqat obyektı də müxtəlifdir. Doğruluq, düzgünlük, insanlara faydalı məsləhət və s. kimi məsələləri təbliğ edən bu nağıllarda dolğun məzmun, ideya və bunlara müvafiq formalar vardır. Mənəvi səfəliyə, yüksək insani keyfiyyətlərə və xeyirxah əməllərə çağırış xüsusiyyəti bu kitaba daxil olan nağılları bir-birinə bağlayan əsas amillərdir.

“İt və pişik”, “Ərincək it”, “Toyuq” nağıllarının da ortaq xüsusiyyətləri çoxdur. Onları birləşdirən əsas cəhət isə insanlarda zərərli vərdişlərin pislənməsi, əməyə və zəhmətə məhəbbətin aşılmasıdır. Belə ki, “İt və pişik” nağılında da heyvanların dili ilə pis xüsusiyyətlər tənqid edilir, ibrətəməz cəhətlər aşılır. Uşaq xarakterinin formalaşmasına müsbət təsir göstərən dostluq, mehribanlıq təbliğ edilir. Bir-biri ilə yola getməyən itlə pişiyin münasibətləri ön plana çəkilir, müəyyən hadisələrin, heyvan surətlərinin arxasında insan və onun hərəkətləri, münasibətləri dayanır. Çox yığcam və konkret bir nəticə ilə qurtaran “Ərincək it” nağılında isə tənbellik pislənilir, insanlarda əməyə, zəhmətə məhəbbət hissi aşılır. Bu nağılın qısa məzmununa diqqət yetirək:

“Qış olanda it deyir:

-Yaz olaydı, özümə bir çuxa toxuyaydım.

Elə ki, yaz gəlir, it tənbelləşib deyir:

-Eh, kim əyirib, kim toxuyacaq?! (5, 5)

Firidun bəy Köçərlinin bir özəlliyi də ondadır ki, hər bir nağılın sonunda nağılın məzmununa uyğun məsəllər, atalar sözləri verib. Bu nağılın sonunda da sırf nağılın məzmununu özündə əks etdirən atalar sözləri diqqətimizi cəlb edir:

Bu günün işini sabaha qoyma.

Qalan işə qar yağar.

Əldən qalan əlli gün qalar.

Qorx payızdan qabağından qış gəlir,

Qorxma qışdan, qabağından yaz gəlir (5, 5).

Sırf nəsihətamiz və tərbiyəvi mövzuda olan bu nağıllar insanların xasiyyətindəki nöqsanları qamçılayır və onları pis işlərdən çəkirməyə çalışır. Xalq pedaqogikası ilə bağlı olan bu nağılların əhəmiyyəti böyükdür. Onlardan çıxan nəticə ondan ibarətdir ki, hətta müəyyən təsadüflərlə bağlı pis vərdişə yiyələnmişsə, onu tərgit, yoxsa bu yararsız vərdiş cəmiyyətə ziyan vuracaqdır. Qeyd etdiyimiz kimi, “Toyuq” nağılı da bu baxımdan ibrətamizdir:

“Bir gün toyuğu taxıl anbarına saldılar. Toyuq başladı buğdanı ayaqları ilə eşləyib yeməyə. Dedilər:

- Bu qədər buğdanı niyə eşləyirsən?

Toyuq cavab verdi:

- Nə eləyim, kəsilmişlərim öyrədibdir, məndə nə günah var? (5, 5)

Dialog və təsvirləri çox yığcam olan bu nağılın ifadə etdiyi məna dərinidir.

Nağıl boyu həm də toyuğun avam, sadələvh xüsusiyyətlərinin şahidi oluruq. Onu da xüsusilə qeyd edək ki, “Balalara hədiyyə” kitabına daxil olan nağılların mövzu dairəsi geniş, tiplər silsiləsi zəngin, təsvir və səciyyələndirmə üsulları orijinal və rəngarəngdir. Bu nağıllarda dövrün mühüm problemləri müxtəlif heyvanların timsalında öz əksini tapmışdır. Nağıl-

ları diqqətlə oxuyanda görürük ki, ən adi hadisələrin təsvirində, ilk baxışda kiçik və əhəmiyyətsiz görünən mövzuların arxasında gizlənmiş tipik insani cəhətlər, ictimai yaralar, eləcə də insanların həyat tərzini dayandırır. Hiyləgərlik rəmzi hesab edilən tülkü, şər rəmzi kimi tanınan qurd “Tülkünün hekayəti”, “Qurd”, “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm”, “Tülkü və kəklik” nağıllarında da iştirak edir və onların davranışları ictimai həyatın ayrı-ayrı lövhələrini ifadə edir.

“Qurd” nağılına diqqət yetirək. Özünü yazıq göstərən ağlamağa başlayan qurdun xarakterindəki təzad və biclik eləcə özünün danışdırılması vasitəsilə açılır:

Qurda dedilər:

-Gəl səni qoyuna yollayaq! –Başladı ağlamağa.

Dedilər: Daha niyə ağlayırsan?

Dedi:

-Qorxuram yalan ola.

Firidun bəy Köçərli qurdun yırtıcılıq xasiyyətini daha qabarıq nəzərə çatdırmaq üçün bu nağılın sonunda “Qurd dumanlı gün axtarır” məsəlini işlədib.

“Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılı Azərbaycan nağıllarının V cildində (Çıraq nəş., 2004) olan “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılının digər bir variantıdır (1, 49). Bu variantda qurd Məngülümü yeyir, “Balalara hədiyyə” kitabında olan variantda isə qurd Şəngülümə Şüngülümü yeyir. Məngülüm qaçıb gizlənir (5, 27).

“Balalara hədiyyə” kitabındakı variantda dəmirçi yoxdur, tamahkar qazı var. Ona yaxşı hədiyyə gətirən keçinin buynuzunu itiləyir. Nağılların çoxcildliyində (Çıraq nəş., 2004) verilmiş variantda isə keçini qazının deyil, dəmirçinin yanına gedir. Dəmirçi keçinin buynuzlarını qılınc kimi itiləyir. Firidun bəy Köçərli bu nağılın sonunda isə “Qurd yuvasından sümük əskik

olmaz”, “Buynuzsuz qoçun qisasını buynuzlu qoçda qoymazlar” atalar sözlərini işlədib və bu atalar sözləri nağılın məzmununu tam dolğunluğu ilə özündə əks etdirir (5, 29).

Azərbaycan folklorunda “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” tipli nağıllar, rusların “Canavar və keçi” nağılında olduğu kimi, sehrlə nağıllarla səsləşir. Çünki “Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm” nağılı məhz xeyirlə şərin mübarizəsi üzərində qurulub (4, 40).

“Tülkünün hekayəti”, “Tülkü və kəklik” nağılları da Azərbaycan nağıllarının V cildində (Çıraq nəş., 2004) olan “Hiyləgər tülkü” və “Tülkü və kəklik” nağıllarının oxşar variantlarıdır (1: 31, 47). Bu nağılların quruluşu bitkin süjet xəttini təşkil edən hadisələr isə çox maraqlıdır. Hər iki nağılda tülkünün çirkin sifətləri göstərilib, onun hiyləgərliyi tənqid və ifşa edilir. Maraqlı məqam isə həmişə udan, qələbə çalan, hiyləsi boş keçməyən tülkünün aldanmasıdır. Sonda isə tərbiyəvi və nəsihətamiz fikirlər nağılın məzmununu ilə əlaqədar olaraq bir sonluq kimi verilir: “Sonrakı peşmançılıq fayda verməz”, “Tülkü tülkülüyünü sübut edincə dərisini boğazından çıxardarlar” (5, 32).

“Nazikbənazik-Tazikbətazik” nağılında isə Nazikbənazik, “Pıspısaxanım və Siçan solub bəy” nağılında təsvir olunan Pıspısa xanım öz həyat yoldaşlarına qarşı olan mənəvi təmizliyi ilə seçilir. Qarlı qış günündə Nazikbənazik (bit) Tazikbətaziyə (birə) umac bişirir ki, gəlib yesin. Tazikbətazik isə dama çıxıb qar kürədiyi yerdə bacadan sürüşür və isti umac qazanına düşüb ölür. Nazikbənazik ərinin ölümünə çox kədərlənir. Dostları dəvə, çinar, qarğa, sərçə bu xəbəri eşidəndə Nazikbənaziyi tək buraxmırlar və onun dərdinə şərik olurlar (5, 16).

“Pıspısa xanım və Siçan solub bəy” nağılında isə şah evində toy olduğunu eşidən Siçan solub bəy ora gedir ki, Pıspısa xanıma noğul-nabat gətirsin. Bu vaxt evdə təklikdən darıxan Pıspısa xanım qərara alır ki, Siçan solub bəyin üst-başı təmiz olsun deyə aparıb onun paltarlarını dəvəizi dərin göldə yusun. Birdən ayağı sürüşüb dəvəizi dərin gölə düşür. Bu xəbəri eşidən Siçan solub bəy tez özünü Pıspısa xanıma çatdırır (5, 33).

“Pıspısa xanım və Siçan solub bəy” nağılı da xoşbəxt sonluqla bitməsə də, nikbin məzmunu malik olan nağıllardan biridir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan folklorunda məhəbbət motivli nağılların heç birində aşıq naz-qəmzə satan sevgilisini öldürmür. Əksinə, sevgili nə qədər çox naz eləsə, aşıq nə qədər çox əziyyətə qatlaşsa, onlar arasında məhəbbət bir az da dərinləşir. Pıspısa xanımla Siçan solub bəyin məhəbbətindən bəhs edən bu nağılda isə vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Düzdür, Siçan solub bəy də Pıspısa xanıma vəfalıdır. Onun darda qaldığını - dəvəizi dərin gölə düşdüyünü eşidən kimi hadisə yerinə tələsir. Amma Pıspısa xanımın naz edib əlini Siçan solub bəyə verməməsi ölümlə nəticələnir - Siçan solub bəy acıqlanır və bir ovuc palçıqı götürüb Pıspısa xanımın başına çırpır. Dozanqurdu düz xatunun oradaca canı çıxır, Siçan solub bəy də çıxıb öz işinin dalınca gedir. Nağıl beləcə sona yetir və Pıspısa xanımın bu ucuz ölümü tragiklik yox, əksinə komiklik yaradır. Əxlaqi ölçülərlə yanaşıqda, Pıspısa xanımla Siçan solub bəyi insanları təmsil edən obrazlar kimi təsəvvür etdikdə, kiçik bir səbəb üstündə adam öldürmə ifrat mənfilik sayılmalıdır. Lakin bu cür yanaşma üsulu kökündən səhvdir. Çünki bu sayaq nağıllarda heç də müasir insan həyatı yox, heyvanlarla bağlı arxaik bir dünya təqdim olunur. Bu elə

bir dünyadır ki, orada birinin ölümü digərinin həyatı üçün başlanğıcdır” (4, 40).

V.A.Baxtina heyvanlarla bağlı nağıllarda ölüm və həyatın nisbəti barədə yazır: “Xoşbəxt sonluqla bitməsə də, heyvanlar haqqında nağıllar tragik ovqatdan uzaqdır və əhvalatların hər hansı şəkildə bitməsi (heyvanın, yaxud insanın ölməsi, birinin ölümü hesabına digərinin xilas olması) bu nağıllarda adi bir haldır. Bu nağıllarda həyat-ölüm fəlsəfəsi heyrətamiz dərəcədə müdrik və təbiidir: həyat və ölüm bir-biri ilə bağlı olan və bir-birini tamamlayan amillərdir, ölüm həyat naminə labüddür... Həyatı bu yöndə dərk etmək xalqın kollektiv gücünü və müdrikliyini, heyvanlar haqqında olan nağılların isə qədimliyini göstərir” (4, 39). V.A.Baxtının qeyd etdiyi bu xüsusiyyətlər heyvanlarla bağlı Azərbaycan nağılları üçün də səciyyəvidir.

Qısa süjeti və kəskin satirası ilə seçilən “Qarı və pişik”, “Dəvə və tikan” nağıllarında isə lovğalıq, özündən razılıq pislənilir və nəticədə, cəmiyyətimizdə olan belə insanların həyat tərzinə, əxlaq normalarına satirik gülüş yaranır. Bu keyfiyyətlər “Qarı və pişik” nağılında pişiyin, “Dəvə və tikan” nağılında kolun timsalında verilib:

Çöldə otlayan dəvə yarpaqlanmış tikan koluna yaxınlaşanda yatmış ilanı görüb geri qayıtdı. Kol başladı lovğalanmağa, elə bildi, dəvə ondan qorxdı. Dəvə dedi: Qorxum səndən deyil, o gizlənmiş qonaqdandır (5, 16).

Nağılın sonunda verilmiş “Köpək qaya kölgəsində yatar, elə bilər öz kölgəsidir” atalar sözü də nağılda ifadə onnan əsas fikri özündə əks etdirir (5, 16).

Dərin sözlü mənəsi ilə seçilən “Xoruz və padşah” nağılında da insan xarakterinə məxsus cəhətlər, insani münasibətlər xoruzla padşahın qarşılaşdırılması yolu ilə verilir. Bu

nağılda əsas ideya, mətləb xoruz vasitəsilə ifadə edilib. Tama-hı üzündən padşahın başına gələn hadisədən söhbət gedir. Xo-ruz bic və çevik xasiyyəti ilə padşaha qalib gəlir, vəziyyətdən çıxır. Bu nağılın da digər bir variantına “Azərbaycan nağılla-rının” V cildində (Çıraq nəş., 2004) rast gələ bilərik. Lakin məqsəd və qayəsi eyni olan hər iki nağılın finalı bir-biri ilə səsləşmir. Belə ki, Azərbaycan nağıllarının V cildində olan variant daha çox sehrli nağıllarla səsləşir və bu daha çox nağılın sonunda özünü göstərir:

Padşah plovu yeyəndən sonra qarnı şişdi, birdən part-ladı. Xoruz onun qarnından çıxıb dedi:

- Quqqulu-qu! Padşahın qarnı yırtıldı, mənim canım qurtardı (5, 76). “Balalara hədiyyə” kitabında verilən variantda isə sonuc belədi:

Padşah plovu yeyəndə xoruz onun boğazında yenə oxudu: - Quqqulu-qu! Nə darca küçə imiş. Ondan sonra xoruz getdi qaranlıq yerə, orada nə qədər oxudusa da kimsə səsini eşitmədi (5, 6).

“Xoruz və padşah” nağılına diqqət yetirsək görərik ki, insan xarakterinə məxsus mənfi cəhətlər, daxili keyfiyyətlər istər dil, istərsə də məzmun cəhətdən bu nağılda daha üstün-dür. Nağılların didaktik nağıllarla səsləşdiyi məqamlara da rast gəlirik və belə hallar müxtəlif folklor janrlarının qayna-yıb-qarışmasının, həmçinin yazılı ədəbiyyatla şifahi ədəbiyya-tın qarşılıqlı əlaqəsinin təbii nəticəsidir (4, 44).

Onu da qeyd edək ki, sehrli, məişət, heyvanlar haqqında-kı nağıllar bəzən bir-biri ilə qarışdırılır. Doğrudur, janrlar arası-na sədd çəkmək mümkün deyil, ancaq müəyyən xüsusiyyətlərə görə sehrli nağıllardan heyvanlar haqqındakı nağılları fərqlən-dirmək mümkündür. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün “Göyçək Fatma” nağılı (5, 37) üzərində dayanaq. Bu nağıl bəzən hey-

vanlar haqqında olan nağıllar qrupuna, bəzən isə sehrli nağıllara aid edilir. Amma nağılda iştirak edən heyvanların epizodik xarakter daşdığına nəzərə alsaq, “Göyçək Fatma” nağılını sehrli nağıllara aid etmək daha düzgün olardı. Çünki düşmənlərlə mübarizədə zəif olan Göyçək Fatma möcüzələr nəticəsində ölümdən xilas ola bilir. Hər dəfə sehrkar qarı Göyçək Fatmanın köməyinə çatıb onu analığın şərindən xilas edir. Nağılda olan heyvanlar, quşlar isə epizodik xarakter daşıyır.

Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda hadisələr əsasən təbii, sadə şəkildə inkişaf edir, bəzən nikbin, bəzən də əksinə sona yetir. Sehrli nağıllarda isə həmişə hadisələr möcüzəli yolla, həm də xeyirin şər üzərində qələbəsilə sona yetir. Bu sehrli nağıl poetikasının əsas xüsusiyyətlərindən biridir (3, 46).

Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı zəngin və tükənməz folklor nümunələrinin toplanması və qorunması sahəsində gördüyü işləri “Balalara hədiyyə” kitabı bir daha təsdiq edir. Şifahi xalq ədəbiyyatının motivləri, canlı danışqdan gələn söz və ifadələr kitabın canına və qanına hopub. Şübhəsiz ki, Firidun bəy Köçərli sözünə hakim olan qüdrətli alimdir. Obrazlılıq, elmilik, xəlqilik Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığına xas olan cəhətlərdir. Onun elmi irsinin sənətkarlıq meyarını müəyyən edən də məhz bu əməllərdir. “Balalara hədiyyə” kitabı həm də folklorumuzun gözəl ənənələrinin davamı və inkişafı kimi diqqətimizi cəlb edir. Bütün bunlar Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində nağıl və təmsillərin inkişaf etdirilməsi sahəsindəki məhsuldar əməyini çox gözəl səciyyələndirir.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünə şərəfli yer tutan böyük simalardandır. “Balalara hədiyyə” kitabı hər zaman müasirliyi, xəlqiliyi ilə seçilərək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında müstəsna rol oynayıb.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını yüksək mərhələyə qaldıran Firidun bəy Köçərli şifahi xalq ədəbiyyatının ən yaxşı, mütərəqqi ənənələrini inkişaf etdirib genişləndirərək onu uşaqların arzu və istəklərinin, azad və xoşbəxt həyatlarının parlaq güzgüsünə bənzətmişdir. “Balalara hədiyyə” kitabı həm də folklorumuzun gözəl ənənələrinin davamı və inkişafı kimi diqqətimizi cəlb edir.

“Balalara hədiyyə” kitabında çap olunmuş nağıllar və təmsillər dil və üslubunun sadə, aydın olması ilə seçilir. Bu da təbiidir. Çünki bu kitab hər dövrün tələblərinə cavab verən, yüksək ideyaları təbliğ edən əvəzolunmaz bir əsərdir. “Balalara hədiyyə” kitabı bu günümüzdə qədər öz bədii və tərbiyəvi dəyərlərini itirməmişdir və bundan sonra da itirməyəcəkdir. Bu kitab gözəl və şirin bir dildə olub, sadə və aydın mənalar ifadə edir, uşaqları yaxşı əməllərə, çalışqanlığa, mərdliyə, azadlığa dəvət edir. Bu kitabdan hər nəsil yeni bir mənə, hikmət öyrənir və öyrənəcəkdir.

Bilirik ki, xalq dilinin təbiiliyinin mühafizə edilməsində, gözəlləşməsində xalq yaradıcılığının rolu böyükdür. Xalq ədəbiyyatı və xalq sənətkarları bilavasitə ədəbi dil yaratmır, xalq yaradıcılığı ədəbi dil quruculuğunda dolayı yolla iştirak edir, ədəbi dilə hazır material verir. Firidun bəy Köçərli yaradıcılığı üçün də bu xüsusiyyət xasdır. O, xalq ədəbiyyatı nümunələrindən hazır ədəbi material kimi əsərlərində istifadə edir. Hətta xalq ədəbiyyatı nümunələrindən elə məharətlə istifadə edir ki, elə bil həmin ədəbiyyat nümunəsini sənətkarımız özü yazıb.

Xalq ilə ədəbiyyat arasında sanki bir ünsiyyət vasitəsi olan folklor nümunələrinə Firidun bəy Köçərli müxtəlif cəhətlərdən yanaşır, onun mənasını və əhəmiyyətini “Balalara hədiyyə” kitabında ətraflı izah edir. Qeyd etdiyimiz kimi,

Firidun bəy Köçərli öz yaradıcılığında folklor nümunələrindən də geniş istifadə edib. Onu da qeyd edək ki, “yazıçı və folklor problemi öyrənilərkən bir şəxsiyyət olaraq ayrıca götürülmüş yazıçının folklor janrlarından necə bəhrələndiyi, folklor motivlərindən necə yarandığı və eyni zamanda folklor nümunələrinin yazıçı poetikasına necə təsir göstərməsi işıqlandırılmışdır” (2, 6). Dəyərli şairimiz də ifadə baxımından istifadə etdiyi folklor nümunələrini zənginləşdirir, həm də onlara bir canlılıq verir, yeni nəfəs gətirir. Folklor nümunələri Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığına hazır ədəbiyyat nümunələri kimi daxil olur.

Şifahi xalq ədəbiyyatı özündə saysız-hesabsız ədəbi nümunələri yaşadan, zamandan-zamana gətirən, xalqın sevincini, kədərini, arzu və istəklərini əks etdirən böyük bir aləm olmaqla, özünəlayiq deyimləri seçir, qaydaya salır, nəsildən-nəslə ötürür. Onu da qeyd edək ki, hər bir folklor janrı dövrün məhsuludur. Onun müəllifi bilinsə də, bilinməsə də yenə də dövrün məhsuludur.

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, janrından, mövzusunda, ölçüsündən asılı olmayaraq, soykökünə, folkloruna bağlılıq Firidun bəy Köçərli yaradıcılığının, xüsusən də “Balalara hədiyyə” kitabının ruhunu, mahiyyətini təşkil edir. Folklor nümunələri bu əsərdə xüsusi bir ahənglə səslənir və əsərin poetik təsir gücünü daha da gücləndirir. Göründüyü kimi, əsərdə özünə yer almış xalq ədəbiyyatı nümunələrində məzmunla yanaşı sözün ahəngdarlığı, vəznin oynaqlığı da diqqəti cəlb edir. Lakin xalq ədəbiyyatı nümunələri dildən-dilə keçib cilalandıqca, yazılı ədəbiyyatda da istifadə olunduqca yeni-yeni məzmun alır.

Azərbaycan xalqı Firidun bəy Köçərliyə tək-cə görkəmli ədəbiyyatşünas kimi deyil, həm də əvəzedilməz bir şəxsiyyət

kimi, müəllim kimi qəbul edir və dəyərləndirir. Firidun bəy Köçərli xalqın dilinin qorunub saxlanmasında, ədəbi dilin inkişafında sənətkarların rolunu yüksək qiymətləndirir, dili yaradıcılıqda həlledici amillərdən hesab edir. Gördüyümüz kimi, yaradıcılığında dil məsələsinə, ana dilinin toxunulmazlığına böyük önəm verən Firidun bəy Köçərli folklor və yazılı ədəbiyyatımıza dərin köklərlə bağlı olduğu tədqiq etdiyimiz əsərdə də açıq-aydın ifadə olunur. Məhz folklorla və xalq dilinə, xalq düşüncəsinə olan sevgiyə görə Firidun bəy Köçərlinin əsərlərində ədəbiyyat nümunələrinin istifadəsi olduqca təbii alınıb. “Balalara hədiyyə” əsəri bir daha təsdiq edir ki, Firidun bəy Köçərlinin əsərləri bugünkü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını da bütün varlığı ilə təmsil edir.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan nağılları: 5 cilddə, V cild. Bakı: Çıraq nəş., 2004, 336 s.
2. Əliyev K. Romantizm və folklor. Bakı: “Elm” nəş., 2006, 160 s.
3. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda nəş., 2001, 192 s.
4. Kazımoğlu M. Gülüşün arxaik kökləri. Bakı: Elm nəş., 2005, 186 s.
5. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Gənclik nəş., 1987, 75 s.
6. Krılov İ.A. Təmsillər. Bakı: Şərq-Qərb nəş. 2006, 144 s.
7. Quliyev S. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı: Nurlan nəş., 2005, 416 s.
8. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press nəş., 2005, 400 s.

Atif İSLAMZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

atif.islamzade36@gmail.com

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN “AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN ƏDƏBİYYATI” KÜLLİYATI İTİRİLMİŞ MÜXƏMMƏSİN ANA QAYNAĞI KİMİ

Xülasə

Firidun bəy Köçərli kimi şəxsiyyətləri oxuyanda onların böyüklüyünə heyran olmamaq olmur. Bu gün bizim əlimizdə olan bir çox böyük sənətkarların mirasını meydana qoyan bu böyük şəxsiyyət milli-mədəni irsimiz üçün misilsiz işlər görmüşdür. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, mühüm bir qismi yazılı ədəbiyyat xadimləri olan bu görkəmli sənətkarları meydana çıxarmaq, onların məlum olmayan əsərlərini kütləviləşdirmək və dərin elmi əsaslarla tədqiq etmək ədəbiyyat tənqidçiliyi ilə bərabər folklor estetikasına aiddir. Çünki bu sənətkarlar xalq arasından yalnız yazılı qaynaqlar olaraq deyil, həm də yaddaşlarda qalan nümunələr olaraq toplanmışdır. Biz, bu araşdırmada F.Köçərlinin M.P.Vaqifin məşhur “Görmədim” müxəmməsinə aid olan, planlı şəkildə itirilmiş şah bəndin və onun itirilmə səbəblərinin, bunun əsərin məzmunu ilə əlaqəsinin mövcudluğundan bəhs etmişik. Məhz folklor ekspediyası xarakterinə uyğun olaraq xalq ağzından toplanmış nümunələrdə itmiş nümunələr daha da aydınlıqla bərpa edilə bilər. Bərpa edilən bir mətn nümunəsi əsasında F.Köçərli irsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğu elmi auditoriyanın nəzərinə çatdırılması baxımından orijinal ədəbi

tənqid metodu və folklor spesifikası baxımından vacib və gərəklidir.

Açar sözlər: F.Köçərli, folklor, müxəmməs, M.P.Vaqif, mətn, Azərbaycan Türklərinin ədəbiyyatı

СБОРНИК “ЛИТЕРАТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ТЮРКОВ” КАК ГЛАВНЫЙ ИСТОЧНИК УТРАЧЕННОГО МУХАММАСА ФИРИДУН БЕЯ КОЧАРЛИ

Резюме

Читая таких личностей, как Фиридун бек Кочерли, нельзя не восхищаться их величием. Эта великая личность, создавшая наследие многих великих авторов, которое есть у нас сегодня, сделала беспримерное для нашего национально-культурного наследия. В то же время следует отметить, что выявление этих выдающихся авторов, значительную часть которых составляют письменные литературные деятели, систематизация их неизвестных произведений и исследование их на глубоких научных основаниях принадлежит как фольклорной эстетике, так и литературоведению. Потому что эти авторы были собраны из народа не только как письменные источники, но и как памятные образцы. В данном исследовании мы обсудили существование заведомо утерянной шахской строфы из знаменитого мухаммаса М.П.Вагифа “Тёрмядим”, причины ее утраты, а также ее связь с содержанием произведения. Именно в соответствии с характером фольклорной экспедиции утраченные образцы могут быть более ясно восстановлены в образцах, собранных из уст народа. Важно и необходимо с точки зрения оригинального лите-

ратуроведческого метода и фольклорной специфики довести до внимания научной аудитории, насколько важным является наследие Ф.Кочерли, основанное на образце восстановленного текста.

Ключевые слова: Ф.Кочерли, фольклор, мухаммас, М.П.Вагиф, текст, литература

**“THE LITERATURE OF THE AZERBAIJAN TURKS”
AS THE MAIN SOURCE OF A LOST LITERATURE
BY FIRIDUN BEY KOCHARLI**

Summary

Reading the life of the personalities such as Fridun bey Kocharli one cannot help but admire their greatness. This great figure, which today forms the legacy of many great masters nowadays, has done unprecedented work for our national and cultural heritage. At the same time, it should be noted that, along with literary criticism, folklore aesthetics belong to the emergence of these outstanding masters, some of whom are written literary figures, to popularize their unknown works and to study them on a deep scientific basis. Because these masters were collected from among the people not only as written sources, but also as examples that remained in memory. In this article it is said about F.Kocharli's thought about the existence of the planned lost main paragraph and the reasons for its loss, its connection with the content of the work, which belongs to the famous poem “Gormedim” (“I have not seen”) by M.P.Vagif. It is in accordance with the nature of the folklore expedition that the lost samples collected from the people can be restored with even greater clarity. Based on an example of a recovered text it is impor-

tant and necessary from the point of view of the original method of literary criticism and folklore specifics in terms of bringing to the attention of the scientific audience the importance of F.Kocharli's heritage.

Key words: F.Kocharli, folklore, poetry, M.P.Vagif, text, literature of Azerbaijani Turks

Firidun bəy Köçərli kimi şəxsiyyətləri oxuyanda onların böyüklüyünə heyran olmamaq olmur. Bu gün bizim əlimizdə olan bir çox böyük sənətkarların mirasını meydana qoyan bu böyük şəxsiyyət milli-mədəni irsimiz üçün misilsiz işlər görmüşdür. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, mühüm bir qismi yazılı ədəbiyyat xadimləri olan bu görkəmli sənətkarları meydana çıxarmaq, onların məlum olmayan əsərlərini kütləviləşdirmək və dərin elmi əsaslarla tədqiq etmək ədəbiyyat tənqidçiliyi ilə bərabər folklor estetikasına aiddir. Çünki bu sənətkarlar xalq arasından yalnız yazılı qaynaqlar olaraq deyil, həm də yaddaşlarda qalan nümunələr olaraq toplanmışdır. Biz bu araşdırmada F.Köçərlinin M.P.Vaqifin məşhur "Görmədim" müxəmməsinə aid olan, planlı şəkildə itirilmiş şah bəndin və onun itirilmə səbəblərinin, bunun əsərin məzmunu ilə əlaqəsinin mövcudluğundan bəhs etmək niyyətindəyik. Məhz folklor ekspediyası xarakterinə uyğun olaraq xalq ağızından toplanmış nümunələrdə itmiş nümunələr daha da aydınlıqla bərpa edilə bilər. Bərpa edilən bir mətn nümunəsi əsasında F.Köçərli irsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğu elmi auditoriyanın nəzərinə çatdırılması baxımından orijinal ədəbi tənqid metodu və folklor spesifikası baxımından vacib və gərəklidir.

M.P.Vaqifin məşhur "Görmədim" müxəmməsi çox məşhur şeirdir. Buna səbəb odur ki, bu şeir ictimai-ədəbi və

sosial-siyasi təbliğatdan əlavə həm bədii cəhətdən çox qüvvətli əsərdir, həm də əvvəlki nəsillərin dərslərlərində mütəmadi olaraq yer almışdır. Praktika göstərir ki, dərslərlərdə yer alan şeirlər dillər əzbəri olur. Çünki bütün nəsillər o şeiri yaddaşın ən parlaq vaxtında oxuyur və əzbərləyir. Ataların dediyi kimi “Tanrı yeddi yaşara verdükini, yetmiş yaşara verməyüpdür” (Yaşubqızı 2013: 380). Gənclikdə daşa yazılanlar yaşlaşanda suya yazılır. Yəni gənclikdə gözünlün aldığı, qulağının eşitdiyi mexaniki olaraq yaddaşında qalır, yaşlılıqda bu gün oxuduğunu, hətta əzbərlədiyini sabah unudursan. Elə bu səbəbdən də Nizami Gəncəvi deyir:

Dünyada keçməsin boş cavan çağın,
Yol get ki, güclüdür indi ayağın (Nizami 1983: 54).

Bədii tərcümədə bu kimi qafiyələnən misralar filoloji tərcümədə, yəni əslindən çevirmədə bu şəkildədir:

Səndə ki, cahanın təravəti var,
Yolu indi get, çünki onu (getməyə) ayağın var
(Nizami 1983: 49).

Bu misralar mənəvi və fiziki baxımdan yaşantının gerçəyini ifadə edir. Buna görə də gəncliyimizdən bizimlə yol gələn nə varsa yaddaşımızda saxlanır. M.P.Vaqifin “Görmədim” müxəmməsi də psixoloji və ədəbi baxımdan özünə yaddaşlarda yer etmişdir. Lakin şairin əksər kitablarında bu məşhur şeirin beş misrası, yəni müxəmməsin bir bəndi dövrün siyasi-ideoloji tələblərindən irəli gələrək insanlardan gizli saxlanmışdır. Özü də gizlədilən bu bənd müxəmməsin şah bəndidir. Biz bu bənddə dini-ruhani məzmunu, yüksək düşüncə tərzini müşahidə edirik. Burada da ictimai-sosial tənqid üzərində qurulan müxəmməsin şah bəndində şair mübarək şəxsiyyətlərin adını çəkərək Allahu-Təalanın sevdiklərini sevməyin məziyyətindən və vacibliyindən bəhs edir:

Ey xoş onlar kim, Məhəmməd-Mustafanı sevdilər,
Oldular aşiq, Əliyyül-Mürtəzanı sevdilər,
Sidqü-ixlas ilə pənc Ali-əbanı sevdilər,
Çardəh məsum tək mükülgüşanı sevdilər,
Dəxi onlardan gözəl, yaxşı cəmaət görmədim

(Köçərli 1978: 187).

(mənası: O kəslər xoşbəxtədir ki, Muhəmməd Əleyhissəlamı, Əli Əleyhissəlamı, ali-əbanı, yəni, Muhəmməd, Əli, Fatiməyi Zəhra, Həsən və Hüseyini (əleyhimüssəlam) və Həzrət Əli ardıcılığı ilə gələn on iki imamı sevdilər. Bu sevgi ilə yaşayanlardan gözəl, yaxşı insanlar yoxdur).

Çox təəssüf ki, bu bənd çox məşhur müxəmməs olduğuna baxmayaraq bir çox hallarda diqqətdən kənarda qalmışdır. Bu ideoloji-siyasi yanaşmadan irəli gəlmiş, məşhur müxəmməsin bu bəndi bir çox nəşrlərdə şairin kitablarında yer almamışdır. Bu bəndin M.P.Vaqifin nəşr olunan əsərlərində yoxa çıxması məhz siyasi-doktrinal prosesin nəticəsindən xəbər verir. Şairin əsərlərinin demək olar ki, tamamı nəşr olunan bir sıra geniş kitablarda biz bu şah bəndi müşahidə etmirik (Vaqif 1957: 173-175; Vaqif 1968: 126-128; Vaqif 1988: 127-129; Vaqif 2004: 185, 186) və s.

Halbuki, ilk ədəbiyyatşünaslardan və Azərbaycan ədəbiyyatının toplayıcılarından məşhur ədəbiyyatşünas F.Köçərli, müxəmməsi bu bənd ilə birlikdə özünün şöhrətli “Azərbaycan (Türklərinin) ədəbiyyatı” kitabına daxil etmişdir (Köçərli 1978: 187).

Müxəmməsin ilk bəndini təqdim edərək bu əsərin bədii örnək olaraq nə qədər ciddi ədəbi nümunə olduğu, eyni zamanda məzmun kontekstində siyasi-ictimai aspektdən üstünlüyünə diqqət yetirmək vacibdir:

Mən cahan mülkündə, mütləq, doğru halət görmədim,

Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim
Aşınalar ixtilatında sədaqət görmədim,
Biətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacərəm təhsili-hacət görmədim

(Vaqif 1988: 127).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.P.Vaqif siyasi xadim idi və onun bu kimi baxış tərzini tarixi aspektdən də əhəmiyyətli hesab olunur. Çünki bu müxəmməsdə dövrün mövcud siyasi-ictimai reallığına toxunulur. Məlumdur ki, M.P.Vaqif dövründə Qarabağda baş verən siyasi proseslər təsadüfi olaraq deyil, bu ərazidə müxtəlif dövlətlərin işğalçılıq niyyətlərindən irəli gəlirdi. Rusiya-İran qarşıdurması, Qarabağın siyasi ambisiyaların qurbanına çevrilməsi və s. kimi məsələlər tarixşünaslıqda geniş tədqiq olunmuş, lakin bu gün belə həllini tapmamış problem olaraq qalmaqdadır (Azərbaycan tarixi 2007: 390, 391).

Ancaq onu da qeyd etməmək olmaz ki, Ağaməhəmməd şahın Qarabağa, Gürcüstana və s. yürüşü heç də sovet tarixçilərinin Moskvadan sifariş alıb təsvir etdiyi kimi işğalçılıq deyildi. Əksinə Nadir şahın ölümündən sonrakı dövərdə mərkəzi idarəçiliyə tabe olmayıb müstəqil xanlıqlara çevrilən İran dövlətinin ərazi vahidlərini yenidən əvvəlki vəziyyətə qaytarmaq idi. Təbiidir ki, Rusiyanın “parçala, hökm sür!” siyasəti bu xanlıqların da daha geniş səviyyədə meydana çıxmasına səbəb olmuşdu. Rusiya İran dövlətinin parçalanıb xanlıqlara çevrilməsinə maraqlı idi. Çünki Rusiya mərkəzləşmiş İran dövlətini ələ keçirmək üçün həmçinin Türkiyə imperatorluğu ilə də üz-üzə gəlməli idi. Çünki hər iki ölkənin əsas əhalisi və hakim mənşəyi türklər idi. Təbiidir ki, bunlar da bir-birinə kömək edəcəkdilər. I Pyotr parçalanmış xanlıqları asanlıqla özündən asılı vəziyyətə salıb hissə-hissə İranın qanuni torpaq-

larını ələ keçirmək niyyətində idi. Təbiidir ki, kontekst daxilində bu kimi geniş hadisələrə işıq salmaq mümkün deyil, lakin mövcud vəziyyətdə tarixi reallığı qismən də olsa qiymətləndirmək vacibdir.

M.P.Vaqifin Qarabağ xanlığının üsuli-idarəsində ikinci şəxs, vəzir olması (Azərbaycan tarixi 2007: 401), onun bu mövzuda yazdığı əsərin qiymətini daha da artırır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən çevrələrdə M.P.Vaqifin dünyəvi mövzulara meylliliyi, dini inanc sisteminə laqeydliyi iddia olunur. Hətta gözəli irfandan reallığa endirənlərin başında şairin adı əsas olaraq qeyd olunur. Halbuki müxəmməsdən də aydın görünür ki, hətta ictimai lirikasında şair dini duyğularını ifadə etməkdən çəkinməmişdir. Bu baxımdan bu bəndin bərpasının əhəmiyyətlik dərəcəsi böyükdür. Bunun üçün bəndin məzmunca geniş anlamlarına da diqqət yetirmək ehtiyacı meydana çıxır. Şair müxtəlif kontekstlərdə zamanədən, dövrün siyasi-ictimai gedişatından, dostların etibarsızlığından, insanların riyakarlığından şikayət etdiyi halda, qəflətən əks psixologiya nümunəsi olaraq məzmun dəyişikliyi yaradır, seviləcək insanların da olduğunu, buna görə həyata bağlanmağın və yaşamağın mühümlüyünü bəyan edir. Belə düşünülə bilər ki, M.P.Vaqif vəzir idi, siyasi xadimliyi onu məddaha çevirmişdi, bu baxımdan özünü qorumaq üçün Xan üsuli-idarəsinin gərəyincə xanları və şahları mədh edə bilərdi. Xeyr! Biz şeirdə bunu görmürük. Şair burada öz inancını meydana qoyur və hər zaman seviləcək olan mübarək şəxsiyyətlərin ardıcılığını ifadə etməklə öz mövqeyini elan edir. Naqis olanlardan şikayət etdikdən sonra “şikayətnamə”sində birdən-birə şair xeyir olan o kəslərdən bəhs edir ki, onlar İslam peyğəmbəri Muhəmməd əleyhissəlamı sevən insanlardır. “Ey xoş onlar kim, Məhəmməd-Mustafanı sevdilər” deməklə

şair peyğəmbər sevgisini monoton vurğu ilə diqqətə çatdırır. Daha sonra eyni silsilənin davamı kimi həzrət Əli əleyhissəlam sevgisini izhar edir və yazır ki, xoş o kəslərdir ki, “Oldular aşiq, Əliyyül-Mürtəzanı sevdilər”. Yenə eyni ardıcılıqla M.P.Vaqif Muhəmməd əleyhissəlamın ailəsini sevməyin vacibliyini göstərərək “Sidqü-ixlas ilə pənc Ali-əbanı sevdilər” yazmaqla bu sevgini daşıyanların nə qədər xoşbəxt olduğunu işarələyir. Məlumdur ki, bu ifadə sevgili peyğəmbərimizi və onun əbası (cübbəsi) altında tutduğu ailəsini, daha doğrusu Həzrəti Muhəmməd (səs), Həzrəti Əli (əs), Həzrəti Həsən (əs), Həzrəti Hüseyin (əs) və Fatimeyi-Zəhranı (sə) ifadə edir. Elə pənc (beş) ədədi də buradan meydana çıxır (İslamzadə 2021: 144; Seyyid Eyyub bin Sıddik 2014: 539).

Ali-əba hadisəsi barədə bir çox hədislər vardır. Bu barədə qaynaqdan oxuyuruq ki, Sünni və Şii hadis kitablarında yer alan bir rivayete görə, Hz. Peyğambər Ümmü Selemə'nin evində iken, “Ey Ehl-i beyt! Allah kusurlarınızı giderip sizi ter-temiz etmək istər” (el-Ahzab 33 / 33) mealindəki ayət nazil olmuş, bunun üzerine Peyğambər Hz. Ali'yi, Fatıma'yı, Hasan və Hüseyin'i abasının altına alaraq, “Allahım, benim ehl-i beytim işte bunlardır; bunların kusurlarını gider, kendilerini tertemiz yap!” diye dua etmiştir. Bunu gören Ümmü Selemə “Ya Resülellah! Ben de onlarla beraber miyim?” diye sormuş, Resülullah da, “Sen yerinde dur, sen zaten hayırla birliktesin” cavabını vermiştir (İstinad olunan ana qaynaq: / Tirmizi, “Tefsir”, 4; “Menakib”, 32, 60; Müsned, IV, 107/ (Ansiklopedi 1989: 306, 307).

Bundan sonra şair “14 məsum” ifadəsi ilə xalq arasında yaygın olan mübarək şəxsiyyətlərdən bəhs edərək yazır ki, o şəxslər “Çardəh məsum tək mükülgüşanı sevdilər”. Çardəh 14 deməkdir (Lüğət 2007: 216) “Çardəh məsum” qeyd etdiyimiz

kimi 14 məsum deməkdir. Bu silsiləyə aid olan Muəmməd Əleyhissəlam, Fatimeyi-Zəhra (sə) Əli Əleyhissəlam və onların soy və inanc daşıyıcısı olan, Əli Əleyhissəlamla birlikdə 12 imam və yaxud “isna-əşəri” adı ilə şöhrət tapan mübarək şəxsiyyətlərdir ki, TDV İslam Ansiklopedisində bu şəkildə yer alır: Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661), Hasan b. Ali (ö. 49/669), Hüseyin b. Ali (ö. 61/680), Ali Zeynelâbidîn (ö. 94/713), Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), Ca‘fer es-Sâdık (ö. 148/765), Mûsâ el-Kâzım (ö. 183/799), Ali er-Rızâ (ö. 203/818), Muhammed et-Takî el-Cevâd (ö. 220/835), Ali en-Nakî el-Hâdî (ö. 254/868), Hasan b. Ali el-Askerî (ö. 260/874), Muhammed el-Mehdî el-Muntazar (el-Kâim, el-Hüccə; doğumu, 15 Şâban 255 / 29 Temmuz 869) (Ansiklopedi 2001: 143).

Sonuncu misrada isə M.P.Vaqif öz mühakiməsinə məntiqi yekun vuraraq Vahid Allah inancını yayan və bu yolda məşəqqət çəkən bu mübarək insanları sevən insanlardan yaxşı və gözəl insanlardan daha yaxşısının olmadığını vurğulayaraq göstərir ki, “Dəxi onlardan gözəl, yaxşı cəməət görmədim” (Köçərli 1978: 187).

Təbiidir ki, bu kimi bəndin əsas etibarilə kütləvi nəşrlərə salınmaması siyasi-ideoloji istiqamətdən irəli gəlirdi. Çünki sovet idarəçiliyinin materialist-ateist ideoloji düşüncə tərzinə bu kimi nümunə ziddiyyət təşkil edirdi. Etiraf etmək lazımdır ki, buna baxmayaraq sovet dönəmində bu kimi nümunələrin bir qisminə yer verilirdi, lakin çox şöhrətli əsərlərdə senzura tətbiq olunur, bu məzmunlu misralar aradan qaldırılırdı. Göründüyü kimi, çox kütləvi olmadığı üçün F.Köçərlidə bu bənd saxlanılmış, digər nəşrlərdə isə yoxa çıxmışdır. Ümumiyyətlə bizə məlum olan bir çox məşhur şeirlər vardır ki, onların üzərində əl gəzdirilmiş, siyasi baxış tərzinə uyğunlaşdı-

rilmişdir. Bu da sovet dövrünün materialist-ateist ideologiyasından irəli gəlmişdir. Biz bir qism nəşrlərdə, xüsusilə tam olaraq dərsliklərdə A.Səhhətin məşhur “Vətən” şeirindən çıxarılan beyti də qeyd etməyə bilmərik:

Məni xəlv eyləmiş əvvəlcə Xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşvü-nüma

(Səhhət 1975: 35).

Göründüyü kimi, Allah (CC) adının mətndən çıxarılması məqsədyönlü ideoloji münasibətdən irəli gəlmişdir. Hələ 1988-ci ildə belə A.Səhhətin bu misralarını uşaqlar üçün kütləvi tirajla nəşr olunan “Vətən” şeir-kitabında görə bilmirik (Səhhət 1988). Təbiidir ki, bu şeir də başqa bir araşdırmanın mövzudur. Hətta bu gün də bu şeir oxunduqda əksər hallarda həmin misralar oxunmur. Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, ədəbiyyatımızda üzərində əl gəzdirilən onlarla bu kimi məşhur şeirlər mövcuddur. Milli və dini baxımdan hər zaman tariximizə, mədəniyyətimizə və ədəbiyyatımıza ciddi zərbələr vurulmuşdur. Bu kimi məqsədyönlü siyasətdən irəli gələn addımları aşkarlamaq və əsl gerçəkləri topluma çatdırmaq hər birimizin, xüsusilə mütəxəssislərin mübarək vəzifəsidir.

Qeyd etmək vacibdir ki, M.P.Vaqifin məşhur “Görmədim” müxəmməsində daha sonrakı nəşrlərdə itmiş şah bəndini meydana qoyan bu qaynaqda saysız-hesabsız mövzularla birgə bu mövzu da tədqiqatın mühümlüyünü və ağırlığını bir daha sərgiləndirir. İncə və dini dəyərləri meydana qoyan bu şah bəndin “Görmədim” müxəmməsindən planlı şəkildə çıxarıldığı, bu addımın siyasi məzmun daşdığı aydın olur. Təbiidir ki, bu beşliyin əsərdən çıxarılması mövcud rejimin siyasi-doktrinal istiqamətindən irəli gəlmişdir. Qeyd edək ki, M.P.Vaqif yaradıcılığına aid olan çox az nəşrlərdə bu bəndə yer verilmiş (Vaqif 1937: 125), ancaq əksər nəşrlərdən çıxarılmışdır.

rılmışdır ki, F.Köçərlinin Azərbaycan (türklərinin) ədəbiyyatı əsəri az da olsa tək-tək nəşrlərə düşən nümunələr üçün də qaynaq kimi rol oynaya bilməmişdir. Məhz folklor toplayıcılığına aid olan nümunələr kimi görkəmli tədqiqatçının ədəbiyyat xadimlərinin əsərlərini toplaması, tədqiq edib, nəşr etdirməsi bu kimi bir çox əsərlərin aradan qaldırılmasının qarşısını almışdır. R.Qənbərqızı qeyd edir ki, F.Köçərlinin “topladığı materiallar əsasında” ədəbiyyat tarixi elmi səviyyədə meydana çıxarılmışdır (Köçərli 1978: 14, 15).

Göründüyü kimi, bu toplayıcılıq Azərbaycan elminə, ədəbiyyat və mədəniyyətinə mühüm töhfə olmuşdur. Elə bu baxımdan F.Köçərlinin tədqiqatı nəticəsində islam inanc sisteminin bədii ifadəsi olan bu nümunənin bərpası da toplama və nəşr etibarilə çox əhəmiyyətli hadisədir. Bu aspektdə meydana gələn bu kimi tədqiqat işi də elmi ictimaiyyət üçün yeni və orijinaldır. Bu istiqamətdə yaranacaq yeni araşdırmalar üçün təkanverici rol oynayacaqdır.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan tarixi. 2007. 7 cildə, III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm, 2007.
2. Farsca-Azərbaycanca lüğət. Tərtib edən M.Nağısoylu, Ə.Bağirov, A.Ramazanov, Ş.Abdullayeva. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
3. Gəncəvi N. 1983. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Tərcümə edən M.Rahim. Bakı, Yazıçı, 1983.
4. Gəncəvi N. 1983. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə. Tərcümə edən R.Əliyev. Bakı, Elm, 1983

5. İslamzadə A. 2021. İslamzadə A. Aşıq Ələsgər poeziyasında Vahid Allah inancının bədi inikası. “Aşıq Ələsgər: Sazın sehri və sözün şöhrəti” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, Elm və Təhsil, 2021, s. 135-151
6. Köçərli F. 1978. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, 2 cildə, I cild. F.Köçərli. Bakı, Elm, 1978.
7. Seyyid Eyyub bin Sıddik. 2014. Menakibi çihari-yari-güzin (Dört halifenin üstünlükleri). Fatih-İstanbul, Hakikat kitabevi, 2014.
8. Səhhət A. 1975. Səhhət A. Əsərləri, II cildə, I cild. A.Səhhət. Bakı, Azərənəşr, 1975.
9. Səhhət A. 1988. Səhhət A. Vətən. A.Səhhət. Bakı: Gənclik, 1988.
10. TDV İslam Ansiklopedisi. II cilt. Türkiyə, İstanbul, 1989.
11. TDV İslam Ansiklopedisi. XXIII cilt. Türkiyə, İstanbul, 2001.
12. Vaqif M.P. 1957. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1957.
13. Vaqif M.P. 1988. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1988.
14. Vaqif M.P. 2004. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, Şərqi-Qərb, 2004.
15. Vaqif M.P. 1937. Vaqif, M.P. Əsərləri (latın qrafikasında). Bakı, Azərənəşr, 1937.
16. Vaqif M.P. 1968. Vaqif, M.P. Seçilmiş əsərləri (ərəb qrafikasında). Tərtib edən H.Məhəmmədzadə. Bakı, Azərənəşr, 1968.
17. Yaqubqızı M. 2013. Atalar sözləri. Tərtib edən M.Yaqubqızı. Bakı, Nurlan, 2013.

Lalə BƏDİROVA-ŞABANOVA

AMEA Folklor İnstitutu

lale.shabanova@gmail.com

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

“Məktəb, müəllimlər həmişə xalq, insanlar arasında, ictimaiyyətdə hörmət, ehtiram qazanmışlar və buna layiq olmuşlar. Müəllim adı yüksək addır. Azərbaycanda müəllimə daim hörmət olmuşdur. Müəllim cəmiyyətdə tanınan, hörmət edilən şəxs olmuşdur... Müəllimin cəmiyyətdə xüsusi yeri olduğu artıq heç kəsdə şübhə oymur. Müəllimə hörmət, ehtiram həmişə olub. Bu gün də, gələcəkdə də olmalıdır... Əgər müəllim olmasa heç birimiz cəmiyyətdə tutduğumuz yeri tuta bilməz və fəaliyyət göstərə bilmərik”.

Heydər Əliyev

Xülasə

F.Köçərlinin “Balalara Azərbaycan tarixində elə adlar, elə şəxsiyyətlər, hadisə və əsərlər var ki, biz onları hər an diqqət mərkəzində saxlamalı, xatırlamalı, müasir fəaliyyətimizin örnəkləri kimi qiymətləndirməyi bacarmalıyıq. Görkəmli maarifpərvər şəxsiyyət, ictimai xadim, “elm və irfan sahibi” Firidun bəy Köçərli bu qəbildən olan tarix yadigarı məqamındadır.

F.Köçərliyə qədər XX əsrdə uşaq ədəbiyyatı haqqında bir sıra elmi-nəzəri fikir və mülahizələr yaransa da, bu sahədə sistemli tədqiqat onun adı ilə bağlıdır. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XX əsrə qədər müstəqil bir yaradıcılıq sahəsi kimi deyil, əsasən şifahi xalq yaradıcılığı və yazılı ədəbiyyatla əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir. Uzun əsrlərdən bəri ağızdan-ağıza,

dildən-dilə keçərək büllurlaşmış xalq ədəbiyyatı nümunələri bu qabaqcıl maarifpərvər ziyalını düşündürən əsas məsələlərdən biri olmuşdur. Xalq ədəbiyyatını xalqın sərmayəsi adlandıran F.Köçərli uşaqlar üçün yazılmış “Balalara hədiyyə” kitabının müqəddiməsində şifahi söz sənəti nümunələrinin toplanması əhəmiyyətindən bəhs edərək yazırdı: “Keçmişdə şan və şöhrət sahibi olan türk milləti öz məişətinə, ayin və adətinə aid yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə və bayatılar, hikmətamiz məsəllər (atalar sözü), nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanılmaclar, heyvanat qismində məxsus “sayaçı sözlər” mürur əyyam ilə xatirələrdən çıxıbdir və bu halda unudulmaqdadır”.

Uşaq ədəbiyyatına dair bir çox ziyalılarımız parlaq zəkanın məhsulu olaraq çoxlu əsərlər yazmışlar. Məsələn, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Cəlil Məmmədquluzadə və b. F.Köçərli uşaq folklorunu toplamaqla uşaqların milli ruhda böyüməsinə, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə çox böyük təsir etmişdir. Böyükrlərlə uşaqların dünyagörüşü fərqli olduğu üçün, uşaqların həyatı dərk etməsində də bir özünəməxsusluq vardır.

“Balalara hədiyyə” kitabında daha çox hadisələr heyvanlar üzərində qurulur. Başqa sözlə desək, heyvanların xarakteri vasitəsi ilə uşaqlara nəyin yanlış, nəyin doğru olduğu açıqlıb göstərilir. Heyvanların daxili aləmi, onların xarakteri müəyyən mövzular üzərində köklənərək uşaqlara tərbiyəedici mahiyyət aşılıyır. Bir növ insanların həyatda mənfi münasibət qazanmalarının səbəbləri və yaxud pis insanların etdiyi xoşagəlməz hərəkətləri heyvanlar vasitəsi ilə izah edir. Çünki uşaqlar elə bir mürəkkəb psixologiyaya sahib olurlar ki, onları hər an istənilən istiqamətə yönəltmək mümkündür. F.Köçərli bir pedaqoq olaraq uşaqların psixologiyasına uyğun folklor

mətnlərini toplayıb, çap etdirib ki, xalq yaradıcılığı ilə bağlı uşaqların müəyyən təsəvvürləri olsun.

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, folklor, Firidun bəy Köçərli, xalq yaradıcılığı, Azərbaycan ədəbiyyatı

ФИРИДУН БЕЙ КОХЕРЛИ И ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Резюме

В истории Азербайджана есть имена, личности, события и произведения, которые мы всегда должны держать в центре внимания, помнить и уметь оценивать как примеры нашей современной деятельности. Исторической реликвией такого рода является Фиридун-бек Кочерли, выдающийся просветитель, общественный деятель, “обладатель знаний и знаний”.

Хотя ряд научно-теоретических идей и соображений о детской литературе был создан в 20 в. до Ф.Кочерли, систематические исследования в этой области связаны с его именем. Азербайджанская детская литература как самостоятельная область творчества не развивалась вплоть до 20 века, а в основном в связи с устным народным творчеством и письменной литературой. Примеры народной литературы, кристаллизовавшиеся из уст в уста и языка на протяжении многих веков, были одним из главных вопросов, занимавших ум этого передового просвещенного интеллектуала. Ф.Кочерли, назвавший народную литературу вложением народа, говорил о важности собирания образцов устного словесного искусства в предисловии к книге “Подарок детям”, написанной для детей: “Турецкий народ, который гордился и славился в

прошлом создавал частичные сказки и рассказы, связанные с ее бытом, обрядами и обычаями, красивые стихи и поговорки, мудрые притчи (пословицы), загадки и загадки с тонким смыслом, истины и заблуждения, открывающие сердца детей”, счетные слова”, принадлежащие животным, с гордостью вылетели из памяти и в данном случае забываются.

Многие наши интеллектуалы о детской литературе написали много произведений как продукт блестящего интеллекта. Например, Сулейман Сани Ахундов, Абдулла Шаиг, Аббас Саххат, Джалил Мамедгулузаде и другие. Собирая детский фольклор, Ф.Кочерли оказал большое влияние на рост детей в национальном духе и развитие их творческих способностей. Поскольку мировоззрение взрослых и детей различно, существует своеобразие детского понимания жизни.

В книге Ф.Кочерли “Подарок младенцам” больше событий основано на животных. Другими словами, что неправильно, а что правильно, показывается детям через характер животных. Внутренний мир животных, их характер основан на определенных темах и прививает детям воспитательную сущность. В некотором роде он объясняет причины негативного отношения людей к жизни или неприятных поступков плохих людей с помощью животных. Потому что у детей такая сложная психология, что их можно в любой момент направить в любую сторону. Как педагог Ф.Кочерли собирал фольклорные тексты, пригодные для детской психологии, и издавал их, чтобы у детей сложились определенные представления о народном творчестве.

Ключевые слова: детская литература, фольклор, Фиридун бек Кочерли, народное творчество, азербайджанская литература

FIRIDUN BEY KOKHERLI AND CHILDREN'S LITERATURE

Summary

There are names, personalities, events and works in the history of Azerbaijan that we should always keep in focus, remember, and be able to evaluate as examples of our modern activity. Firidun Bey Kocherli, an outstanding enlightened personality, public figure, “owner of knowledge and lore” is a historical relic of this kind.

Although a number of scientific-theoretical ideas and considerations about children's literature were created in the 20th century before F.Kocherli, systematic research in this field is connected with his name. Azerbaijani children's literature did not develop as an independent field of creativity until the 20th century, but mainly in connection with oral folk creativity and written literature. Examples of folk literature that have crystallized through word of mouth and language since many centuries have been one of the main issues on the mind of this advanced enlightened intellectual. F.Kocherli, who called folk literature an investment of the people, spoke about the importance of collecting samples of spoken word art in the introduction to the book “Gift for Children” written for children: “The Turkish nation, which was proud and famous in the past, created partial tales and stories related to its everyday life, rituals and customs, beautiful poems and sayings, wise parables (proverbs), enigmas and riddles with a subtle meaning, truths and delusions that open the hearts of

children, “counting words” that belong to animals have gone out of memory with pride and in this case are being forgotten.

Many of our intellectuals on children's literature have written many works as a product of brilliant intelligence. For example, Suleyman Sani Akhundov, Abdulla Shaig, Abbas Sahhat, Jalil Mammadguluzade and others. By collecting children's folklore, F.Kocharli had a great impact on the growth of children in the national spirit and the development of their creative abilities. Since the outlook of adults and children is different, there is a peculiarity in children's understanding of life.

In F.Kocharli's book “Gift to Babies”, more events are based on animals. In other words, what is wrong and what is right is shown to children through the character of animals. The inner world of animals, their character is based on certain topics and instills an educational essence in children. In a way, he explains the reasons why people have a negative attitude in life or the unpleasant actions of bad people by means of animals. Because children have such a complex psychology that it is possible to direct them in any direction at any time. As a teacher, F.Kocherli collected folklore texts suitable for children's psychology and published them so that children have certain ideas about folk creativity.

Key words: children's literature, folklore, Firidun bey Kocharli, folk creativity, Azerbaijani literature

Giriş. Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət məbədlərindən biridir. Bu mədəniyyət məbədində əsrlərdir ki, bitib-tükənməyən dahilər meydanan gəlir. Gələn nəsillər bu dahilər haqqında öyrənməklə yanaşı, tariximizin də qorunmasında mühüm rol oynayırlar.

Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərindən olan maarifpərvər Firidun bəy Köçərli elə şəxsiyyətlərdən idi ki, yaşadığı dövrün zəkasında, biliyinə, qabiliyyətinə görə onu “elm və

irfan sahibi” adlandırırdılar. “Elm və irfan sahibi” Firidun bəy pedaqoq, publisist, jurnalist, ictimai-siyasi xadim və nəhayət, folklorşünas olmaqla yanaşı, həm də ədəbiyyatımızın mahir bilicisi, gözəl insan və sözün həqiqi mənasında əsl ziyalı idi.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin görkəmli simalarından biri olan Firidun bəy Köçərliyə ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında xüsusi və əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onun bu sahədəki bütün fəaliyyəti məqsədyönlü və səmərəli məzmun daşımışdır.

“Azərbaycan ədəbiyyatı”nın müəllifi Firidun bəy Köçərli öz xalqının bənzər mədəniyyəti xəzinəsinə verdiyi inciləri sərraf kimi tapıb qiymətləndirməyi bacarmış, Azərbaycan ədəbiyyatının böyük ideallarla, sağlam və yüksək hisslərlə zəngin olduğunu iftixarla təhlil və sübut etmişdir. Bu görkəmli şəxsiyyət ədəbiyyat tariximizi yazmaqla bütün keçmişimizi dirilti, şairlərimizin ülvi ruhlarını canlandırdı.

Firidun bəy Köçərli ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərslik və tərcümələr haqqında, sülh və xalqlar dostluğu, qadın azadlığı, habelə məişət mövzularında onlarla maraqlı, aktual məqalələri ilə dövrünün ən fəal publisistlərindən biri olmuşdur.

Firidun bəy Köçərli və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. XIX əsrin axırlarında çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti hər vaxtlə Azərbaycanda elmin, maarifin, mədəniyyətin, təhsilin işığını söndürür, millətin cəhalətdə boğulması üçün bütün imkanlarını işə salır, oyanan tək-tək ziyalıların fəaliyyətinə mane olur, anadilli mətbuata əngəl törədirdi. Lakin zərrə qədər işıq varsa, qaranlıqları yarmağa yetər. Bu işıq zərrəsi 1875-ci ildə zülmətləri aşdı. Müsəlman Şərqi və türk dünyasının böyük oğlu Həsən bəy Zərdabi ana dilində nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzeti ilə gələcəyə ismarıq göndərdi. Ardınca İsmə-

yıl bəy Qaspiralı Həsən bəyin xeyir-duası ilə Baxçasarayda “Tərcüman” qəzetinin nəşrinə nail oldu.

Bu zərrənin nuruna toplaşanların sayı da artırdı. Hədələr, sürgünlər, təqiblər artdıqca sıralar möhkəmlənirdi. Onlar yaxşı bilirdilər ki, nə qədər ağır olsa da, bu yükün altına girməli, çətin yolu getməli, maarif işığını ən ucqar kəndlərimizdə belə yandırmalıdır. Çünki millətimizin başqa nicat yolu yox idi.

İşıq yolçularından biri də böyük pedaqoq, milli mənliliyimizin, dilimizin, mətbuatımızın, şifahi xalq ədəbiyyatımızın, folklorumuzun keşiyində dayanan Firidun bəy Əhməd bəy oğlu Köçərli idi. O, 1863-cü il yanvarın 26-da Şuşada anadan olmuşdur. Uşaqlıq illəri də orada keçmişdir. 1872-ci ildə o, Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbinə daxil olub orada fars dilini öyrənir. Şərq poeziyasını dərinlən bilən ziyalı atası oğlunu da elmi, təhsilli, kamil insan görmək istəyirdi. Rus və başqa dilləri mükəmməl öyrənmək üçün balaca Firiduna dil müəllimi tutur, sonra da onu rus məktəbinə qoyurlar. Firidun bəyin ailənin yeganə oğlu olmasına baxmayaraq, atası onu Tiflisdə açılan Qori Müəllimlər Seminariyasına oxumağa göndərir. 1879-cu ilin sentyabrında Qori seminariyasına daxil olan ilk beş azərbaycanlıdan biri Firidun bəy Köçərli idi. Müəllimləri onun haqqında zəmanətdə yazırdılar ki, gənc Firidun yüksək əxlaqi keyfiyyətləri, müəllimə layiq tam biliyi ilə nəinki müsəlman tələbələri arasında, hətta rus şöbəsində belə fərqlənirdi. Tələbə ikən Tiflisdə nəşr olunan qəzetlərə xırda məqalələr yazır, yunan filosofu Sokratın həyatı və əxlaqi görüşlərinə həsr olunmuş “Təlimati-Sokrat” əsərini tərcümə edir. Daha sonra A.S.Puşkinin “Torçu və balıq” (1892), M.Y.Lermontovun “Üç xurma ağacı”, A.V.Koltsovun “A kişi, niyə yatıbsan?” (1895) əsərlərini rus dilindən azərbaycan dilinə çevirərək ayrıca kitabça halında nəşr etdirmişdir. 1885-

ci ilin iyun ayında Firidun bəy İrəvan gimnaziyasının Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin olunur. Firidun bəy Köçərli gimnaziyada əsil pedaqoq kimi yoldaşlarının diqqətini cəlb edir, pedaqoji işdə müvəffəqiyyət qazandığı üçün təşkilatlar tərəfindən bir neçə dəfə mükafatlar alır. İrəvanda Köçərli Qabaqcıl müəllimlərlə tanış olur. E.Sultanov, fars Abbas kimi açıq fikirli ziyalılarla dostluq edir (7, 5).

Xalqın maariflənməsi məsələsi Firidun bəy Köçərli, Səfərəli bəy Vəlibəyov, Soltan Məcid Qənizadə, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, İsa bəy Abakarov, Əliş bəy Tahirov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Nəriman Nərimanov, Süleyman Sani Axundov, Hacı Kərim Sanılı, Müslüm Maqomayev, Fərhad Ağzadə, Bədəl bəy Bədəlbəyov və onlarla başqa işıq sevdalıları və maarifçilər çiyinlərində daşıyırdılar.

Gənc nəslin tərbiyəsində bədii ədəbiyyatın mühüm rolu vardır. Elə buna görə də tarix boyu həmişə və hər yerdə az-çox sivil cəmiyyətlərdə böyüməkdə olan nəslin kamil şəxsiyyət kimi yetişməsində bədii təfəkkür məhsullarından bir tərbiyə vasitəsi kimi istifadə etmişlər. Belə bir zəruri missiya tədricən bədii təfəkkür və istedad sahiblərində məxsusi olaraq uşaqlardan ötrü bədii əsərlər yaratmaq marağı və ehtiyacı doğurmuşdur. Bu maraq və ehtiyac əvvəllər şifahi xalq yaradıcılığını ehtiva etsə də, tədricən yazılı ədəbiyyata da sirayət etmişdir.

Beləliklə, “kiçiklər üçün” ədəbiyyat “böyükələr üçün” ədəbiyyatdan ayrılaraq bədii söz sərvətinin ayrıca bir qolunu təşkil etmişdir. Əlbəttə, “kiçiklər üçün” ədəbiyyatın “böyükələr üçün” ədəbiyyatla ortağ və ümumi olan, kəşifən kifayət qədər çox cəhətləri vardır. Hər şeydən əvvəl, bunların hər ikisi bədii təfəkkür məhsulu olub söz xəzinəsinin ümumi sərvətini təşkil

edir. Bununla belə, uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus əlamətləri, onu “böyüklər üçün” ədəbiyyatdan fərqləndirən məxsusi cəhətləri, spesifik xüsusiyyətləri də mövcuddur. Həmin əlamət və xüsusiyyətlər əsərin mövzu seçimindən tutmuş, onun məzmununa, obrazlar aləminə, dil-üslub xüsusiyyətlərinə, həcminə qədər bir çox məziyyətləri əhatə edir. Bundan əlavə, uşaq əsərlərində balacaların yaş və idrak xüsusiyyətləri, dünyagörüşü, maraqları, həyata baxışı, psixologiyası, mənəvi aləmi və s. cəhətlər də nəzərə alınmalıdır. Biz buraya kiçiklərin pedaqoji həyatla bağlılıq dərəcəsini də əlavə edə bilərik. Beləliklə, uşaq ədəbiyyatı söz sənətinin ümumi axarından ayrılaraq onun məxsusi bir qolunu təşkil etmişdir. Hər bir xalqın gələcəyini təşkil edən böyüməkdə olan nəslin düzgün, layiqli, məqsədəuyğun tərbiyəsində, ləyaqətli vətəndaşlar kimi yetişməsində bu ədəbiyyatın kifayət qədər əhəmiyyətli rolu vardır. Sağlam ruhlu uşaq əsərləri kiçiklər üçün gözəl mənəvi qida rolunu oynayır. Onların xəyal və fantaziyaalarını, dünyagörüşünü genişləndirir, həyata baxışını nizama salır, əxlaqını kamilləşdirir, estetik duyğu və hisslərini inkişaf etdirir, bilik dairəsini genişləndirir. Onlarda insanlara, vətənə, torpağa, təbiətə, hürriyyətə, xalqa, millətə məhəbbət hissi formalaşdırır. Bir sözlə, böyüyən uşağın cəmiyyətə lazım olan vətəndaş və şəxsiyyət kimi yetişməsində kifayət qədər dəyərli rol oynayır. Elə buna görə də uşaqlar üçün əsərlər yaratmaq bədii ədəbiyyatın mühüm vəzifələrindən sayılır.

Əlbəttə, uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkülü təsadüfi xarakter daşmır. O, pedaqoji həyatda, məktəb və maarifçilik hərəkatında, ədəbi-mədəni gerçəklikdə baş verən hadisə və yeniliklərin nəticəsində nəşət tapıb inkişaf edir. Yəni onu yeni dövrün tələb və ehtiyacları doğurur. Ancaq onu da unutmamaq olmaz ki, həmin tələb və ehtiyacı başa düşən, onun qayğısına

qalan, var gücü ilə bu mühüm məsələnin yüksəlişinə rəvac verən ziyalılar, qələm sahibləri, ədib və şairlər, pedaqoqlar dəstəsi də yetişir. Həmin şəxsiyyətlər, onların əmək və xidmətləri olmadan bizim uşaq ədəbiyyatımızın inkişafı mümkün deyildi. O dövrdə belə mötəbər, vətənpərvər, millətsevər ziyalı və qələm sahiblərimizdən biri də Firidun bəy Köçərli idi. Uşaq ədəbiyyatımızın yüksəlişində bu böyük şəxsiyyətin əvəzsiz rolu olmuşdur.

XX əsrin əvvələrində uşaq ədəbiyyatının və onun ədəbi-nəzəri konsepsiyasının yüksəlişində yenicə ərsəyə gələn uşaq mətbuatımızın əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan uşaq mətbuatı “Dəbistan” (1906-1908), “Rəhbər” (1906-1907) və “Məktəb” (1911-1920) jurnalları ilə təmsil olunmuşdur. Adı çəkilən jurnalların səhifələrində istər uşaq ədəbiyyatının ümumi prinsipləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri, istərsə də ayrı-ayrı konkret əsərlərin məziyyətləri barədə maraqlı, rəngarəng fikirlərə rast gəlirik.

F.Köçərli uşaq ədəbiyyatı ilə XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən məşğul olmağa başlamışdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq ədəbiyyatı ilə uşaqlara yarar ədəbiyyatın sərhədini bir-birindən çox yaxşı ayırır, kiçiklərin mütaliəsi üçün faydalı əsərləri biləvasitə uşaq ədəbiyyatı nümunəsi hesab etmir. Tənqidçi S.Ə.Şirvaniyə qədərki klassiklərimizdən danışarkən onlardan heç birinin uşaq əsərləri yazdığından söhbət açmır və qeyd edir ki, “Qasım bəy Zakirdən və Hacı Seyid Əzim Şirvanidən başqa, Azərbaycan yazıcıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı ola bilsin” (7, 24).

F.Köçərli Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında müstəsna dərəcədə xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biridir. Köçərli əməli şəkildə də bu sahədə diqqətəlayiq işlər görmüş,

uşaqlar üçün tərcümələr etmiş, xalq və yazılı ədəbiyyat nümunələrini toplayıb həm mətbuatda, həm də ayrıca kitab halında nəşr etdirmişdir. Həmişinin onun yaradıcılıq irsinin mühüm və diqqətəlayiq bir qismini uşaq ədəbiyyatı ilə əlaqəli nəzəri və praktiki işləri təşkil edir.

Firidun bəy Köçərli gənc nəsli düzgün tərbiyə etmək, onda vətənə, xalqa, ana dilinə məhəbbət duyğuları oyatmaq üçün uşaqları hələ kiçik yaşlarından şifahi ədəbiyyat nümunələri ilə tanış etməyi ilkin tərbiyə üsullarından sayır və bunu valideynlərə məsləhət görürdü. Heç təsadüfü deyil ki, o çap etdirdiyi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri kitabına bu baxımdan çox mənalı olan “Balalara hədiyyə” adı vermişdir.

Ədəbiyyatşünasın uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə kiçik oxucuların mütaliəsinə yarar əsərləri bir-birindən ayırmasını onun “Balalara hədiyyə” kitabına yazdığı müqəddimə də sübut edir. F.Köçərli ömrü boyu uşaq ədəbiyyatımızın zənginləşməsi və yeni nailiyyətlər qazanması uğrunda fədakar mübarizə aparmışdır. 1908-ci il 5 dekabr tarixli məktubunda Abdulla Şaiqə “Bizim şüəranın təlimi-ətəfala dair əsərləri çox azdır” (10, 100) - deyə şikayətlənir, başqa məktub və yazılarında isə şair və yazıçıları bu sahəyə diqqət verməyə çağırırdı. F.Köçərli dövrün ədəbi prosesində bir tənqidçi kimi çox fəal surətdə iştirak edir, yeni meydana çıxan əsərlər barədə rəy və mülahizələr söyləyir, sənətkarların yaradıcılığına istiqamət verirdi. A.Şaiqin yaradıcılığına, onun indi də kiçik oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunan əsərlər yaratmasına Firidun bəy Köçərlinin böyük təsiri olmuşdur.

Köçərlinin uşaq ədəbiyyatının janrlarına münasibəti məsələsinə gəldikdə deməliyik ki, tənqidçi hekayə, nağıl, şərqî və həcmcə çox böyük olmayan şeir və nəğmələri bu ədəbiyyatın əsas, aparıcı janrları hesab etmişdir. Doğrudan da, istər

o dövrdə, istərsə də uşaq ədəbiyyatımızın sonrakı inkişaf dövründə bu janrlar daha fəal olmuşdur.

F.Köçərli kiçik və yeniyetmə oxuculara təqdim olunaçaq əsərlərin istər məzmun, istərsə də dil və üslub etibarını ilə sadə, anlaşıqlı, səmimi olması barədə nəzəri mülahizələrinə bu dərs vəsaitində bütünlüklə əməl etmişdi. F. Köçərli yaş xüsusiyyətini, uşağın qavrama dərəcəsini, zövqünü, bilik səviyyəsini nəzərə almaqla yazmağı məsləhət görürdü. Uşaq dünyasına daxil olmaq, uşağı sevmək, təlim-tərbiyə mövzusu na aid edilən yazılarla uşağın diqqətini cəlb etmək, onu həyata hazırlamaq və uşaqları duymaq gərəkir. Qəlbən həssas olan uşaqlar üçün son dərəcə diqqətli olmaq və onların marağ dairəsini bilmək gərəkir. Uşaq yazıçısı bu xüsusiyyətləri nəzərə almadan yaza bilməz (10, 168).

Yaxşı kitablara “vətənimizin və millətimizin qüvvət və vüsət tapmağı, tərəqqi və təali etməyi” yolunda mühüm vasitə kimi baxan alim uşaqlar üçün milli dildə müəllif kitablarının olmamasını dərin təəssüf hissi ilə qarşılayırdı.

Firidun bəyin klassik sənətkarlarımız içərisində uşaqlar üçün əsərlər yazan bir müəllif kimi tez-tez xatırladığı və daha yüksək qiymət verdiyi S.Ə.Şirvanidir. Tənqidçi ayrı-ayrı məqalə və məktublarında şairin yaradıcılığının bu məziyyəti ilə bağlı müxtəlif mülahizə və qənaətlər söyləmiş, “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Seyid Əzimin uşaq əsərlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının istər məzmun və ideya, istərsə də dil, üslub və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə qiymətli nümunələrindən biri də M.B.Xalxalının 1893-cü ildə tamamladığı “Sələbiyyə” (“Tülkünamə”) alleqorik poemasıdır. Əsərin ilk tədqiqatçısı F.Köçərli Xalxalının həyat və yaradıcılığından danışarkən poema üzərində geniş dayanır və onu

“xırdaca uşaqlar üçün məzhəkə səbəbindən yazılan” nağıl kimi qiymətləndirir (4, 75).

Köçərli uşaq ədəbiyyatının inkişafı uğrunda mübarizədə həm bir tənqidçi-nəzəriyyəçi olaraq, həm də əməli şəkildə, yəni dərslik və qiraət kitabları yaratmaq və onları layiqli əsərlərlə təmin etmək istiqamətində fəaliyyət göstərirdi. Onun 1912-ci ildə nəşr olunan “Balalara hədiyyə” kitabı da həmin fəaliyyətin bəhrəsidir.

“Balalara hədiyyə” təkcə o dövrdəki deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində meydana gələn uşaq mütaliə kitabları arasında özünün gözəlliyi, məzmun və mündəricəsi etibarlı ilə xüsusi yer tutur. Onun əhəmiyyətini və səviyyəsini nəzərə alan köçərlişünas alim B.Nəbiyev xeyirxah təşəbbüs göstərərək kitabı bir neçə dəfə (1967, 1985, 1987, 2005) nəşr etdirmişdir.

“Balalara hədiyyə” indi də kiçik vətəndaşların sevə-sevə oxuduqları bir kitabdır. Hələ o zaman, yəni nəşr olunduğu dövrdə “Balalara hədiyyə” ədəbi-pedaqoji ictimaiyyətdə böyük sevinc və maraq hissi doğurmuşdu. Seyid Hüseyn “Balalara hədiyyə, yaxud Qafqazda birinci kitab” və “Fəqərələr”adlı məqalələrində Köçərliyə “bizi keçmişimizlə aşına edən”, “bizi kəndimizə tanıtdıran” və “keçmişimizə qarşı bizdə milli bir duyğu oyadan” bu kitabı tərtib və nəşr etdirdiyinə görə tərifləyirdi (2).

Firidun bəy Köçərli şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini cəmləşdirib çap etməyi, itib-batmaqdan qorumağı hər bir ziyalının, elm adamının başlıca vəzifəsi sayırdı. Onu da qeyd edək ki, Firidun bəy Köçərli ədəbiyyatın öyrədilməsinə məhz şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ilə başlamağı zəruri hesab edirdi: “Balaların ilk təlim-tərbiyəsi hələ ailədə ikən şifahi

xalq nümunələrini eşitməklə, öyrənməklə başlayır. Bu da təbiidir. Çünki folklor söz sənətinin başlanğıcıdır”.

F.Köçərli daha çox narahat edən Azərbaycan xalqının yaratdığı şifahi ədəbiyyat nümunələrinin ermənilər tərəfindən mənimsənilməsi və o örnəkləri öz adlarına çıxması idi. “Qəflətdə qafil” olanda xalqın milli-mənəvi, hətta maddi sərvətlərinə yiyə və sahib çıxmayanda onu erməniləşdirmək və ya yadlaşdırmaq, xalqın keçmişini, yaşam tərzini milli duyğu və düşüncələrini, milli psixologiyasını əlindən almaq, özünü küləşdirmək də asan olur. O, yaxşı bilirdi ki, hər bir millətin milli-mənəvi dəyərlərdən böyük sərvəti yoxdur (8, 239). Deməli, həmin dövrdə “erməni nəql və məsəlləri” adı altında ermənilər tərəfindən Azərbaycan mənəvi sərvətinin və milli dəyərlərin mənimsənilib açıq-aşkar edilməsi qabaqcıl ziyalımızı bərk narahat etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yer tutan Firidun bəy Köçərliyin “Balalara hədiyyə” kitabı ictimai fikir tariximizin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın əsas qaynağı ilə bağlı olan laylalar, tapmacalar, məsəllər, heyvanlar haqqında olan nağıllar və təmsillər bu ədəbi irsin başlıca arsenalını təşkil edir. Firidun bəy Köçərli bu əsəri ilə Azərbaycan folklorşünaslığına yeni ruh, yeni nəfəs gətirmiş, onu yeni ideya-bədii keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir.

Atalar sözləri və məsəllərin xalqın tarixi təcrübəsi və həyatı ilə bağlı yarandığını qeyd edən ədəbiyyatşünas nağılların çoxunun şadlıq ilə qurtardığını, qəhrəmanların bəla və müsibətlərə düşər olduqlarını, ağ div və əjdahalarla qarşılaşdıqlarını göstərən, epik folklor nümunələrinin poetikasına yığcam şəkildə toxunmuşdu. Uşaq ədəbiyyatı böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Balacaları vətənpərvərlik, humanizm, düşmənə nifrət, beynəlmilətçilik ru-

hunda tərbiyə etmək üçün yüksək səviyyəli uşaq əsərlərinin yazılmasına həmişə böyük ehtiyac olub. Uşaqları elm öyrənməyə, məktəbə getməyə həvəsləndirmək işində Firidun bəy Köçərlinin böyük xidmətləri var. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabından “Oğlum” şeiri buna misaldır.

*“Ay afərin, gül oğlum,
Gül oğlum, sünbül oğlum.
Oğlum, oğlum, naz oğlum,
Dərsindən qalmaz oğlum.
Qələmini al ələ,
Yaxşı-yaxşı yaz, oğlum.
Oğlum gedər məktəbə,
Oxur, çatar mətləbə.
Dərsin oxur rəvanlar,
Nə oxuyubdur, danışar...”*

Firidun bəy Köçərlinin bu şeiri yazmaqda məqsədi nəsi-hətverici sözləri ilə küçədə qaçmaq, uşaqlarla savaşımaq, heyvanlara daş atmaq, quşları incitmək kimi əməlləri etməməyi şirin bir dildə balaca oxucusuna çatdırmaqdır.

F.Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabında bayatılara, laylalara, sayacı sözlərinə də geniş yer vermişdir. Məsələn, bəndləri bayatı formasında yazılmış “Dağlar” şeirində vətənə məhəbbət hissi təbliğ olunur. Müəllif insan ayaqları dəyən dağları “toylu-bayramlı”, insanlar köçəndən sonra isə “doqquz ay yaşlı” adlandırır:

*“Mən aşıq yastı dağlar,
Qar gəldi, basdı dağlar.
Üç ay toylu-bayramlı,
Doqquz ay yaşlı dağlar... (7, 70).*

Uşaq psixologiyasının mahir bilicisi olan F.Köçərli mü-tərəqqi pedaqoji ideyalara istinad edərək körpə uşaqları onları

əhatə edən əşyalar, hadisələr əsasında tərbiyə etməyə üstünlük verirdi. O, çox gözəl bilirdi ki, körpə uşaqlar ətraf aləmi əşyalarla dərk edir. Onların dünyagörüşü ətraf mühitin təsiri altında formalaşır.

F.Köçərlinin əsər və məqalələrində qadın təhsili, rus dilinin əhəmiyyəti, tərbiyə məsələlərinə aid çoxlu və qiymətli fikirlər vardır. F.Köçərli pedaqoji fəaliyyəti ilə bərabər, ədəbi və publisistik məqalələri ilə dövrünün bir çox vacib elmi-pedaqoji, ədəbi və metodiki problemlərinə aid bu gün də əhəmiyyətini itirməyən fikirlər söyləmişdir.

Nəticə. Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri Firidun bəy Köçərli akademik Həmid Araslının təbirincə, ömrünün mühüm hissəsini xalqın maarifinə, ədəbi irsinin öyrənilməsinə sərf edən fədakar ictimai xadimdir. Ötən əsrin əvvəllərində realist bədii nəsrdə, dramaturgiyada, satirik publisistikada Cəlil Məmməd-quluzadə, yeni şeir aləmində Mirzə Ələkbər Sabir, milli musiqinin inkişafında Üzeyir Hacıbəyli hansı zirvədə dayanırsa, gördüyü mühüm işlər sahəsində ədəbiyyatşünaslıq elmində də Firidun bəy Köçərli həmin ucalıqda qərar tutub. 57 baharlı ömrünün 40 ilini millətinin maariflənməsinə, mədəni tərəqqisinə həsr edən Firidun bəy Köçərli estetik fikir tarixində də şərəfli yerlərdən birinin sahibidir. Çoxcəhətli yaradıcılığa malik olan Firidun bəy Köçərli ədəbiyyat tarixçisi, nəzəriyyəçisi, tənqidçisi, tərcüməçi, mətbuat və teatr qurucusu, pedaqoq, maarifçi, ən başlıcası da böyük vətəndaş və milli duyğulara sahib bir fədai kimi adını tarixə pozulmaz hərflərlə həkk etdirib.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, tənqidçi və maarif xadimi Firidun bəy Köçərlinin elmi fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin qiymətli səhifələrindəndir. Unudulmaz millət aşiqinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri isə ədəbiyyatşünaslığımızın in-

kişafında böyük rol oynayan və bu gün də tərəvətini itirməyən əsərlərindən biridir.

Əlbəttə, Firidun bəy Köçərli təkcə Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi ilə kifayətlənməyib. Yaradıcılığında Şərç, Qərb, Avropa, rus, eləcə də qonşu xalqların ədəbiyyatları haqqında elmi mülahizələr yürütmüş, ədəbi əlaqələr baxımından qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür.

QAYNAQLAR

1. Föçərli F. Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 496 s.
2. Kazımoğlu S. H. Balalara hədiyyə, yaxud Qafqazda birinci kitab. “İqbal” qəzeti, 23 may 1923-cü il
3. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I c., Bakı: Elm, 1981, s. 560.
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II c., Bakı: Elm, 1981, s. 365.
5. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Gənclik, 1987, 104 s.
6. Köçərli F. Müəllimlər ictimainə dair. “İrşad” qəz., Bakı, 1906, 28 avqust.
7. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Az. SSR EA nəşriyyatı, 1963, s. 24.
8. Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və Sovet totalitarizmi. Bakı: Nurlan, 2011, 599 s.
9. Məhərrəmov Ş. Firidun bəy Köçərli və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişaf problemləri. Bakı, 2018
10. Mıqayıqlızı P. F.Köçərli: Ümmətdən-millətə doğru. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
11. Rzalı R. Azərbaycan qəzeti, 13 iyul 2010, s. 3.
12. Şaiq A.T. Əsərləri. 5 cildə, V c., Bakı: Yazıçı, 1978, s. 402.

Gülmira MEHDİYEVƏ
AMEA Folklor İnstitutu
gulmira.mehdiyeva@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ QORİ SEMİNARİYASI

“L.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin məzunları Rusiyada elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişafında hansı xidmətləri göstərmişlərsə, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları da Azərbayacn üçün həmin xidmətləri göstərmişlər”.

Hüseyn Əhmədov

Xülasə

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif sahələrinə dair sanballı əsərlərin müəllifi kimi tanınmış böyük ədəbiyyatşünas alimdir. Ədəbiyyatşünaslığın digər sahələri ilə yanaşı, folklorun toplanması və nəşri ilə də daim maraqlanmış, bu işlə ciddi məşğul olmuşdur. F.Köçərli Qori seminariyasında altı illik təhsilini başa vurduqdan sonra (1885) Azərbaycan türklərinin qədim yaşayış məskənlərindən və mədəni mərkəzlərindən olan İrəvan şəhərindəki gimnaziyada pedaqoji fəaliyyətə başlayır. 1910-cu ilə qədər Qori seminariyasında müəllim əşləyən F.Köçərli həmin ilin əvvəllərində çox az müddətdə seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin inspektoru vəzifəsini icra etmiş, 1917-ci il avqust ayının 17-də isə həmin şöbənin inspektoru vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1918-ci ildə Qori Seminariyasının Azərbaycan bölməsi ilk Azərbaycan Respublikasının maliyyə vəsaiti hesabına Qazax şəhərinə kö-

çürülür və sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1940-cı illərə qədər Qazax Pedaqoji Texnikumu adı ilə fəaliyyət göstərir. Bu tədris ocağının Qazax şəhərinə köçürülməsində maarifçi, pedaqoq, metodist, ədəbiyyatşünas, publisist Firidun bəy Köçərlinin çox böyük xidmətləri olmuşdur. Lakin bu zaman çarizmin süqutu ilə əlaqədar ölkədə hərəmərclik çoxalmış, Qori seminariyasının əvvəlki nüfuzu xeyli zəifləmişdi. Bəzən günlərlə dərs keçilmirdi.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, Qori seminariyası, Qazax, pedaqoji gimnaziya

ФИРИДУН БЕЙ КОЧАРЛИ И ГОРИЙСКАЯ СЕМИНАРИЯ

Резюме

Фиридун бек Кочерли – крупный литературовед и ученый, известный как автор важных трудов по различным направлениям азербайджанской литературы. Наряду с другими направлениями литературоведения он всегда интересовался сбором и изданием фольклора и серьезно занимался этой работой. После завершения шестилетнего обучения в Горийской семинарии имени Ф. Кочарли (1885 г.) он начал преподавать в гимназии в Ереване, одном из древних поселений и культурных центров азербайджанских тюрков. Ф.Кочерли, работавший преподавателем в Горийской семинарии до 1910 года, в начале того же года недолгое время служил инспектором Азербайджанского отделения семинарии, а 17 августа 1917 года был назначен на должность инспектора этого отдела. В 1918 году азербайджанский филиал Горийской семинарии был переведен в город Газах за счет средств первой

Азербайджанской республики, а после установления Советской власти до 1940-х годов функционировал как Казахский педагогический техникум. Большую заслугу в переносе этого образовательного центра в город Газах оказал просветитель, педагог, методист, литературовед, публицист Фиридун бек Кочерли. Однако из-за падения царизма в это время в стране усилилась коррупция, а прежнее влияние Горийской семинарии значительно ослабло. Иногда занятия не проводились сутками.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочерли, Горийская семинария, Газах, педагогическая гимназия

FİRİDUN BEY KOCHARLI AND GORI SEMINARY

Summary

Firidun Bey Kocherli is a great literary critic and scholar known as the author of important works on various fields of Azerbaijani literature. Along with other fields of literary studies, he was always interested in the collection and publication of folklore and was seriously engaged in this work. After completing his six-year education at F.Kocharli Gori seminary (1885), he began teaching at the gymnasium in Yerevan, one of the ancient settlements and cultural centers of Azerbaijani Turks. F.Kocherli, who worked as a teacher at the Gori seminary until 1910, at the beginning of that year, served as the inspector of the Azerbaijani department of the seminary for a short period of time, and on August 17, 1917, he was appointed to the position of inspector of that department. In 1918, the Azerbaijani branch of the Gori Seminary was transferred to the city of Gazakh at the expense of the funds of the first Azerbaijan Republic, and after the establishment

of the Soviet power, it operated as the Kazakh Pedagogical Technical College until the 1940s. Enlightener, pedagogue, methodist, literary critic, publicist Firidun Bey Kocherli had great services in moving this educational center to Gazakh city. However, due to the fall of tsarism at that time, the corruption in the country increased, and the previous influence of the Gori seminary was significantly weakened. Sometimes classes were not held for days.

Key words: Firidun bey Kocherli, Gori seminary, Gazakh, pedagogical gymnasium

Giriş. 1863-cü il yanvarın 26-da Şuşa şəhərində dünyaya göz açan Firidun bəy Əhməd bəy oğlu Köçərli ibtidai təhsilini Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbində alıb. Atasının arzularına rəğmən Firidun bəy Köçərli doğma şəhərdə fəaliyyət göstərən rus məktəbinə daxil olub. O dövrdə məşhur rus pedaqoqu A.Çernyayevski Qafqazı dolaşaraq Qori Müəllimlər Seminariyası üçün ümidverən gənclər toplayırdı. Firidun bəy Köçərli onun diqqətini çox çəkib. Firidun bəy Köçərli burada təhsil alıb, seminariyanı bitirən ili bir müddət İrəvan gimnaziyasında dərs deyib. Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Firidun bəy Köçərli 23 yaşında ikən İrəvanda teatr tamaşası təşkil edir. On ilə yaxın bir müddət ərzində İrəvanda həm pedaqoq, həm də bir mədəniyyət xadimi kimi fəaliyyət göstərən Firidun bəy Köçərli yerli ziyalılardan Mirzə Məhəmməd Qəmərli ilə birlikdə ədəbi gecələr təşkil edir, poeziyaya, ədəbiyyata marağı olan gəncləri bir araya gətirərək onların formalaşmasında böyük zəhmət çəkir. Hələ İrəvan gimnaziyasında müəllim işlədiyi illərdə tərəcəmçiliklə məşğul olan Firidun bəy rus ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Puşkinin, Lermontovun, Koltsovun və başqalarının

əsərlərini ana dilimizə çevirməyə başlayır. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestini də ilk dəfə rus dilinə məhz Firidun bəy Köçərli çevirib. Bu da faktıdır ki, Azərbaycan və rus ədəbiyyatlarının əlaqələri haqqında ilk qeydlər Firidun bəyə məxsusdur (<https://azertag.az/xeber/1131600>).

O, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında geniş məlumat, dərin elmi-nəzəri biliyə, incə zövqə malik olduğu üçün hər bir qələm sahibinin yaradıcılığını özünəməxsus şəkildə təhlil etmək qüdrətində olub. O, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani kimi şairlər haqqında çox dəyərli oçerklərin müəllifidir. Onun Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Yusif Vəzir Cəmənəmzinli, Mirzə Ələkbər Sabir barəsində ədəbi-tənqidi, realist fikirlərini əks etdirən maraqlı əsərləri var.

Qori Müəllimlər seminariyasında Firidun bəy Köçərlinin rolu. Müəllimlər seminariyaları inqilaba qədər ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlayan ən tipik pedaqoji məktəblər idi. Bu məktəblər 1870-ci ildə dərc edilmiş “Müəllimlər seminariyası haqqında” əsasnaməyə uyğun idi. Əsasnamədə deyilir ki, müəllimlər seminariyasının məqsədi pravoslav dininə mənsub bütün silklərdən olub, həyatını ibtidai məktəblərdə müəllimlik fəaliyyətinə həsr etməyi arzu edən gəncələrə pedaqoji təhsil verməkdən ibarətdir. Göründüyü kimi, hökumət bu məktəblərə siyasi əhəmiyyət verirdi. Belə ki, digər dinə, milliyyət və tayfalara mənsub olanlar deyil, yalnız pravoslav dininə mənsub olanlar ibtidai məktəbdə məşğul ola bilərdilər (<https://www.muallim.edu.az/news.php?id=3304>).

İrəvan müəllimlər seminariyasında Azərbaycan dili və şəriət dərslərinin tədris edilməsi təsadüfi deyildi. Çünki bu seminariya xalqımızın tarixən qədim torpaqlarından sayı-

lan İrəvan quberniyasında yaradılmışdı. Həmin mahalda yaşayan əhalinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri, müsəlmanlar təşkil edirdi. Seminariyada Azərbaycan dilinin və şəriətin tədris edilməsi dövrün tələbi idi. Təhsil almaq üçün seminariyaya gəlmiş azərbaycanlı gənclər ilk pedaqoji təhsillərini aldıqdan sonra həyat fəaliyyətlərini azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərdə ibtidai məktəblərin yaradılması işinə və yaxud mövcud ibtidai kənd məktəblərində müəllimlik peşəsinə həsr edərək xalq kütlələri arasında elm və maarifin yayılması və savadsızlığın aradan qaldırılması işində yaxından iştirak edirdilər. Bu təhsil ocağı mövcud olduğu 37 il ərzində öz fəaliyyəti ilə Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda xalq məktəbi və təhsilin, mədəni-maarif işinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır (https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99van_M%C3%BC%C9%99lliml%C9%99r_Seminariyas%C4%B1).

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində ibtidai məktəblər üçün azərbaycanlı müəllimlər, əsasən, Qori və İrəvan seminariyalarında hazırlanırdı. Lakin bu təhsil ocaqları Azərbaycan dili müəllimi hazırlamırdı. Həmin dövrdə Azərbaycan dili müəllimlərinin hazırlanmasında systemsizlik hökm sürürdü. 1905-1907-ci illərdə Azərbaycan dili müəllimlərinin hazırlanması o dövrdə fəaliyyət göstərən mədəni-maarif cəmiyyətlərinin açdıqları kurslarda - Bakı quberniyası və Dağıstan vilayətinin xalq məktəbləri müdiriyyətinin kurslarında, Yelizavetpol mədrəsəsində, habelə Tağıyevin qız məktəbində, həmçinin 1915-ci ildə açılmış qadın pedaqoji kurslarında həyata keçirilirdi. Bununla yanaşı, Azərbaycanda xalq maarifi, məktəb, ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətin bir çox nümayəndələri ilk pedaqoji təhsillərini məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyasında almışlar. Azərbaycanda pedaqo-

gika elminin yayılması və inkişafı, xalq maarifinin bütöv bir dövrü məhz Qori və İrəvan müəllimlər seminariyası məzunlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Həmin təhsil ocaqlarının milli təhsil tariximizdəki yeri və rolu bu gün də öyrənilir, tədqiq edilir, gənc nəslin, tələbələrin elmi-pedaqoji biliyinin artırılmasında istifadə edilir.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi inkişaf yoluna dair qiymətli mənbə təşkil edən əsərlər yaratmışdır. Çox zəngin və dəyərli yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatına çox gözəl və bir-birindən maraqlı töhfələr vermişdir. Onun yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri də əsərin məzmununu olduğu kimi və ən asan, anlaşılıq şəkildə, oxucunun başa düşə bildiyi kimi yazmasıdır. Bundan başqa Firidun bəy Köçərli yazdıqları təsadüfə əsaslanmır, öz məntiqinə söykənərək yazırdı. Onun yazdıqları və işlətdiyi faktlar bu gün də görkəmli ədəbiyyatşünaslar tərəfindən istifadə olunmaqdadır. Firidun bəy Köçərli ədəbiyyatşünaslığın digər sahələri ilə yanaşı, folklorun toplanması işi ilə də dərindən məşğul olmuşdur.

Ədəbiyyata belə qiymət verən böyük ədəbiyyatşünas söz sənətinin iki forması və bunların janrları haqqında mülahizələrini belə ümumiləşdirib: “Ədəbiyyat iki qisimdir: bir qismi ağızda söylənən nağıl, hekayətlərdən, cürbəcür milli nəğmələrdən, aşıq sözlərindən, məsəllərdən, tapmacalardan, yanıltmalardan, ağıçı sözlərdən, bayatılardan ibarətdir”. Bu qisim söz sənətini “ədəbiyyati - lisani və ya əfvahi və yaxud el ədəbiyyatı” adlandıran F.Köçərli folklorşünaslıqda qəbul olunmuş iki xüsusiyyəti çox düzgün müəyyənləşdirib: şifahi ədəbiyyatda nəql hekayələri tərtib edən və nəğmələri düzən müəyyən şəxs olmur, bunları yaradan və yoxdan var edən

millət özü olur. “Bunlar ağızlara söyləmək ilə ümumxalq arasında yayılıb intişar tapıb və nəsilbənəsil oğula və oğuldan nəvəyə keçməkdə olur”. Firidun bəy Köçərlinin folklor janrları haqqında fikirləri sırasında atalar sözləri və məsəllər barədə mülahizələri də maraq doğurur” (<https://www.baki-xeber.-com/layihe/11005.html>).

Nəticə. Nəticə etibarlı ilə qeyd edək ki, bir maarifçi-demokrat kimi F.Köçərlinin məqsədi xalqı maarifləndirməkdən, mədəniləşdirməkdən ibarət idi. Özünün məşhur müasirləri kimi o da ictimai bələlərin kökünü cəhalətdə, نادانلیقدا, elmsizlikdə görür, maarifə, elmə, xalqı, azadlığa çıxaran bir vasitə kimi baxırdı. O xalqı qəflət yuxusundan ayılmağa cəhd edir, S.Ə.Şirvaninin “Nadanlıq dərдинin dərmanı elmdir”, “hər kimin elmi var, o insandır” müddəasını təbliğ edirdi.

QAYNAQLAR

1. Köçərli F. Balalara Hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013
2. Köçərli F. Şifahi və yazılı ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013
3. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0r%C9%99van_M%C3%BC%C9%99lliml%C9%99r_Seminarıyas%C4%B1
4. <https://azedu.az/az/news/52588-140-yasli-irevan-muellimler-seminariyasinin-azerbaycan-pedaqogika-tarixindeki-rolu>
5. <https://azedu.az/az/news/52588-140-yasli-irevan-muellimler-seminariyasinin-azerbaycan-pedaqogika-tarixindeki-rolu>
6. <https://azertag.az/xeber/1131600>

Arzu HACIYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Ədəbiyyat İnstitutu

arzuhaci@gmail.com

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ İSLAM DİNİ VƏ MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏR (S.Ə.S.) HAQQINDA

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin banisi F.Köçərli milli mədəniyyətin yorulmaz təbliğatçısı, xalqının maariflənməsinə, mədəni rifahına ömrünü həsr edən görkəmli ziyalı, həm də islam təəssübkeşidir. Mənəvi və tarixi dəyəri çox yüksək olan “Azərbaycan ədəbiyyatı” tədqiqatı ilə yanaşı, F.Köçərli, həm də, islam dini, Məhəmməd Peyğəmbər, Kərbəla hadisəsi, islam mücahidləri haqqında bir sıra məqalələrin müəllifidir. Həmin məqalələr “Kaspi”, “Zakavkazskoye obozreniye”, “Novoye obozreniye”, “Zakavkazye” qəzetlərində rus dilində dərc olunub. Təəssüf ki, bu məqalələr F.Köçərlinin çap olunan əsərlərinə daxil edilməyib və bu səbəbdən oxucular və müasir tədqiqatçılar bu əsərlərdən xəbərsizdir. Halbuki görkəmli ziyalının şəxsiyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi baxımından bu məqalələrin böyük əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: F.Köçərli, islam dini, Məhəmməd peyğəmbər(s.ə.s.), müsəlman qadınlar, Zübeydə xatun

ФИРИДУН БЕЙ КОЧАРЛИ ОБ ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИИ И ПРОРОКЕ МУХАММЕДЕ

Резюме

На статью основоположник истории азербайджанской литературы Фиридун Бей Кочарли неустанным проповедником национальной культуры, ученым интеллигентом приложившим много труда для просвещения народа и в том числе сторонником ислама. Наряду с книгой “Азербайджанская литература” будучи научной моральной и исторической ценностью, Фиридун Бей Кочарли является автором статей об исламе и пророке Мухаммеде, Карбалинских событиях, мусульманских женщинах, которые в свое время публиковались в изданиях “Каспии”, “Закавказское обозрение”, “Закавказье” и “Новое обозрение”. К сожалению вышеуказанные статьи не были напечатаны в составе его книг, поэтому большая часть читателей современных исследователей не в курсе этих работ.

Личность Фиридун Бея Кочарли наряду с этими статьями достойна широкого представления.

Ключевые слова: Ф.Кочарли, ислам, пророк Мухаммед, мусульманки, Зубейде хатун

FIRIDUN BAY KOCHARLI ABOUT ISLAM AND PROPHET MUHAMMAD (P.B.U.H.)

Summary

The founder of Azerbaijan literature history Firidun bay Kocharli has put tireless efforts in presenting national culture and empowering the nation. As an intellectual – scientist he did a lot of work, at the same time as a true advocate and enlightener of Islam. Though his book “Azerbaijan literature” brought us science, morale, history and became invaluable source, F.Kocharli has written several articles about Islam and Prophet Muhammad. His articles about Prophet

Muhammad, Karbala tragedy, muslim women were published in the newspaper “Kaspi”, “Zakavkazskoye obozreniye”, “Zakavkazye”, “Novoye obozreniye”. Unfortunately these articles were not part of his books, that is why ordinary readers and contemporary researchers are not aware about them. These articles have significant essence in presenting F.Kocharli as a great personality.

Key words: F.Kocharli, Islam, prophet Muhammad (p.b.u.h.), muslim womens, Zubeyde hatun

Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyinin banisi Firidun bəy Köçərli (1869-1920) milli mədəniyyətimizin yorulmaz təbliğatçısı, xalqımızın maarifləndirilməsi yolunda səmərəli işlər görən görkəmli ziyalı-alimdir. Onun uzun və çətin zəhmətlər hesabına ərsəyə gətirdiyi “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı özünün elmi, mənəvi və tarixi dəyəri ilə qiymətsiz bir məxəzdir.

Millətini sevən, onun gələcək rifahı, maariflənməsi uğrunda durmadan çalışan F.Köçərli, həm də islam təəsübkeşi idi. İslam, Məhəmməd peyğəmbər və başqa din mücahidləri barədə məqalələri görkəmli ədəbiyyatşünasın dininə bağlı, imanlı bir insan olması barədə təsəvvür yaradır. Rus dilində yazılan həmin məqalələr vaxtilə “Kaspi”, “Zakavkazskoye obozreniye”, “Zakavkazye”, “Novoe obozreniye” qəzetlərində dərc olunmuşdur. Yüksək mədəniyyət, dərin dini və tarixi bilgilərlə yazılmış məqalələrdə dininə, peyğəmbərinə dərin sevgi və ehtiram bəsləyən ziyalının obrazı canlanır. Burada islam mütərəqqi fikirlərlə zəngin, əxlaq kodeksinə malik, dini-mənəvi keyfiyyətlərin məcmusu kimi təbliğ olunur. Maraqlıdır ki, bu gün XXI əsr insanının dinə dair qənaət və düşüncələrini XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində yazılmış həmin məqalələrdə görürük. F.Köçərli bir müsəlman-ziyalı

olaraq islamın müdafiəsinə qalxır və fikirlərini nəzəri cəhətdən əsaslandırır.

Çox təəssüf ki, F.Köçərlinin Məhəmməd peyğəmbər, Kərbəla hadisəsi, müsəl-man qadınları barədə yazdığı məqalələri çap olunmuş kitablarına daxil edilməmiş, buna görə tək-cə sıravı oxucular deyil, çağdaş tədqiqatçıların da böyük əksəriyyəti həmin əsərlərdən xəbərsiz qalmışdır. Halbuki həm F.Köçərlinin bir şəxsiyyət kimi olduğu kimi tanındılmasında, Azərbaycan maarifçiliyinin milli özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirməkdə bu məqalələrin böyük əhəmiyyəti vardır.

Akademik K.Talıbzadə F.Köçərlinin yaradıcılığında dini məsələlərin izahına geniş yer verildiyini doğru qeyd edir. Obyektiv səbəblərdən dini motivləri ədəbiyyatşünasın yaradıcılığının məhdud cəhəti kimi qiymətləndirməsinə baxmayaraq, o, F.Köçərlinin yaradıcılığına və şəxsiyyətinə dair böyük bir həqiqətin üstünü açır: “Onun bütün elmi-publistik fəaliyyətini hərtərəfli təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, ruhaniliyi, dindarlığı, fanatizmi tənqid heç də onu aradan qaldırmaq üçün edilmirdi. Bəlkə islam dininin ömrünü uzatmaq üçün, onun həyatla səsleşən, ümumi inkişafa kömək edə bilən cəhətlərini üzə çıxarmaq, dini-mədəni tərəqqiyə mane olan, müasir həyatla ayaqlaşma bilməyən xüsusiyyətlərdən, qanun-qaydalardan azad etmək məqsədini izləmişdir. Odur ki, Köçərlinin məqalələrində islam dininin bu mənada təbliğinə xeyli yer verilirdi. O, bu fikirdə idi ki, əgər xalq Quranın göstərdiyi həqiqi yol ilə getsə, əsl inkişaf yoluna düşə bilər” (7,155).

Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyəti, mühiti, həyatı barədə dərin hörmət və sevgi ilə yazdığı “Mövlud” (Məhəmməd peyğəmbərin anadan olması) məqaləsi “Kaspi” qəzetinin 1 mart 1911-ci il, 47-ci sayında dərc olunub. Yüksək entu-

ziəzm və təəssübkeşliklə qələmə alınmış bu məqalə islam dininə və Peyğəmbərimizin şəxsiyyətinə yanlış, birtərəfli münasibət göstərənlərə ünvanlanıb. Belə yanlış fikirləri yaymaqda Kazan missionerlərini ittiham edən F.Köçərli oxuculara tövsiyə edir ki, Məhəmməd peyğəmbərin həyatını və islamı yaxından öyrənmək üçün müsəlman mənəbləri ilə yanaşı, T.Karleyl, A.Müller, V.Solovyov, Q.Kolıb kimi Avropa müəlliflərinin əsərləri ilə də tanış olsunlar. Bundan əlavə, onlara Peterburqun axundu Ataulla Bəyazıtovun “İslam və elm” və “İslamda elm və xristianlıq” kitablarını oxumağı məsləhət görür.

Peyğəmbərin uşaqlıq və gənclik illərini, yaşadığı ağrı-acıları; dünyaya gəlmə-mişdən atasını, 6 yaşında ikən anasını, 8 yaşında ikən babasını itirməsini, peyğəm-bərliyə qədər və sonra keçdiyi keşməkeşli həyat yollarını həssaslıqla təsvir edən F.Köçərli onun qeyri-adi bir insan olduğunu, Allah tərəfindən seçildiyini yazır. Fərd olaraq Peyğəmbərin ən gözəl, ən munis keyfiyyətlərə malik olduğunu bildirən müəllif T.Karleyldən Peyğəmbərin şəxsiyyətini səciyələndirən sətirləri sitat gətirir. Bu təsvirlə T.Karleyl Peyğəmbərin daxili və zahiri portretini yaradır: “Karleyl yazır ki, yoldaşları Məhəmmədə düşüncəsi, əməli və sözləri bir olan, etibarlı mənasını ifadə edən “Əmin”, “Siddiq” adını vermişdilər. Dostları deyirdilər ki, o, heç vaxt boş sözlər danışmır. Əgər sözə ehtiyac yoxdursa, o, sadəcə xəyala dalır. Amma danışmaq lazım gələrsə, səlis və hikmətli nitqi ilə məsələyə dərhal aydınlıq gətirərdi... Məhəmməd peyğəmbərin xarici görünüşü haqqında – onun yaraşığı, təmiz, ağıllı, qarabuğdayı çöhrəsi, qapqara, parlaq gözləri barədə rəvayətləri çoxları eşidib. Yaraşığı alınıdakı köprümüş iri damar Haşimilər nəslinin nümayəndələrinə xas xüsusiyyət idi. Hərərətli, eyni zamanda ədalətli, fitrətən alicənab bir insan idi Peyğəmbər” (9, 4).

“Kaspi” qəzetinin 1906-cı il 4, 5 yanvar, 3, 4-cü nömrə-

lərində dərc olunan “Tatarların maarifləndirilməsi məsələsi haqqında” məqaləsi ilə F.Köçərli mətbuatda D.A.A. imzası ilə eyni adlı məqalə yazan bir müəllifə cavab verir. Məlum olur ki, müəllif rus təbəliyində yaşayan tatarların (yəni müsəlmanların – A.H.) ətələtdə oldu-ğunu, zaman və məkan anlayışından kənarda qaldığını, bütün bunların səbəbinin məhz islam olduğunu bildirir. Məqalə müəllifi hesab edir ki, tatarlara (yəni müsəlmanlara – A.H.) xüsusi rus müəllimləri tərəfindən təlim keçilməli, maarifləndirilməli və onlar tədricən ruslaşdırılmalıdırlar. Məqələdə səslənən fikirlərə hiddətlənən F.Köçərli təqribən 17 çap vərəqi həcmində tutarlı bir cavab məqaləsi yazır, məqalə müəllifinin islam barədə yanlış, birtərəfli, subyektiv fikirlərinə elmi və tarixi əsaslarla cavab verir: “O zamankı ərəblər arasında mənəvi-dini münasibətlər aşağı səviyyədə idi. Məhəmmədin peyğəmbərliyinə qədər ərəblərin hamısı bütpərəst idi; Kəbədə say-sız-hesabsız bütlər qoyulmuşdu; hər bir tayfanın, hər bir ailənin öz bütü var idi. Hər il müəyyən vaxtlarda bu müqəddəs məbədə hər tərəfdən ərəb tayfaları axışb gəlirdi...

Vəhşi adətlərdən ən amansızı isə yeni doğulan qız uşaqlarının diri-diri torpağa gömülməsi idi” (10, 3).

İnsanların mənəviyyatının yüksəlişinə İslamın müsbət təsirini vurğulayan F.Köçərli fikirlərini davam etdirərək yazır: “İslamın gəlişi ilə ərəblər yeni, düşüncəli, mədəni həyata başlayırlar. Çoxallahlılıq vahid və rəhmli Allaha inamla əvəz olunur. Müqəddəs Kəbə bütlərdən təmizlənir: amansız adətlər Quran ayələri ilə aradan qaldırılır. Peyğəmbərin yeni dini özünün humanist müddəaları ilə səhra övladlarının ko-bud mənəviyyatını yumşaldır: o, ərəbləri uzun əsrlik yuxudan oya-dır və bəşər tarixinə fəaliyyəti ilə qoşulmağa dəvət edir. İslam dini sayəsində ərəblər dünyada tanınır və o qədər güc əldə

edirlər ki, dünyanın yarısını fəth edirlər” (10, 3).

Firidun bəy Köçərli öz qənaətləri ilə kifayətlənməyib islam tarixini araşdıran Avropa müəlliflərinin əsərlərinə də istinad edir. Məqaləsində o, Tomas Karleylin “Tarixdə qəhrəmanlar və qəhrəmanlıqlar” kitabına müraciət edir: “Karleylə görə, ərəb xalqı yeni dinin (islamın) gəlişi ilə zülmətdən işığa çıxdı; islamın meydana çıxması ilə Ərəbistan yaşamağa başladı... Diqqət edin: tanınmayan biri dünya şöhrəti qazanır; kiçik bir şey nəhəngə çevrilir. Bir əsrdən də az vaxtda Ərəbistanın sərhədləri Qrenadadan Dehliyədək uzanır. Müdriklik işığı və nuru saçan Ərəbistan Yer üzünün ucsuz-bucaqsız torpaqlarında uzun əsrlər boyu parlayır. İnam – böyük bir nemətdir: o, həyat mənbəyidir” (10, 3).

F.Köçərli məqalə müəllifi D.A.A.-nın islamın insanlarda ətalət, durğunluq yaradan bir din olması fikrini qətiyyətlə rədd edir və ona tutarlı bir cavab verir. Görkəmli ədəbiyyatşünasın fikricə, daxili ədavətləri sakitləşdirib, dünyanı fəth etmə missiyasını yerinə yetirib qurtardıqdan sonra ərəblər maarifləndirmə işinə başlayırlar. Fəth etdikləri ölkələrdə savadlandırmaq və elmi həqiqətləri üzə çıxarmaq üçün geniş imkanlar açırlar. Bağdad və ispan ərəblərinin elmi təlimləri dünyaya yayılır. Avro-palılar fəlsəfə, riyaziyyat və tibbə dair bilikləri öyrənmək üçün Ərəbistana gedirlər. Ərəb xəlifə və hakimləri öz ərazilərində savadlandırma işində sanki bir-birilə yarışırırlar. F.Köçərli onu da vurğulayır ki, Yunan-Roma sivilizasiyasının süqutundan sonra yeni-yeni yaranmaqda olan İslamın şüaları özündən çox-çox uzaqlara saçılan günəş kimi parladi. Hətta Peyğəmbərin vəfatından qırx il sonra da İslam mədəniyyəti Afrikadan okeana qədər Pireney yarımadasının böyük bir hissəsini və Orta Asiyadan Hindistana qədər olan əraziləri öz təsirində saxlayır. F.Köçərli elmi-coğrafi baxımdan dinamik

inkişafda olan dinin ətalət, durğunluq yaratmaq xüsusiyyətinin yanlış olduğunu sübut edir.

D.A.A-nın “İslamda başqa dinlərə və xalqlara hörmət yoxdur”, - fikrinə F.Köçərli Qurani – Kərimdən ayələr gətirməklə cavab verir: “Dində məcburiyyət yoxdur; həqiqi yol yanlışdan açıq-aşkar fərqlənir”. Məqalə müəllifinə Quranın mətni ilə heç olmazsa Qordi Sablukovun tərcüməsində tanış olmağı tövsiyə edən F.Köçərli onu da əlavə edir ki, islamın əsas tələbi odur ki, hansı millətə, hansı dini inanca mənsub olmasından asılı olmayaraq insanlar Allahın təkliyinə, Qiya-mət gününə inansınlar və Ona xatir xeyirxah işlər görsünlər. Belə insanları Allah darda qoymaz, onları mükafatlandırır.

F.Köçərlinin publisistikasında qadın azadlığı məsələsi xüsusi yer tutur. Vətəninə, millətini sevən bir ziyalı kimi o, cəmiyyətdəki boşluqları görür və bunların aradan qaldırılması üçün ən kəsərli silaha – qələmə söz verirdi. F.Köçərli qadının cəmiyyətdəki əhəmiyyətli roluna dəyər verir və hesab edirdi ki, bəşəriyyətin taleyi məhz qadından – anadan asılıdır. “Zakavkazskoye obozreniye” qəzetinin 1910-cu il 5 noyabr, 31-ci sayında dərc olunan “Keçmişdə müsəlman qadınları” məqaləsi ilə F.Köçərli tarixdə xüsusi xidmətləri olan müsəlman qadınları haqqında müfəssəl məlumat verir, onların hər birinin tarixi xidməti haqqında söhbət açır. Məqalədə o da bildirilir ki, bu məqalədən əvvəl görkəmli ədəbiyyatşünasın “İslamda qadına münasibət” adlı yazısı dərc olunmuş. Orada vurğulanıb ki, islamın gəlişi ilə qadın köləlikdən azad olunmuş və məhz islam qadına cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü kimi geniş imkanlar vermişdi.

“Keçmişdə müsəlman qadınları” məqaləsində F.Köçərli, ilk olaraq, islamın təbliği və yayılmasında əməyi olan, peyğəmbərin sevimli həyat yoldaşı Xədicənin adını çəkir.

“Kübra”, yəni “Böyük” adını qazanmış bu xanım Məhəmmədin peyğəmbərliyini və islamı qəbul edən ilk müsəlman qadındır. Həm cismi, həm də sərvəti ilə islamın yayılmasında bütün gücünü sərf edən Xədiceyi-Kübra Məhəmməd peyğəmbərə hər zaman arxa-dayaq olmuş, missiyasını yerinə yetirməkdə ona ağıllı məsləhətləri ilə də yardımçı olmuşdur.

Bundan əlavə, F.Köçərli islam tarixində xüsusi xidmətləri olan qadınlar sırasında Fatimə Xəttab qızı, peyğəmbərimizin qızları – Fatimeyi-Zəhra və Ruqiyyə, Ümmi-Sələmə Əsma, Ümmül-Xeyr Bağdadi, Zübeydə Ümmi-Cəfər, Zeynəb Əli qızı kimi din mücahidləri barədə ətraflı məlumat verir. Haqqında danışılan qadınlar sosial-siyasi, ictimai-mədəni mövqeyə malik olan xanımlardır. Onlardan bəzisi fiziki qüvvəsilə, bəzisi şəri bilikləri ilə islamın təbliğində rol oynamış, bəzisi isə mədəniyyətin daşıyıcısı kimi tarixə düşmüşlər. F.Köçərli yazır ki, özünün natiqlik istedadına görə məşhur olan mədinəli Ümmi-Sələmə Yezid qızı islamı yenidən qəbul etmiş qadınlar adından elçi sifətilə peyğəmbərin yanına göndərilmişdi. O, qadınların hüquq və azadlıqlarına dair bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməsini Peyğəmbərdən xahiş etmişdi. Ümmi-Sələmə elə səlis və rəvan danışmış ki, bu Peyğəmbərin diqqətini cəlb etmiş, o, Ümmi-Sələməni tərifləyərək, qadınların istəklərini yerinə yetirmişdi.

F.Köçərli tarixdə Cəmalin-Nisə adı ilə tanınan Ümmül-Xeyr Bağdadi haqqında məlumat verir. O yazır ki, Cəmalin-Nisə fiqh elmində və şəri məsələlərin izahında kişi alimləri geridə qoymuşdu. Ümmül-Xeyrin şəxsi məktəbi vardı və o, ilahiyyat və fiqh elmlərini tədris edirdi. Biliyi və dini savadı ilə məşhur olan başqa bir xanım VII əsrin II yarısında Suriyada yaşamış Asimə Məhəmməd qızıdır. O, hədislərin və elmi-kəlamın ən yaxşı bilicisi hesab olunurdu.

Ərəb xəlifəsi Harun ər-Rəşidin zövcəsi Zübeydə Ümmi-Cəfər poeziya bilicisi olan müsəlman qadınları sırasındadır. F.Köçərli yazır ki, tarixdə xeyriyyə işlərinin müəllifi kimi qalan bu xanım həm ictimai fəaliyyəti, həm də şairə kimi tanınırdı. Kəbəni ziyarət edən Zübeydə Ümmi-Cəfər oradakı insanların susuzluqdan əziyyət çəkdiklərini görmüş, böyük sərvət sərf edərək Bağdaddan Məkkəyə su kəməri çəkdirmişdi. Həmin su kəməri “Eyni-Zübeydə” adlanırdı. Zahir və daxili gözəlliyi ilə, böyük ürəyi ilə seçilən Zübeydə xanım xəlifənin sevimlisi idi, o, xanımının hər bir istəyini yerinə yetirirdi.

Yeri gəlmişkən, Zübeydə xanım barədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sonralar da məlumat verilir. Onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyi açıqlanır. 1934-cü ildə keçirilən 1-ci Ümumittifaq Şura Yazıçılarının Qurultayındakı məruzəsində Məmməd Kazım Ələkbərli deyir: “Yazılı Azərbaycan ədəbiyyatı, tariximizin VIII əsrindən şairə Zübeydə xatunun səhnəyə çıxması ilə başlayır. Bu şairə türk, ərəb və fars dillərində əsərlər yaratmış və Azərbaycan ədəbiyyatında fəxri bir yer tutub, Şəhrizadın “1001 gecə” hekayələrindəki qəhrəmanı kibi gözə çarpmaqdadır. Zübeydə xatun azərbaycanlı olub əsərlərini də başlıca olaraq türkcə yazmışdır. Bunun belə olduğu Bombeydə çıxmış “Ruzi-revşən” adlı kitabda da görülməkdədir... Təxmini surətdə belə müəyyənləşdirmək olar ki, bu qadın türkdür: çünki misal göstərmək mümkün olmasa da, ərəb və yaxud fars qadınının türkcə yazmasını heç kəs təsəvvür etməz” (8).

Təəssüf ki, M.K.Ələkbərlinin Zübeydə xatunla bağlı irəli sürdüyü iddia tədqiqatçılar tərəfindən davam etdirilmədi və bu fikir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında həllini gözləyən məsələlərdən biridir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayən-

dəsi F.Köçərlinin islam, Peyğəmbər, müsəlman qadınları haqqında fikirləri təkcə onun şəxsiyyətini və dünyagörüşünü deyil, ümumiyyətlə Azərbaycan maarifçi ziyalılarının dinə münasibətini öyrənmək üçün əhəmiyyətlidir və buna görə daha dərinləndən öyrənilməlidir.

QAYNAQLAR

1. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. I c., Bakı, 1925
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. II c., Bakı, 1926
3. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, I c., Bakı, 1978
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı, II c., Bakı, 1981
6. Köçərli F. Əsərləri, Bakı, 2013
7. Talıbzadə K. Sənətkarın şəxsiyyəti. Bakı, Yazıçı, 1978
8. Ələkbərli M.K. Azərbaycan ədəbiyyatı. I Ümumittifaq Şura Yazıçılarının Qurultayındakı məruzə. “İnqilab və mədəniyyət”, № 11-12, noyabr-dekabr 1934

Rus dilində

9. Ф.Кочарлинский.Мовлуд (Рождение пророка Магомета), Газ. “Каспий”, № 47, 1марта 1911 г.
10. Ф.Кочарлинский. Вопрос о просвещении татар. Газ. “Каспий”, № 3, 4 января 1906 г.
11. Ф.Кочарлинский.Мусульманки в прошлом. Газ. “Закавказское обозрение”, № 31, 5 ноября 1911

“BALALARA HƏDİYYƏ” KİTABINDA ŞAMANİZM ÜNSÜRLƏRİ

Xülasə

XX yüz il Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Firidun bəy Köçərli zəngin yaradıcılığa malik olmuşdur. Onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı fəaliyyəti ümumiyyətlə nəhəng ədəbi hadisədir. Onun eyni zamanda folklorşünaslıq sahəsində də görkəmli xidmətləri vardır. Bu cəhətdən, böyük ədib özünün uşaqlar üçün hazırladığı “Balalara hədiyyə” kitabında verdiyi mətnlər vasitəsilə uşaqlarda məntiqi düşüncə qabiliyyəti formalaşdırmaq üçün nağıllar içərisindən həcm baxımından qısa, lakin informativ tutumu baxımından zəngin mətnlər seçmişdir. Kitabda verilmiş “Qarı və pişik” nağılının “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Əsli-Kərəm” dastanlarındakı uyğun motivlərlə müqayisəsi belə bir mənanı təsdiq edir ki, folklor mətnlərində, o cümlədən nağıllarda insanla təbiət ünsürlərinin dialoqu qədim şaman görüşləri, daha dəqiq desək, şaman mifologiyası ilə bağlıdır. Bu cəhətdən, F.Köçərlinin təqdim etdiyi “Qarı və pişik” nağılı da eyni silsiləyə aiddir. Bunu nağıldakı qarı obrazı təsdiq edir. Qarılar nağıllarda həm də mistik biliklərə sahib obrazlar kimi tanınırlar. Nağıllarda qəhrəmanlar çox vaxt onlara lazım olan ən mühüm məlumatları qarılardan alırlar. Yaxud Azərbaycan məhəbbət dastanlarında buta almış qəhrəmanı düşdüyü vəziyyətdən qarı xilas edir. Yalnız ipək qarı bilir ki, qəhrəmana ilahi qüvvələr tərəfindən buta ve-

rilmişdir. Bu cəhətdən, “Qarı və pişik” nağılındakı qarı obrazı da qədim şamanizm görüşləri ilə bağlıdır. Çünki qarı buz üzərində sürüşərək ayağını sındırmış inəyi ilə bağlı təbiət ünsürləri, bitkilər və heyvanlarla dialoqa girir. Mədəniyyət tarixindən belə bir mistik dialoq aparmaq qabiliyyətinin ancaq şamanlarda olduğu məlumdur. Bu cəhətdən, sözü gedən nağıldakı qarı obrazı da şaman-qadın arxetipi ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, “Balalara hədiyyə”, folklor, nağıl, şamanizm, “Dədə Qorqud”, “Əsli-Kərəm”

ЭЛЕМЕНТЫ ШАМАНИЗМА В КНИГЕ “ПОДАРОК ДЕТЯМ”

Резюме

Выдающийся представитель азербайджанской литературы и литературоведения XX столетия Фиридун бек Кочарли обладал богатым творческим потенциалом. Его деятельность, которая связана с историей азербайджанской литературы, вообще является огромным литературным событием. Он, также, имеет выдающиеся заслуги в области фольклористики. В этом отношении великий писатель выбрал из сказок короткие по объёму, но богатые по информативности тексты для формирования у детей способности к логическому мышлению посредством текстов, которые он представил в своей книге для детей под названием “Подарок детям”. Сопоставление сказки “Старуха и кошка”, представленной в книге, с соответствующими мотивами в эпосах “Китаби-Деде Коркуд” и “Асли-Керем” подтверждает такой смысл, что диалог человека с природными стихиями в фольклорных текстах, в том числе и в сказках, которые связаны с древними

шаманскими взглядами, а точнее с шаманской мифологией. В этом отношении сказка “Старуха и кошка”, которая представлена Ф.Кочарли относится к одному и тому же циклу. Это подтверждает образ старухи в сказке. Старухи также являются образами, которые обладают мистическими знаниями. Герои в сказках часто получают самую важную информацию, в которой они нуждаются от старух. Или же героя, который “получает бутон” (влюбиться или обручиться во сне), в азербайджанских любовных сказаниях от затруднительного положения спасает старуха. Только добрая старуха знает о том, что герой наделен “бутоном” (любовью) со стороны божественных сил. В этом отношении образ старухи в сказке “Старуха и кошка” также связана с древними шаманскими взглядами. Потому, что старуха, в связи со своей коровой, которая поскользнувшись на льду сломала ногу, вступает в диалог с природными стихиями, растениями и животными. Из истории культуры известно, что только шаманы имеют способность ведения подобного мистического диалога. В этом отношении образ старухи в рассматриваемой сказке также связан с архетипом шаманки.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарли, “Подарок детям”, фольклор, сказка, шаманизм, “Деде Коркуд”, “Асли-Керем”

ELEMENTS OF SHAMANISM IN THE BOOK “GIFT TO THE CHILDREN”

Summary

Firidun bey Kocharli, who was a prominent representative of the 20th century of Azerbaijani literature and literary criticism had rich activity. His activity about the history of Azerbaijani literature was generally a huge literary phenomenon. At the same time, he had outstanding services in the field of folklore-study. In this regard, the great writer chose short texts in terms of volume, but rich in informative capacity, in order to form logical thinking in children through the texts he gave in his book "Gift to the children". The comparison of the fairy tale called "The old woman and the cat" given in the book with the corresponding motives in the epics "The Book of Dede Gorgud" and "Asli-Karam" confirms such a meaning that the dialogue of human and natural elements in folklore texts, including fairy tales, is associated with ancient shamanic visions, more precisely, shamanic mythology. In this aspect the fairy tale "The old woman and the cat" presented by F.Kocharli belongs to the same series. This is confirmed by the image of the old woman in the fairy tale. The old women are also known in fairy tales as characters with mystical knowledge. In fairy tales the heroes often receive the most important information they need from the old women. Or the hero of the Azerbaijani love epics, who got "buta", is protected by the old woman from the situation in which he finds himself. Only "the silk woman" (the wise woman) knows that the hero was given buta by divine forces. In this aspect, the image of the old woman in the fairy tale "The old woman and the cat" is also associated with the views of ancient shamanism. Because the old woman begins the dialogue with the elements of nature, plants and animals such as a cow, which slipped on the ice and broke its leg. From the history of culture, it is known that the ability to conduct such a

mystical dialogue is only in shamans. In this aspect, the image of the old woman in the mentioned tale is also associated with the shaman-female archetype.

Key words: Firidun bey Kocharli, “Gift to children”, folklore, fairy tale, shamanism, “Dede Gorgud”, “Asli-Karam”

XX yüz il Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi Firidun bəy Köçərli zəngin yaradıcılığa malik olmuşdur. Onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ilə bağlı fəaliyyəti ümumiyyətlə nəhəng ədəbi hadisədir. Bu cəhətdən, bütün XX əsrdə olduğu kimi, böyük ədibin fəaliyyəti müasir dövrümüzdə də yüksək şəkildə qiymətləndirilir (2; 7).

F.Köçərlinin eyni zamanda folklorşünaslıq sahəsində də görkəmli xidmətləri vardır. İslam Sadiq yazır ki, alim ədəbiyyatşünaslığın digər sahələri ilə yanaşı, folklorun toplanması və nəşri ilə də daim maraqlanmış, bu işlə ciddi məşğul olmuşdur. “Balalara hədiyyə” kitabı F.Köçərlinin folklor sahəsindəki işlərinin gözəl bəhrəsidir (11, s. 26).

Firidun bəy Köçərlinin folklorşünaslıq görüşlərini tədqiq etmiş Fidan Qasımova qeyd edir ki, “müxtəlif tarixi şəraitdə formalaşmış, zaman keçdikcə bəzi dəyişikliklərə uğrayaraq nəsildən-nəslə ötürülən folklor nümunələri özündə xalqın mənəviyyatını, dünyagörüşü, tarixini, arzu və istəklərini, mədəniyyətini birləşdirir. Folklorun əhəmiyyətini, xalqın həyatındakı yerini dərinlən dərk edən ədəbiyyatşünas alim məhz buna görə də zamanının mühüm hissəsini bu folklor nümunələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşri işinə ayırmışdır. Bu əvəzsiz fəaliyyət nəticəsində 1912-ci ildə “Balalara hədiyyə” kitabını nəşr etdirmişdir” (8, s. 44-45).

Gülzar Osmanova yazır ki, “F.Köçərli folklor və uşaq ədəbiyyatını bədi ədəbiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab etmiş və gənc nəslin təlim və tərbiyəsinə kömək edən , onların hərtərəfli inkişafına təsir göstərən amil saymışdır” (9, s. 56).

Aytac Abbasova göstərir ki, “F.Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabını çapa hazırlayarkən daxil etdiyi şifahi ədəbiyyat nümunələrinin mövzuya milli, formaca sadə, ideya-məzmunca tərbiyəvi və təsirli olması tələbini nəzərə almışdır” (1, s. 71).

“Balalara hədiyyə kitabında çoxlu xırda həcmə malik nağıllar verilmişdir. Təbii ki, uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş kitabda nağıllardan istifadə etməmək yolverilməz olardı. F.Köçərli nağılların uşaqlarda məntiqi təfəkkürün formalaşmasındakı rolunu çox gözəl anlayan görkəmli pedaqoq olmuşdur. Bu cəhətdən, Sevinc Əliyeva yazır ki, şifahi xalq ədəbiyyatımızın əsas qaynağı ilə bağlı olan laylalar, tapmacalar, məsəllər, heyvanlar haqqında olan nağıllar və təmsillər “Balalara hədiyyə” kitabının başlıca arsenalını təşkil edir (3, s. 84).

Böyük pedaqoq-folklorşünas F.Köçərli kitabda verdiyi mətnlər vasitəsilə uşaqlarda məntiqi düşüncə qabiliyyəti formalaşdırmaq üçün nağıllar içərisindən həcm baxımından qısa, lakin informativ tutumu baxımından zəngin mətnlər seçmişdir. Fikrimizi əyaniləşdirmək üçün, “Qarı və pişik” nağılına nəzər salaq:

“Bir gün bir qarı inəyini apardı suvarmağa. İnek buzun üstündə sürüşüb yığıldı və qıçı sındı. Onda qarı buza dedi:

– A buz, sən nə güclüsən?

Buz cavabında dedi:

– Əgər mən güclü olsaydım, gün məni əritməzdi!

Qarı dedi:

– A gün, sən nə güclüsən?

Gün cavabında dedi:

– Əgər mən güclü olsaydım, bulud qabağımı kəsməzdi!

Qarı dedi:

– A bulud, sən nə güclüsən?

Bulud dedi:

– Mən güclü olsaydım, yağış məndən yağmazdı!

Qarı dedi:

– A yağış, sən nə güclüsən?

Yağış dedi:

– Əgər mən güclü olsaydım, ot məndən bitməzdi!

Qarı dedi:

– A ot, sən nə güclüsən?

Ot dedi:

– Mən güclü olsaydım, qoyun məni yeməzdi!

Qarı dedi:

– A qoyun, sən nə güclüsən?

Qoyun dedi:

– Əgər mən güclü olsaydım, qurd məni yeməzdi!

Qarı dedi:

– A qurd, sən nə güclüsən?

Qurd dedi:

– Mən güclü olsaydım, it məni boğmazdı!

Qarı dedi:

– A it, sən nə güclüsən?

İt dedi:

– Mən güclü olsaydım, çoban məni döyməzdi!

Qarı dedi:

– A çoban, sən nə güclüsən?

Çoban dedi:

– Mən güclü olsaydım, xanım məni söyməzdi!

Qarı dedi:

– A xanım, sən nə güclüsən?

Xanım dedi:

– Əgər mən güclü olsaydım, siçan torbalarımı deşməzdi!

Qarı dedi:

– A siçan, sən nə güclüsən?

Siçan dedi:

– Əgər mən güclü olsaydım, pişik məni yeməzdi!

Qarı dedi:

– A pişik, sən nə güclüsən?

Pişik iki əlini qabağa, iki ayağını dala qoyaraq gərdənini çəkdi, quyruğunu qalxızdı, gözlərini bərəldib, dilini çıxarıb qarıya dedi:

Güclüyəm ha, güclüyəm,

Dəmir daraq dişliyəm.

Yük üstü yaylağımdır,

Yük altı qışlağımdır.

Kürsü üstə duraram,

Bığlarımı buraram” (6, s. 18-20).

Qeyd edək ki, bizə son dərəcə sadə və əyləncəli məzmunla malik mətn təsiri bağışlayan bu kiçik nağıl, əslində, mifik təfəkkür və qədim şaman mifologiyası ilə bağlı son dərəcə qədim təsəvvürləri özündə əks etdirir. Ümumiyyətlə, dünya mifologiyasında dünyanın dialoq vasitəsilə təsviri ənənəsi vardır. Xüsusilə hind mifologiyasında dünyanın quruluşundan dialoq, sual-cavab formasında bəhs edən mətnlərə rast gəlinir. Bu cəhətdən, sözü gedən nağılın quruluşuna diqqət yetirdiyimizdə çox maraqlı mənzərənin şahidi oluruq. Burada dialoqun bir tərəfində qarı, o biri tərəfində dünyanın müxtəlif səviyyələrini təmsil edən ünsürlər durur. Həmin ünsürlər aşağıdakı elementlərdən təşkil olunur:

qarı və buz;

qarı və gün;

qarı və bulud;
qarı və yağış;
qarı və ot;
qarı və qoyun;
qarı və qurd;
qarı və it;
qarı və çoban;
qarı və xanım;
qarı və siçan;
qarı və pişik.

Bu dialoqa Azərbaycan epik-mifoloji ənənəsi kontekstində yanaşdıqda çox maraqlı mənzərə ilə qarşılaşırıq. Bunun biri müasir dövrümüzə, ikincisi qədim Oğuz dastançılıq ənənəsinə, üçüncüsü “Əsli-Kərəm” dastanına aiddir.

Dahi şairimiz Mirzə Əlkbər Sabirin “Uşaq və buz” şeirini xatırlayaq:

Dərsə gedən bir uşaq
Çıxdı buz üstə qoçaq.
Sürüşdü birdən-birə,
Dəydi üz üstə yerə.
Uşaq durub neylədi,
Buza belə söylədi:
Sən nə yamansan, a buz,
Adam yıxansan, a buz.
Az qalıb ömrün sənin,
Yaz gələr artar qəmin.
Əriyib suya dönərsən,
Axıb çaya gedərsən.

Burada dialoq uşaq və buz arasında baş verir. Şeirdə uşaq – insan cəmiyyətini, buz – təbiəti təmsil edir. Bu cəhətdən, uşaq və buz arasındakı dialoq insanla təbiət arasında dialoqdur.

Baxmayaraq ki, bu şeir yazılı ədəbiyyata aiddir, ancaq bu dialoqun da ənənəsi xalq ədəbiyyatından, mifologiyadan gəlir.

Digər nümunəyə isə biz “Kitabi-Dədə Qorqud”da rast gəlirik. Eposun birinci boyunda Saluq Qazan bəylərlə birlikdə Ala dağda ovda olarkən kafirlər onun evini yağmalayır və ailəsini əsir aparırlar. Qazan gecə narahat yuxu görür və evinə dəymək üçün gəlir. O, evinin talan edildiyini və oğurlandığını görür. Lakin kimlərin oğurladığını və evinin haraya aparıldığını bilmir. Ona görə də oğurlanmış evini yurddan sudan, qurddan, köpəkdən və çobandan xəbər alır (5, s. 44-45).

Seyfəddin Rzasoy Salur Qazanın bu xəbərləşmələrinin şaman-qəhrəman arxetipi ilə bağlı olduğunu göstərir. Müəllifə görə, bir insanın təbiət ünsürləri ilə birbaşa dialoqu mümkündür. Bunu qədim Oğuz cəmiyyətində ancaq qam-şamanlar həyata keçirə bilirdi. Bu cəhətdən, S.Rzasoy belə hesab edir ki, Qazanın yurdla, su ilə, qurdla, köpəklə dialoqunun kökündə şaman arxetipi durur. Məs. müəllif Qazanın qurdla xəbərləşməsini belə şərh edir:

“Dialoqun kosmoloji tipi: mediativ-mistik kommunikasiya modeli:

– Qazan Qurdu görərkən “Qurd yüzi mübarəkdir” deyir. “Mübarək” – ərəb mənşəli söz olub, “bərəkətli” deməkdir. Qazan, buradan göründüyü kimi, Qurda rast gəlməsini “xeyir-bərəkət” hesab edir. Bu, **Qazanın rast gəldiyi Qurdun** kosmoloji mənsubiyyət baxımından kosmik varlıq olduğunu göstərir. Qazana ev/ordusu ilə bağlı informasiya/xəbər lazımdır. Bu baxımdan, “Qurdun üzünün mübarək olması” həm də o deməkdir ki, Qazan ondan mübarək/bərəkətli/xeyirli/**lazımlı** informasiyanı alacaq. Başqa sözlə, bu Qurd kosmosyaradıcı elementdir və onun Qazanla dialoqu xeyirlə nəticələnəməlidir.

Diloqun etnokosmik tipi: şaman qamlaşması:

– Oğuz etnik kosmosunda mediativ-mistik kommunikasiyanın modeli qam/şaman qamlamasıdır.

Dialoqun süjetüstü forması: passiv (birtərəfli) xəbərləşmə:

– Qazan xəbərləşir/soruşur, Qurd cavab vermir.

Dialoqun süjetaltı forması: aktiv (ikitərəfli) xəbərləşmə:

– “Mübarək üzlü” Qurd Qazana “mübarək” (kosmosyaradıcı) informasiyalar verir.

Dialoqun nəticəsi: Qazan Qurddan yol alır” (10, s. 345-346).

İnsanın təbiətlə dialoqunun şaman modelinə “Əsli-Kərəm” dastanında da rast gəlirik. Dastanda Qara Keşiş Əslini Kərəmə verməmək üçün onu qaçırır. Kərəm Əslinin izi ilı gedir. O, Əslinin hara getdiyini bəzən təbiət ünsürlərindən, daha dəqiq desək, qayadan, meşədən və çaydan xəbər alır: Dastanda deyilir:

“Yola davam edən Kərəmgil bir çayın kənarına çatırlar: “Aldı Kərəm görək qayadan, meşədən, çaydan Əslini nə cür soruşdu:

Səndən xəbər alım, **ay sarı qaya**,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?
Mübarək kölgəni salıbsan suya,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?

Sarı qaya dilə gəlib, aldı, görək cavabında nə dedi:

Sənə xəbər verim, aşıqlar xası,
Sənin Əslin burdan gəldi də, getdi.
Yanında idi atası ilə anası,
Ləpirin üzümə saldı da getdi.

Aldı Kərəm:

Səndən xəbər alım, **ay qara meşə**,
Qələmi qüdrətdən çəkilmiş qaşa,
Bürünmüşən dağa, daşa bənövşə,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?

Meşə də dilə gəlib, Kərəmin cavabında dedi:

Yarın saldı səni olmazın qəmə,
Dayanmazmı yaxşı iyid bu dömə?
Günəş kimi qondu mənim sinəmə,
Əsli məndən bir gül aldı da getdi.

Kərəm üzünü **çaya** tutdu:

Abi-həyat kimi daim axarsan,
Haqqın camalına hərdən baxarsan,
Dolana-dolana evlər yıxarsan,
Mənim Əslim buralardan keçdimi?

Çay da dilə gəlib, Kərəmə belə cavab verdi:

Kərəm saxlar onun həmişə yasin,
Yanına almışdı ata-anasın,
Həm içib, həm də doldurdu tasın,
Atların suyuma saldı da getdi” (4, s. 63-64).

S.Rzasoy Kərəmin bu dialoqunun da şamanların qamlama modeli ilə bağlı olduğunu göstərərək yazır:

“Dialoqun tərəfləri:

İnsan-Qaya (**torpaq ünsürü**);

İnsan-Meşə (**ağac ünsürü**);

İnsan-Çay (**su ünsürü**).

Dialoqun məqsədi: Qara Keşiş tərəfindən tilsimlənmiş Sarı Qaya, Qara Meşə və Çaydan keçid/yol almaq:

– Belə ki, çaya çatan Kərəm yolun bağlandığını görür:
“Kərəm baxdı ki, sağ tərəf qaya, sol meşə, qabaqda çaydı”.
Demək, məqsəd bu ünsürlərdən keçid almaq və Əslinin izini tapmaqdır.

Dialoqun informativ tipi: alqış:

– Kərəm növbə ilə Qayaya, Meşəyə və Çaya tərif/alqış deyir. Onlar da bunun müqabilində Kərəmə həm yol verir, həm də Əslinin hara getdiyini deyirlər.

Dialoqun kosmoloji tipi: mediativ-mistik kommunikasiya modeli:

– Kərəm bir insan kimi bu cansız ünsürlərlə danışa bilməz. Lakin həmin ünsürlər “dilə gəlib” Kərəmə cavab verirlər. Bunun əsasında əyə arxetipi durur. Hər bir yerin əyəsi/sahibi var. Bu, həmin yerin ruhudur. Demək, Kərəm Qaya, Meşə və Çayın ruhu/əyəsi ilə xəbərləşir.

Dialoqun etnokosmik tipi: şaman qamlaşması:

– Həm süjetüstü, həm də süjetaltı bu dialoqun şaman ekstaz texnikası (qamlaşma) ilə bağlı olduğunu açıq şəkildə ortaya qoyur.

Dialoqun süjetüstü forması: aktiv (ikitərəfli) xəbərləşmə.

Dialoqun nəticəsi: Keçid/yol və iz əldə etmə:

– Kərəm alqış-xəbərləşmə ilə iki hədəfə çatır:

Birincisi, yolu kəsən ünsürlərdən yol/keçid alır;

İkincisi, həmin ünsürlərdən Əsli haqqında iz/işarə alır.

Məlum olur ki, Əsli bu ünsürlərdə öz izlərini buraxıb:

Qayada – ləpir buraxıb: “Ləpirin üzümə saldı da getdi”.

Meşədə – gül dərib: “Əsli məndən bir gül aldı da getdi.

Çayda – atların ayağı ilə iz qoyub: “Atların suyuma saldı da getdi” (10, s. 196-197).

Bütün bu gətirilmiş nümunələr eyni bir mənanı təsdiq edir: folklor mətnlərində, o cümlədən nağıllarda insanla təbiət ünsürlərinin dialoqu qədim şaman görüşləri, daha dəqiq desək, şaman mifologiyası ilə bağlıdır. Bu cəhətdən, F.Köçerlinin təqdim etdiyi “Qarı və pişik” nağılı da eyni silsiləyə aiddir. Bunu nağıldakı qarı obrazı təsdiq edir.

Məlumdur ki, qarılar nağıllarda həm də mistik biliklərə sahib obrazlar kimi tanınırlar. Nağıllarda qəhrəmanlar çox vaxt onlara lazım olan ən mühüm məlumatları qarılardan alırlar. Yaxud Azərbaycan məhəbbət dastanlarında buta almış qəhrəmanı düşdüyü vəziyyətdən qarı xilas edir. Yalnız ipək qarı bilir ki, qəhrəmana ilahi qüvvələr tərəfindən buta verilmişdir. Bu cəhətdən, “Qarı və pişik” nağılındakı qarı obrazı da qədim şamanizm görüşləri ilə bağlıdır. Çünki qarı buz üzərində sürüşərək ayağını sındırmış inəyi ilə bağlı təbiət ünsürləri, bitkilər və heyvanlarla dialoqa girir. Mədəniyyət tarixindən belə bir mistik dialoq aparmaq qabiliyyətinin ancaq şamanlarda olduğu məlumdur. Bu cəhətdən, sözü gedən nağıldakı qarı obrazı da şaman-qadın arxetipi ilə əlaqədardır.

QAYNAQLAR

1. Abbasova A. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabındakı “Göyçək Fatma” nağılı və onun variantları / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 70-81
2. Əliyev K. Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyi / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 4-11
3. Əliyeva S. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 82-96
4. “Əsli-Kərəm” dastanı / Azərbaycan dastanları. 5 cildə, 2-ci cild. Tərtib edənlər: Ə.Axundov, M.H.Təhmasib (1966). Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar: Ə.Cəfərli, H.İsmayil-

- lov, S.Axundova. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri. Bakı, “Çıraq”, 2005, s. 5-118
5. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı, “Yazıçı”, 1988
 6. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 172 s.
 7. Qasimov C. Firidun bəy Köçərlinin müəmmalı ölümü / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 12-25
 8. Qasimova F. Firidun bəy Köçərlinin folklorşünaslıq görüşləri / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 44-54
 9. Osmanova G. Epik folklor janrlarının çağdaş Azərbaycan nəsrinə təsiri (“Baalara hədiyyə” kitabı əsasında) / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 55-69
 10. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 436 s.
 11. Sadıq İ. F.B.Köçərlinin topladığı tapmacaların tipoloji təhlili / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 26-43

Afaq RAMAZANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutu
ORCID ID: 0000-0002-6287-434X

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ VƏ SMOMPK MƏCMUƏSİ

Xülasə

1881-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən SMOMPK (Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа) - Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu nəşrə başlayır. Əlli il nəşr tarixi olan bu toplunun işində həmin dövrün görkəmli Azərbaycan ziyalıları – pedaqoqlar, maarifçilər, Qori və Qazax müəllimlər seminariyalarının tələbə və məzunları da iştirak etmişlər. Azərbaycanın görkəmli maarifpərvər oğlu Firidun bəy Köçərli də 1910-cu ildə SMOMPK məcmuəsinə Azərbaycan folkloru barəsində iki yazını – “Sayaçı sözləri” və “Valehin nəğməsi”ni təqdim edir. Bu yazılarda təkcə folklor mətnləri deyil, Firidun bəy Köçərlinin həmin mətnlərə qeydləri və izahları da öz əksini tapmışdır. Məqalədə bu qeydlər və folklor mətnləri təhlil müstəvisinə gətirilmiş, Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” dərslindəki mətnlərlə müqayisəli şəkildə öyrənilmişdir. Həmçinin SMOMPK məcmuəsində Firidun bəy Köçərlinin yazılarına V.Qordlevskinin yazdığı və 1911-ci ildə “Этнографическое обозрение” jurnalında nəşr olunan resenziyası da tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: SMOMPK, Firidun bəy Köçərli, sayaçı sözləri, Valehin nəğməsi, folklor, janr, tərcümə

ФИРИДУН БЕК КОЧАРЛИНСКИЙ И СМОМПК

Резюме

В 1881 г. Кавказским просветительским отделом в Тбилиси начал издаваться СМОМПК - Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа). В работе этого сборника, имеющего пятидесятилетнюю историю издания, также участвовали видные азербайджанские интеллектуалы того времени - педагоги, просветители, студенты и выпускники Горийской и Газахской учительских семинарий. В 1910 году Фиридун бек Кочарлинский, выдающийся педагог и просветитель Азербайджана, представил в сборник СМОМПК две статьи по азербайджанскому фольклору – “Песни саячи” и “Песнь Валеха”. Эти статьи содержат не только фольклорные тексты, но и примечания и комментарии к этим текстам Фиридун бека Кочарлинского. В статье эти примечания и фольклорные тексты были проанализированы и изучены в сравнительном плане с текстами учебника Фиридун бека Кочарлинского “Подарок детям”. Также исследуется рецензия на эти статьи Фиридун бека Кочарлинского, написанная В.Гордлевским и опубликованная в журнале “Этнографическое обозрение” в 1911 году.

Ключевые слова: СМОМПК, Фиридун бек Кочарлинский, слова песни саячи, песня Валеха, фольклор, жанр, перевод

FIRIDUN BEY KOCHARLI AND THE JOURNAL “SMOMPK”

Summary

In 1881 the collection of materials on the description of the territories and peoples of the Caucasus SMOMPK (Collection of materials on the description of the localities and tribes of the Caucasus) - was published in Tbilisi by the Caucasian Educational Department. Outstanding Azerbaijani intellectuals of that period – educators, teachers, students and graduates of Gori and Gazakh teacher seminaries also participated in the work of this collection, which had fifty years of publication history. Firidun bey Kocharli, the son of the outstanding enlightener of Azerbaijan, in 1910 introduced two articles about Azerbaijani folklore into the SMOMPK collection – “Sayachi words” and “Song of the Valeh”. These articles reflect not only the folklore texts, but also notes and explanations by Firidun bey Kocharli to these texts. In the article these notes and folklore texts are brought to the plane of analysis and studied in comparison with the texts in the textbook “Gift to children” by Firidun bey Kocharli. In addition, in the collection of SMOMPK the articles by Firidun bey Kocharli the review written by V.Gordlevsky and published in 1911 in the journal “Ethnographic review” is also studied.

Key words: SMOMPK, Firidun bey Kocharli, lyric words “sayachi”, Valeh’s song, folklore, genre, translation

Giriş. 1881-ci ildə Tiflisdə Qafqaz xalqlarının taleyində mühüm rol oynayacaq bir dərgi işıq üzü görmüşdür. Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən təsis edilən SMOMPK-un - Qafqaz

ərəziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusunun nəşri 50 il (1929-cu ilədək) davam etmiş, cəmi 46 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. İlk 44 cildi Tiflisdə (1881-1915), son iki cildi isə Mahaçqalada (1926, 1929) çap edilmişdir.

Əlbəttə, bu məcmuənin təsis edilməsinin siyasi və ideoloji səbəbləri və məqsədləri var idi. Çar Rusiyasından istər Qafqazda yaşayan xalqların, istərsə də imperiyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş (əslində isə imperiya tərəfindən işğal edilmiş və öz nüfuzu altına salınmış) müxtəlif millətlərin tarixini, etnoqrafiyasını öyrənən bir cəmiyyətin və ya bir orqanın mütərəqqi bir məqsədlərlə yaradılmasını gözləmək olmazdı. Burada da “parçala və hökm sür” siyasətinin tərkib hissəsi olan “düşməni daha yaxından tanımaq üçün onu öyrən, psixologiyasını, keçmişini, indisini, folklorunu və məişətini tədqiq et” kimi bir niyyət mövcud idi. Maraqlıdır ki, bu məqsəd hələ XX əsrin əvvəllərində ziyalılarımız tərəfindən də başa düşülmüş və Hənəfi Zeynallı hələ 1936-cı ildə bir qədər “pərdəyə bürünmüş” şəkildə yazmışdır: “Rus burjuaziyası öz müstəmləkə siyasəti nöqtəyi-nəzərindən türk xalqını türk ağalarından daha “qeyrətlə” öyrənməyə çalışırdı. Ona görə Tiflisdə Lopatinskinin redaksiyası altında Qafqaz yerliləri və tayfalarını təsvir edən bir məcmuə çıxarırdı” (Zeynallı, 1936: 2). Amma bütün hallarda SMOMPK məcmuəsinin Qafqaz xalqlarının gələcək tədqiqat tarixində əhəmiyyətli bir yeri oldu.

SMOMPK məcmuəsi yaradılarkən onun işıq üzü görməsi üçün insan qüvvəsinə ehtiyac oldu. Çünki azsaylı redaksiya heyəti ilə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmazdı. Bildiyimiz kimi, bu məcmuə çoxlu sayda Şimali Qafqaz xalqlarını (osetinləri, çeçenləri, dağlıları, avarları, aysorları, turuxmenləri, yəhudiləri), o cümlədən

Cənubi Qafqazda yaşayan azərbaycanlıları, erməniləri və gürcüləri, hətta Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqları – tatarları, udinləri, talışları, dağ yəhudilərini və s. əhatə edirdi. Bu cür geniş coğrafiyanın tədqiqi o ərazilədə yaşayan insanların cəlb edilməsi olmadan mümkün bir iş deyildi. Bunun üçün də həmin ərazidə yaşayan ziyalılara, savadı olan adamlara müraciət olundu: *“Bu işdə Tədris İdarəsinə kənd məktəblərində dərslər deyən müəllimlər yaxından kömək edirdilər. Təcürübəsi və səriştəsi az olan bu müəlliflərin hər biri yaşadığı kənd və qəsəbəni yaxından öyrənir, göz ilə gördüyü, qulağı ilə eşitdiyi fakt və hadisələri şəxsi müşahidələrinin süzgəcindən keçirərək təsvir edirdilər”*.

Bu çağırışa səs verənlərin sırasında təbii ki, həmin dövrün qabaqcıl ziyalısı, pedaqoq Firidun bəy Köçərli də olmalı idi. Firidun bəy Köçərli digər azərbaycanlı müəlliflərdən fərqli olaraq topla ilə əməkdaşlığı bir qədər gec – 1910-cu ildə - 41-ci buraxılışda başlayır və cəmi iki materialın nəşri – *«Песни Саячи» // СМОМПК, Тифлис: 1910, выпуск 41, II отделение, с. 1-23; «Песня Валеха» // СМОМПК, Тифлис: 1910, выпуск 41, II отделение, с. 24-36* - ilə məhdudlaşır. Bu da F.Köçərli kimi ziyalı və pedaqoq, Qori seminarıyasının müdavimi üçün təbii ki, çox azdır. Ehtimal edə bilərik ki, Köçərli həmin dövrlərdə fikrini “Balalara hədiyyə” dərsliyinin tərtibinə yönəlmişdir (dərsliyin çapının həmin dövr üçün daha lazımlı və aktual bir məsələ olması isə heç bir şübhə doğurmur) və ya göndərdiyi materiallar Lopatinski arxivində öz çap zamanını gözləməkdə qalmışdır (sonralar Lopatinski arxivinin Subhanverdixanov tərəfindən edilmiş təsviri və orada külli miqdarda istər Azərbaycan, istərsə də Şimali Qafqaz xalqlarına aid folklor materiallarının mövcudluğu bu fikri irəli sürməyə əsas verir. *(Bax: Субханверду-*

ханов А.Перечень и краткое изложение материалов по фольклору народов Азербайджана и прилегающих стран из наследия Л.Г.Лопатинского // Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку: 1927, №4, с.232-238).

Firidun bəy Köçərlinin SMOMPK məcmuəsində nəşr etdirdiyi mətnlərin ilkin dəyəri ondan ibarətdir ki, folklor örnəkləri həm orijinalda, yəni türk dilində, həm də ruscaya tərcümədə verilmişdir. Mətnlərin səliqəli şəkildə bənd-bənd orijinalının və tərcüməsinin təqdim edilməsi oxuma və qavramanın da rahatlığını təmin etmişdir. Digər tərəfdən, bu materialların dəyəri həm də onunla ölçülür ki, mətnlərə toplayıcı tərəfindən izahat xarakterli yazılar da əlavə olunmuşdur. Bu şərhlər elmiliyi baxımdan da olduqca əhəmiyyətlidir.

SMOMPK-dakı birinci yazı “Песни Саячи”//“Sayaçı sözləri”dir. Burada 62 şeir parçası verilmişdir. Onlardan böyük əksəriyyəti sayaçı sözləri olsa da, məzmun etibarilə bu janra aid edilməyən mətnlər də vardır. Məsələn, mətnlərdən sonuncuları – 3 şeir parçası alqışlar və qarğışlar, xeyir dualardır:

Yağ verənin oğlu olsun

Doğduğu oğlan olsun

Да родится сын у той, кто дает масло,

Да чтобы она всякий раз рождала сына

Yarma verənin qızı olsun

Qızı da qotur olsun.

Qoturuna qurd düşsün

Qurundan quş tapılmasın....

Кто же даст толченую пшеницу,

Пусть родится у нее дочь;

*Да и дочь чтобы была с паршою!
А в паршах чтобы завелись черви;
Чтобы не нашлось средства к ее исцелению!*

Məhəmməd peyğəmbərin eşqinə,
Məhəmməd peyğəmbərin şəninə
Bir salavat!

*По любви к пророку Магомету,
И в честь пророка Магомета,
Признесите по одному «Салавату!»*

Sayaçı sözlərində bəzən Firidun bəy Köçərlinin maraqlı
şərtlərinə rast gəlirik. Məsələn,

Nənəm qoyunun ağı,
Gedər dolanır dağı,
Biçər qara qiyağı,
İçər sərin bulağı.
Qarılar tutar yağı,
Gəlinlər yeyər qaumağı,
İllah ki, qayğanağı,
Çobana vurur dağı.
Qızlara cehiz ağı,
Çobana çarıq bağı,
Uşağa şütük bağı.

*О матушка, белая овца!
Идет она себе и гуляет по горам,
Жнет там черный кияг;
Пьет из холодного источника.
Старухи готовят масло;
Невестки же кушают сливки,
В особенности любят яичницу;
Пастуху же причиняют большое горе;*

*Девушам она дает белую шерсть на приданое,
Пастуху на шнурки для лаптей
Малюткам на веревочку для люльки.*

Bu mətnədə “Çobana vurar dağı” cümləsinə belə bir şərh oxuyuruq: “Горе пастуха не в том одном, что невестки кушают сливки и яичницу и ему ничего не дают, а в том, что он любит этих красивых невесток, а те на него не обращают внимание” // “Çobanın dərdi o deyil ki, gəlinlər qaıtaq və qayğanağ yeyəndə onu qonaq eləmirlər. Çoban bu gözəl gəlinlərə aşıqdir, onlar isə çobana əhəmiyyət vermirlər”.

Belə maraqlı şərhərdən biri də yuxarıda verdiyimiz “salavat” sözünə yazılmışdır. Mətnin aşağısında F.Köçərli salavatın ərəb yazılışını və rusca mənasını da vermişdir: «Слова «салават»: Боже, ниспошли мир и благодать на пророка Магомета и на его безгрешное потомство!».

Bu şərhərdə bəzən çox qiymətli folklor-etnoqrafik izahlara da rast gəlirik. Köçərilərin məişətini əks etdirən bu şərhələr bəzən bir sözü, bəzən isə bütöv bir mərasimi izah edir. Məsələn,

Sayan yağış yağası,
Sarmağəq ot bitəsi,
Quzu tələkə dutası
Oğlaq irtmək atası
Когда пойдет дождь “саян”

*И когда вырастет вьющаяся трава,
Тогда появится курдючок у овечки,
А у козлика образуются хвостик*

- mətnindəki “sayan” sözünə belə izah verilir: “Саяном называют апрельские дожди; от этих дождей быстро растут травы. Апрельский дождь еще называется “ней-

сан-ягышы”// “Aprel yağışlarına sayan deyirlər; bu yağışlardan otlar daha tez bitir. Aprel yağışını həm də “neysan yağışı” adlandırırlar”

Yaxud,

Əlli günü keçəsi

Sağmal subay seçəsi

Когда пройдут 50 дней,

Рождающих отделят от нерождающих.

- bəndinə izahda qoyunçuluqla bağlı belə bir mərasimin təsviri verilir: *“После того как период родов у овец кончается, пастухи отделяют нерождающих овец от рождающих, это делается потому, что последних пасут в изобилующих кормом местностях, кроме того, их каждый день доят, отчего освобождены овцы нерождающие”//“Qoyunlarda balalama müddəti başa çatdıqdan sonra çobanlar döl verməyən qoyunları bala verənlərdən ayırırlar, bu ona görə edilir ki, sonuncular yem ilə zəngin ərazilərdə otarılır, bundan əlavə, hər gün sağılır, balalamayan qoyunlar isə sağından azad edilir”.*

İnək deyər: “Mən doğanda mələrəm,

Ahım ilə dağı, daşı dələrəm.

Qurudumu gündən günə sərərəm.

Yaxşı-yaxşı kərələrım var mənim!”

Корова скажет: “Когда я телюсь – мычу,

Своим воплем я сверлю камни и горы!

*На солнце сушу свой **круд**.*

Хорошее, хорошее масло есть у меня.

Bu mətndə isə maldarlıqla məşğul olan köçərilərin məişətində mühüm rol oynayan ağartı məhsullarından olan qurut sözünə verilən izah da maraqlı doğurur: *“Круд” - особое приготовление из молока коровы, он имеет круглую*

форму, величиною в куриное яйцо, из него получается жидкое вещество, в роде кислого молока, которое употребляется зимой в пищу”//“*Qurut - inək südündən hazırlanmış xüsusi ağartı məhsuludur, yumru, toyuq yumurtası boyda olur, ondan qışda yeyilən turş süd məhsulu hazırlayırlar*”.

Bəzən isə Azərbaycan xalqına xas məsəllərin, frazeoloji birləşmələrin, alqış və qarğışların mənası verilir:

....Çobanın qucağında

Bir cüt quzu gəldi...

У чобана в руках (в объятии)

Видна парочка ягнят...

.....**Üzün ağ olsun, çoban.**

Да будет бело лицо твое, чобан.

Firidun bəy Kəçərli yazır: «*Выражение похвальное, означающее благодарность, удовольствие. Такая похвала чобану, вероятно, за то, что у него в объятиях пара барашков*»//“*İfadə təriflidir, minnətdarlıq və razılıq mənasındadır. Çobana belə təriflər yəqin ona görə edilir ki, qucağında bir cüt quzu görünür*”.

Keçi deyər: “**Mənim adım Əbdülkərimdir**

Qavala çəkilən dəri mənim dərimdir

Коза скажет: «Мое имя Абдул-Керим!

Шкура моя натягивается на обрuch»

Birinci misraya yazılan şərhdə oxuyuruq: “*Есть татарская пословица такого содержания: Там где нет овцы, козла называют Абдул-Керимом; это имя придает козлу особую важность // Belə bir tatar (Azərbaycan) atalar sözü var: Qoyun olmayan yerdə keçiyə Əbdülkərim deyərlər: bu ad keçiyə xüsusi dəyər verir*”.

Bu, oğlumun deyəsi
Bu, qızımın deyəsi
Sarı suyu qalanda
Boz köpəyə tökəsi
*Это сыну моему, говорят,
А это – дочери моей, твердят
Оставшуюся же **желтую воду**
Серому псу наливают.*

Bu bənddəki sarı su//желтая вода ifadəsinə verilən izahdan məlum olur ki, söhbət ağartı məhsulu olan ayrandan gedir: *“Когда взбивают масло, в маслобойне, после получения масла остается жидкость желтого цвета с синеватым оттенком; называется она «айраном» (пахтанье). Из него готовят особый суп (догу), который очень любят сельчане-терекеменцы. «Айран» также пьют, как прохладительный напиток; им же кормят и собак»// “Kərə yağı çalxalandıqda, nehrədə, yağ alındıqdan sonra, göy rəngə çalan sarı maye qalır; ona “ayran” deyilir. Ondan kəndli-tərəkəmələrin çox xoşladığı xüsusi şorba (dovğa) hazırlanır. “Ayran” sərinləşdirici içki kimi də içilir; onunla həmçinin itləri də yedizdirirlər”.*

Firidun bəy Köçərlinin SMOMPK-a təqdim etdiyi ikinci mətn “Valehin nəğməsi”dir. Vücutnamə janrının mükəmməl nümunəsi olan bu mətn də həm türk dilində, həm də rusca tərcümədə verilmişdir. Mətnə yazdığı ön sözdə Firidun bəy Köçərli vücutnamənin məzmununu təhlil edərək göstərir ki, burada insanın dünyaya gəlişi və bu dünyadakı mövcudluğu ilə yanaşı, dünyasını dəyişəndən sonra başına gələcəklər barədə də danışılır.

“Valehin nəğməsi”nə yazdığı bu ön sözdə Firidun bəy Köçərli maraqlı bir məqama da toxunmuşdur. O, janr və

məzmunu baxımından “Valehin nəğməsi”nə yaxın bir mətnin SMOMPK məcmuəsinin II buraxılışında çap olunduğunu da göstərmişdir. Bildiyimiz kimi, Vartan Xoylu adlı müəllifin bir vücudnaməsi S.Zelinskinin tərcüməsində və orijinalda (yəni türk dilində əski əlifba ilə) SMOMPK-un II buraxılışında nəşr olunmuşdur (Зелинский, 1882: 99-106). İrəvan gimnaziyasının müəllimi bu vücudnaməyə “Mütərcimdən bir neçə söz” adlı müqəddimə yazmış, burada ermənilərin həyat tərzlərinə, məişətlərinə, habelə dillərinə təsiri məsələsinə toxunur və erməni aşığı tərəfindən vücudnamənin türkcə söylənməsini türklərin dörd yüz illik hökmranlığı ilə izah edir. Hətta daha da irəli gedərək, “bəzi yerlərdə, ərəzilərdə yaşayan ermənilərin öz dilini tamamən unutduğunu, erməni dilinin qaldığı və işlənməkdə olduğu yerlərdə isə çox sayda tatar söz və ifadələrin, atalar sözü və məsəllərin bu dilə keçdiyini göstərir” (SMOMPK, 2021: 5): *“С течением времени армяне настолько сроднились с татарским языком, что даже перестали петь свои народные песни и с удовольствием вслушивались в мотивы татарских песен. Вследствие этого ашиги (народные певцы) даже стали сочинять и петь песни на татарском языке. Обычай петь армянские песни по-татарски так сильно вкоренился в Армении, что и теперь матери, например, убаяюкивают своих детей татарскими песнями, а на общественных собраниях, как-то, на свадьбах, крестинах и пр. не только поют, но и рассказывают анекдоты, сказки и разные прибаутки по-татарски»//* *Ermənilər zaman keçdikcə tatar dilinə o qədər doğmalaşblar ki, hətta öz xalq mahnılarını ifa etməyi dayandırılıb, tatar mahnılarının motivlərinə zövqlə qulaq asıblar. Nəticədə aşıqlar (xalq ifaçıları) hətta tatar dilində mahnılar bəstələyib*

oxumağa başlamışlar. Erməni mahnılarını tatarca oxumaq adəti Ermənistanda o qədər kök salıb ki, indi də analar, məsələn, övladlarını tatar mahnıları ilə dindirir, ictimai məclislərdə, toylarda, xaç suyuna salınma məclislərində və s. - də tatar dilində nəinki oxuyurlar, hətta həm də tatar dilində lətifələr, nağıllar və müxtəlif təmsillər danışıqlar” (Зелинский, 1882: 99).

Firidun bəy Köçərli isə Zelinskiyə fərqli olaraq məsələyə başqa aspektdən yanaşır və Vartan Xoylunun adına yazılan türkcə bu vücutnamə barəsində belə yazır: “На эту тему мы находим еще другую песню некоего Вартана Хойского, армянского ашига.....Но как общий склад песни, так и взгляды, проводимые в означенной песне – чисто мусульманские, что дает повод думать, что первоначально эта песня сложена каким-нибудь татарским певцом, а не армянским ашигом. Это может заметить даже и тот, кто мало знаком с литературой Востока»//” Bu mövzuda erməni aşiq Vartan Xoyskinin daha bir mahnısına rast gəlirik... Amma həm mahnının ümumi quruluşu, həm də sözügedən mahnıdakı baxışlar sırf müsəlmandır və bu, bu mahnının olduğunu düşünməyə əsas verir. Əslən erməni aşığı deyil, hansısa tatar müğənnisi bəstələyib. Bunu hətta Şərq ədəbiyyatı ilə tanış olmayanlar da hiss edə bilər”. (Кочарлинский, 1910: 25).

Ümumiyyətlə, erməni mənimsəmələri hər zaman Firidun bəy Köçərliyə narahat edən məsələlərdən olmuşdur. 1912-ci ildə “Balalara hədiyyə” kitabının “Mühərririn ifadəyi-məramı” adlı ön sözdə ədib bu məsələyə də toxunmuş və ziyalı mövqeyini bildirmişdir: “Bu barədə qonşularımız daha da irəli gediblər: türk milləti əsrlərcə yaradıb vücutə gətirdiyi nağıl və hekayələri və xoşlarına gəldiyi məsəlləri özlərinə

məxsus edib “erməni nağıl və məsəlləri” adıyla başqalarına ilam edirdilər. Amma biz onların qədrini bilmirik və itib batmağına əsla etina etmirik. Hər işdə olduğumuz kimi bu məsələdə dəxi böyük səhv və qəflətimiz zahir olur”. (Balalara hədiyyə, 2023: 17). Maraqlıdır ki, ön sözün bu hissəsi “Balalara hədiyyə”nin 1912-ci ildən sonrakı çoxsaylı nəşrlərinin (1967, 1972, 1985, 1987, 2013-cü illər və s.) heç birinə salınmamış və ixtisar edilmişdir. Firidun bəy Köçərli Vartan Xoylunun adına yazılan bu vücudnamənin Azərbaycan türk folkloru örnəyi olduğundan o qədər əmin olmuşdur ki, həmin mətni “İnsanın yaranmağı, böyüməyi və ölməyi” başlığı ilə “Balalara hədiyyə” kitabına da salmışdır. SMOMPK məcmuəsinin II buraxılışında Zelinskinin təqdim etdiyi mətndən fərqli olaraq Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə”yə saldığı mətndə Vartan Xoylunun adı keçən bənd yoxdur və şeirin sonundakı iki misra da fərqlidir.

SMOMPK-dakı mətndə

Mal ki var, əmanətdir insana,
İnsan ki var, əmanətdir dünyaya
Əbləh odur, dünya üçün qəm yeyə,
Kim bilməz ki, kim qazana kim yeyə.
Nə Haruna qaldı dövlət, nə təxti-Süleymana!

(SMOMPK, 2018: 27)

“Balalara hədiyyə”də

Mal ki var, əmanətdir insana,
İnsan ki var, əmanətdir dünyaya
Əbləh odur, dünya üçün qəm yeyə,
Kim bilməz ki, kim qazana kim yeyə.

Nə Haruna qaldı dövlət, nə təxti-Süleymana!
Ey dünya, mülk dünya, təpəsi dəlik dünya,

Ya bir köşk sarayı tək, ya bir kölgəlik dünya!

Əslində Firidun bəy Köçərlinin bu addımı tamamilə məntiqlidir. Çünki Zelinskininverdiyi vücudnamədəki Vartan Xoylunun adı keçən bəndin ilk baxışdan elə mətnə sonradan əlavə olunan qüsurlu bir parça olduğu görünür:

Xoylu Vartan qoy dildə əzbər olsun,
Eşidənlər hamı xəbərdir olsun,
Qəni mövlam hər kimsəyə yar olsun,
Olar sədəqəsindən Xoylu Vartana
*Хойский Вартан выучивается наизусть,
Чтобы известно было всем слушающим.
Всебогатый Господь да поможет каждому
Вместе с ними и Хойскому Вартану*

(SMOMPK, 2018: 27)

“Valehin nəğmə”sinin izahları və şərhləri də maraqlıdır. Burada Firidun bəy Köçərlinin dini bilikləri, belə məzmunlu əsərlərdə istifadə olunan termin və istilahlardan düzgün təqdimi meydana çıxır. Məsələn,

Bir özgə xəyala düşdüm ol zaman,
Gördüm ki, sevdamdan qılmışam ziyan.

Bivəfa dünyada sərif etmişəm can

Bir mətahım yoxdur əz-bəhrü-üqba (SMOMPK, 2020: 240).

*Стал о другом я помышлять тогда,
Убедился, что в торговле перенес я убыток.*

*Истратил жизнь свою на пустоту мира непостоянного
А в руках нет достойного для вечного света товара.*

Bu mətnin tərcüməsinə və bu tərcüməyə verilən izaha diqqət edək. Oriijinaldakı “ziyan qılmaq” sözüne əsaslanaraq Firidun bəy Köçərli fani dünyadakı insan həyatının bazara və bu bazarda gedən ziyanlı ticarətə bənzədiyini göstərir: «Жизнь человека сравнивается с большим торговым

рынком, где каждая душа ведет торговлю. Продающий хороший товар, т.е. делающий добро, получит на том свете хорошее возмездие, продающий же плохой товар, т.е. делающий зло, наоборот, получит наказание, как достойное возмездие за свои грехи. Певец скорбит о том, что он жил не так, как следовало жить. Предаваясь страстями и мимолетными удовольствиями, он часто забывал Бога, недостаточно молился о спасении души, не делал добра, что могло облегчить его участь в день страшного суда»// “İnsan həyatı hər bir ruhun ticarət etdiyi böyük bazar ilə müqayisə edilir. Yaxşı bir məhsul satan, yəni, yaxşılıq edən axirətdə gözəl cavab alacaq, amma pis mal satan, yəni, pislilik edənlər isə əksinə, günahlarının əvəzi olaraq layiqli cəza alacaqlar. Şair kədərlənir ki, yaşamalılı olduğu kimi yaşaya bilməyib. Ehtiraslara və keçici ləzzətlərə qapılaraq, çox vaxt Allahı unutmuş, ruhunun nicatı üçün kifayət qədər dua etməmiş, qiyamət günündə taleyini yüngülləşdirə biləcək yaxşılıq etməmişdir”.

Çünkü keçdik Siratı, olmadıq məlul

Cümlə xətalardan biz olduq rəha.

Благополучно перешли мы сурат, не опечалились,

И от всех опасностей нашли спасение!

“Sirat” sözünün izahını Firidun bəy Köçərli belə təqdim edir: “Сурат – арабское слово, означат путь, дорогу. Этим словом именуется еще тот таинственно страшный мост, по которому все люди должны перейти на тот свет. Он перекинут через бездонную пропасть, внизу под ним в громадных котлах кипит и пенится смолистое вещество. Сам он тоньше волоса и острее меча. Праведные люди пройдут по нему, как по широкому мосту, не чувствуя страха. Грешные же, не сделавши и

двух шагов, провалятся в кипяток смолы, где и будут вечно страдать»// “Sirat - ərəb sözü olub yol deməkdir. Bu söz həm də bütün insanların o biri dünyaya keçdiyi sirli, dəhşətli körpüyə işarədir. Dibsiz bir uçurumun üstündən salınmış, altında nəhəng qazanlarda, qətranlı bir maddə - qır qaynayıv və köpüklənir. Özü isə tükdən nazik, qılıncdan itidir. Əməlisaleh insanlar onun üstündən geniş bir körpü kimi qorxmadan keçəcəklər. Günahkarlar iki addım belə atmadan qır qazanına düşəcəklər və orada əbədi əzab çəkəcəklər”.

Firidun bəy Köçərli tərəfindən SMOMPК-a təqdim olunan sayaçı sözləri 1912-ci ildə “Balalara hədiyyə” dərsləyinə də salınmışdır. Hətta 1936-cı ildə Hənəfi Zeynallı dərsləkdəki materialların SMOMPК təsiri altında toplandığı fikini irəli sürür: “*Köçərlinin 1912-ci ildə Aşurbəyli çapxanasında basdırdığı 2-3 çap listlik “Balalara hədiyyə”si də həmin Lopatinski məcmuəsi təsiri altında toplanmış materiallardandır* (Zeynallı, 1936: 2). Firidun bəy Köçərlinin Valehin nəğməsini deyil, eyni janrda yazılmış Zelinski toplanmasını “Balalara hədiyyə” kitabına salmasının məntiqi izahı isə erməni mənim-səmələrinə bu şəkildə cavab vermək istəyi ilə izah oluna bilər.

Bu sayaçı sözlərinin müqayisəli təhlili isə maraqlı məqamları üzə çıxarır. Bəzi mətnlər variant fərqi ilə verilir.

SMOMPК (1910)	Balalara hədiyyə (1912)
<p>Bu saya yaxşı saya, Намиya хeyirli saya Həm çeşməyə, həm çaya, Həm ölkərə, həm aya, Həm yoxsula, həm baya. <i>Bu misra tərcümədə də vardır:</i> <i>Этот Сая - хороший Сая</i> Он одинаково добр для всех <i>Он хорошо и для родника и</i></p>	<p>Bu saya yaxşı saya, Həm çeşməyə, həm çaya, Həm ölkərə, həm aya, Həm yoxsula, həm baya.</p>

<p><i>для реки И для кометы и для луны И для бедника и для бея (бе- ка).</i></p>	
<p>Adəm ata gələndə, Qızıl öküz duranda, Qızıl buğda bitəndə, Dünya binnət olanda, Musa çoban olanda Şişliyimiz üyəcdi. <i>Üyəc sözünə heç bir izah veril- mir, amma tərcümədə üçillik qoyun kimi verilir:</i> <i>В то время когда пришел праотец Адам Когда стоял на ногах золо- той бык Когда родилась золотая пше- еница, Когда создавался мир Когда Моисей был пастухом На шашлык нам давали трехлетнего барана!</i></p>	<p>Adəm ata gələndə, Qızıl öküz duranda, Qızıl buğda bitəndə, Dünya binnət olanda, Musa çoban olanda Şişliyimiz erkəcdi. <i>“Balalara həbiyyə”nin nəşrlərində erkəc sözünün izahı – qoyunun qabağın- da gedən buynuzlu keçi kimi verilir.</i></p>
<p>Əzəl atasın deyim, Sonra anasın deyim. Yeyər, yeyər gərnəsi, Alın vurar döyüsü Buynuzu var burma-burma Yunu var yerdə sürümə Zinhar qoyunu vurma Qoyunsuz yerdə durma</p>	<p><i>Əvvəli yoxdur</i> Zinhar qoyunu vurma Qoyunsuz yerdə durma (“Balalara hədiyyə”, 1985)</p> <p>Əzəl atasın deyim, Sonra anasın deyim. <i>Davamı yoxdur</i> (“Balalara hədiyyə”, 2013)</p>

<p>Nənəm qoyunun qarası, Qırxlığı polad parası, Yaz günü dələməsi, Payızda kürəməsi, Qış günü qovurması!</p>	<p>Nənəm qoyunun qarası, Qırxlığı polad parası, Yaz günü dələməsi, Yay günü kürəməsi, Qış günü qovurması!</p>
<p>Nənəm o şişək qoyun, Yunu bir döşək qoyun, Bulamanı bol elə, Bulamanı tez yetir Qırıldı uşaq, qoyun!</p>	<p>Nənəm o şişək qoyun, Yunu bir döşək qoyun, Bulamanı bol elə, Qırıldı uşaq, qoyun!</p>
<p>Nənəm qumral tat qoyun, İldən-ilə art, qoyun, Balaların ölməkdədir, Ölmə gəl, namərd qoyun! <i>Tərcümədə səhvə yol verilib:</i> <i>О матушка, светло-серая</i> <i>овца,</i> <i>Размножайся с каждым го-</i> <i>дом</i> <i>Твои дети стали погибать</i> <i>Не гибни же ты, молодчина-</i> <i>овца!</i></p>	<p>Nənəm qumral tat qoyun, İldən-ilə art, qoyun, Balalar ölməkdədir, Ölmə gəl, namərd qoyun!</p>
<p>Nənəm o kürdü qoyun, Otladı durdu qoyun. Ay qaranlıq gecədə Ayağın yerə döyər Görübdü qurdu qoyun. <i>Tərcümədə də 4-cü misra var-</i> <i>dır:</i> <i>О матушка, куртинская ов-</i> <i>ца</i> <i>Наевшись травы, ты оста-</i> <i>навливаешься.</i> <i>В темную безлунную ночь,</i> <i>Увидев волка, врага своего</i></p>	<p>Nənəm o kürdü qoyun, Otladı durdu qoyun. Ay qaranlıq gecədə Görübdü qurdu qoyun.</p>

<p><i>Бъешь ты копытами о землю</i></p>	
<p>Göydəki göy buludlar Yorğanıdır çobanın. Yastı-yastı təpələr Yastığıdır çobanın. Yumru-yumru qayalar Yumruğudur çobanın. Əlindəki dəyənək Qalxanıdır çobanın. Yanıdakı boz köpək Yoldaşdır çobanın. Ağzı qara canavar Düşmənidir çobanın.</p>	<p><i>1912 və 2013-cü il nəşrlərində bu sayacı sözləri “Çoban” adı altında əlavə şeir kimi verilmişdir. 1985 nəşrində isə ixtisarla sayacı sözlərinin içində verilmişdir.</i></p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>Yastı-yastı təpələr Yastığıdır çobanın. Yumru-yumru qayalar Yumruğudur çobanın. Əlindəki dəyənək Qalxanıdır çobanın. Yanıdakı boz köpək Yoldaşdır çobanın. Ağzı qara canavar Düşmənidir çobanın.</p>
<p>Nənəm qoyunun ağı, Gedər dolanı dağı, Biçər qara qiyağı, İçər sərin bulağı. Qarılar tutar yağı, Gəlinlər yeyər qaymağı, İllah ki, qayğanağı, Çobana vurur dağı. Qızlara cehiz ağı, Çobana çarıq bağı, Uşağa şütük bağı. <i>SMOMPK-da qiyağ sözünə F.Köçərli belə izah verir Кияг – особая трава,</i></p>	<p><i>1985 və 2013-cü il nəşrlərində “Ağ qoyun” adı ilə ayrıca şeir kimi verilib</i></p> <p>Nənəm qoyunun ağı, Gedər dolanı dağı, Biçər qara qiyağı, İçər sərin bulağı. Qarılar tutar yağı, Gəlin yeyər quymağı, İlla ki, qayğanağı, Çobana vurur dağı. Qızlara cehiz ağı, Çobana çarıq bağı, Uşağa şütük bağı.</p>

<p><i>которую овцы очень любят; потому говорится, что белая овца жнет «кияг», т.е.ест все, ничего не оставляя.</i></p>	<p><i>Bu şeirə iki sözün izahı da əlavə olunub: Qara qiyaq-ot növü. Şütük - bələk bağı</i> <i>1985-ci il nəşrində isə həm də sayacı sözlərinə əlavə olunub.</i></p>
<p>Nənəm o qızıl qoyun, Yollara düzül, qoyun. Şuqaibdən qalmısan, Qalasan yüz il qoyun. <i>Bu sayacı söziünə F.Köçərli belə izah yazır: Шугаиб – пророк Иафор, у него было много овец и Моисей восемь лет пас его стада // söhbət Bibliyada adı keçən Şueyb peyğəmbərdən gədir.</i></p>	<p>Nənəm o qızıl qoyun, Yollara düzül, qoyun. Ölməmişən, qalmısan, Qalasan yüz il qoyun.</p>
<p>Nənəm qoyunun gəlini, Avşara gəlməz yelini. Şor əkindən ötürdüm dölünü Onu sağan gəlinin Xınalıyam əlini. Tərcüməsini F.Köçərli belə edir: Матушка моя, большая овца! В охапку не возьмешь ее сосков. Из солончаков взял я ее робоначальника Окрашу хной руки девушек и невестушек, Которые боят у нее молоко</p>	<p>Nənəm qoyunun gəlini, Avşara gəlməz yelini, əlini.</p>

Təbii ki, SMOMPК-dakı bütün sayaçı mətnləri “Balalara hədiyyə” kitabına salınmamışdır. Apardığımız müqayisədən bəlli olur ki, Firidun bəy Köçərli mətnlərə yüngülvari əl gəzdirmiş, uşaq yaşına və təfəkkürünə uyğun mətnləri seçməyə çalışmışdır.

Firidun bəy Köçərlinin SMOMPК məcmuəsindəki bu yazısına həmin dövrdə münasibəti (istər mənfi, istər müsbət) resenziyaların yazılmasından bilmək olur. SMOMPК-dakı yazı türkoloq V.Qordlevski tərəfindən “Этнографическое обозрение” dərgisinin səhifələrində təhlilə cəlb edilmişdir. Bu resenziyada diqqətimizi bəzi məsələlər cəlb etdi. Əvvəla, Qordlevski, bildiyimiz kimi, türk dilini mükəmməl bilən, Osmanlı türklərinin tarixi, folkloru, etnoqrafiyası, dilçilik və ədəbiyyat məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olan və bu istiqamətdə böyük həcmli çoxlu sayda elmi əsərlərin müəllifidir. Yəni həmin dövr üçün sanballı imza və SMOMPК məcmuəsindəki mətnlərlə orijinalda birbaşa tanış ola biləcək bir müəllifdir. Məhz dili bilməyi və əlifbaya bələdliyi hətta gördüyü xırda yazı qüsurlarını da söyləməyə imkan verir.

Digər tərəfdən isə, V.Qordlevski Firidun bəy Köçərliyə tanışdır və onun elmi yaradıcılığına və gödrüyü işlərə bələddir. Belə ki, akademik öz resenziyasını bu sözlərlə başlayır: *“Кавказский публицист Ф.Кочарлинский, выпустивший, между прочим, ценную брошюру «Литература азербейджанских татар [=турок]. Тифлис.1903», - напечатал недавно в арабской транскрипции, с русским переводом, распространенные на Кавказе две песни, - одну, по-видимому, народную (песни «саячи»), другую, несомненно, книжного происхождения (песни «Валеха») // “Qafqazlı publisist F.Köçərlinski, “Azərbaycan tatarlarının*

[=türklərinin] ədəbiyyatı. Tiflis.1903” kitabının müəllifi, Qafqazda yayılmış iki mahnını – biri, belə görünür ki, xalq mahnısı (“Sayaçı” mahnıları), digəri, şübhəsiz ki, kitab mənşəli (Valehin nəğməsi) bu yaxınlarda ərəb transkripsiyası ilə rusca tərcüməsi ilə nəşr etdirdi” (Гордлевский, 1911: 17-18). Gördüyümüz kimi, akademik V.Qordlevski Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin misilsiz əsəri sayılan və Azərbaycan ədəbiyyatının elmi əsaslarla öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyəti olan “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsəri ilə də tanışdır və hətta onu “dəyərlı” adlandırır.

Nəticə. Sözüümüzu Hənəfi Zeynallının 1926-cı ildə “Maarif işçisi” dərgisində çap etdirdiyi “Azərbaycanda “el ədəbiyyatı” məqaləsindəki bir fikirlə bitirmək istəyirik: “Azərbaycan el ədəbiyyatı deyil, bütün Qafqaz miqyasında olaraq xalqlar tarixi, etnoqrafiyası və xalq ədəbiyyatı ilə məşğul olan Lopatinskiyin ətrafında çalışan Azərbaycan müəllimlərinin adını həman “sbornik..... məcmuələrində oxuduqca insanın heyvəti artır. O adamların nə qədər həvəsi, nə qədər **qeyvəti** varmış!.. Qəpik-quruş bir mükafata uzun-uzun hekayələri, mənzumələri türkçə toplayıb tərcümələri ilə bərabər Tiflisə göndərirlərmiş. Əlbəttə ki, xalq ədəbiyyatı tarixi yaradılarkən böylə adamların adları qızıl su ilə ən görkəmli yerdə yazılmalıdır!!!”. (Zeynallı, 1926: 29-31). Əlavə edək ki, Azərbaycan xalq ədəbiyyatı tarixi, yəni müasir təbirlə desək, Azərbaycan folklorşünaslığı tarixində Hənəfi Zeynallının özünün də adı “ən görkəmli yerdə qızıl hərflərlə adları yazılacaq bu ziyalılar” sırasındadır.

QAYNAQLAR

1. Köçərli F. (2023). Balalara hədiyyə. Bakı: Elm və təhsil, 136 s.
2. Nəbiyev B. (1963). Firidun bəy Köçərli. Bakı: Az SSP EA nəşriyyatı, 162 s.
3. Nəbiyev B. (1984). Firidun bəy Köçərli. Bakı: Gənclik, 228 s.
4. SMOMPK (2018): Azərbaycan folkloru materialları. I cild, Bakı: Elm və təhsil, 232 s.
5. SMOMPK (2020): Azərbaycan folkloru materialları. III cild, Bakı: Elm və təhsil, 320 s.
6. SMOMPK (2021): Azərbaycan folkloru materialları. IV cild, Bakı: Elm və təhsil, 184 s.
7. Zeynallı H. Azərbaycanca “el ədəbiyyatı”. “Maarif işçisi” dərgisi, 1926-cı il, №11, s.29-31
8. Zeynallı H (1936). Azərbaycan folkloru. Ədəbiyyat qəzeti, 29 fevral
9. Гордлевский В. Ф.Кочарлинский. Песни “Саячи”. Песня “Валеха”. Этнографическое обозрение. 1911, №1-2, с. 17-18
10. Кочарлинский Ф. (1910). Песни Саячи. СМOMПК, Тифлис: выпуск 41, II отделение, с. 1-23
11. Кочарлинский Ф. (1910). Песня Валеха. СМOMПК, Тифлис: 1910, выпуск 41, II отделение, с. 24-36
12. Субханвердиханов А. (1927). Перечень и краткое изложение материалов по фольклору народов Азербайджана и прилегающих стран из наследия Л.Г.Лопатинского. Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана. Баку: №4, с.232-238

Rza XƏLİLOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

ORCID ID: 0009-0008-9978-5990

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN “BALALARA HƏDİYYƏ”Sİ BARƏDƏ BİR NEÇƏ SÖZ

Xülasə

1912-ci ildə Bakıda İsa bəy Aşurbəylinin mətbəəsində həmin dövr Azərbaycan təhsil sistemi üçün mütərəqqi bir hadisə sayılan “Balalara hədiyyə” kitabı işıq üzü görmüşdür. Dövrün ziyalıları tərəfindən böyük ehtiram və coşqu ilə qarşılanan bu dərsliyin müəllifi maarifpərvər ziyalı, görkəmli ədəbiyyatşünas pedaqoq Firidun bəy Köçərli idi. Bu dərsliyi Firidun bəy Köçərli uzun illər ərzində el ağzından topladığı folklor mətnləri, uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olan klassik ədəbiyyat nümunələri, təmsillər və hekayətlər əsasında hazırlamışdır. Məruzədə Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabına yazılmış resenziya da nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, “İqbal” qəzetinin 1913-cü il 23 may tarixli 366-cı sayında Seyid Hüseyn Kazımoğlu imzası ilə “Balalara hədiyyə və yaxud Qafqazda birinci kitab” başlıqlı bir resenziya çap edilmişdir. bu resenziyada “Balalara hədiyyə”nin həmin dövr üçün mütərəqqi bir addım olduğu göstərilmiş və gələcəkdə ziyalılar üçün bir cığır açdığı qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, “Balalara hədiyyə”, dərslik, uşaq folkloru, nağıl, düzgü, yanılımac, tapmaca

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О “ПОДАРОК ДЕТЯМ” ФИРИДУН БЕК КОЧАРЛИНСКОГО

Резюме

В 1912 году в типографии Иса бека Ашурбейли в Баку была издана книга “Подарок детям”, считавшаяся прогрессивным событием для азербайджанской системы образования того времени. Автором этого учебника, с большим уважением и энтузиазмом встреченного интеллигенцией того времени, был просвещенный представитель интеллигенции, выдающийся литературовед и педагог Фиридун бек Кочарлинский. Этот учебник подготовлен Фиридун беком Кочарлинским на основе фольклорных текстов, собранных им в течение многих лет, образцов классической литературы, подходящих для детского возраста, стихов и рассказов. В докладе также была рассмотрена рецензия на книгу Фиридун бека Кочарлинского “Подарок детям”. Так, в 366-м номере газеты “Икбал” от 23 мая 1913 года была опубликована рецензия под названием “Подарок детям” или первая книга на Кавказе” Сейида Гусейна Кязимоглу. В этой рецензии было показано, что “Подарок детям” был прогрессивным шагом для того периода, и было отмечено, что он открыл дорогу в этом направлении интеллигенции того времени.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочарлинский, “Подарок детям”, учебник, детский фольклор, сказка, художественная литература, скороговорка, загадка

A FEW WORDS ABOUT THE BOOK “GIFT TO CHILDREN” BY FIRIDUN BEY KOCHARLI

Summary

In 1912 the book “Gift to children” was published in the printing house of Isa bey Ashurbeyli in Baku, which was considered a progressive event for the Azerbaijani education system at that time. The author of that textbook, which was met with great reverence and enthusiasm by the intellectuals of the time, was Firidun bey Kocharli, an enlightened intellectual, a prominent literary critic. This textbook was prepared by Firidun Bey Kocharli on the basis of folklore texts, examples of classical literature corresponding to the age level of children, fables and stories, which he collected over many years. In the report the review written to the book “Gift to children” by Firidun Bey Kocharli was also looked through. Thus, in 1913 on the May 23 of the 366th issue of the newspaper “İqbal” a review entitled “Gift to the children or the first book in the Caucasus” was published under the signature of Seyid Huseyn Kazimoglu. In this review it was noted that the book “Gift to children” was a progressive step for that period and opened a path for intellectuals in the future.

Key words: Firidun bey Kocharli, “Gift to children”, textbook, children’s folklore, fairy tale, sayings, tongue twisters, riddle

Görkəmli maarif xadimi, pedaqoq, müəllim, ədəbiyyatşünas və folklorşünas Firidun bəy Köçərli (1863-1920) Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və folklorşünaslığı tarixində bir nəzəriyyəçi kimi dərin iz buraxmış ziyalılarımızdandır. O

həm də Mahmud bəy Mahmudbəyov (1849-1923), Rəşid bəy Əfəndiyev (1863-1942), Haşım bəy Vəzirov (1842-1907), Səfərəli bəy Vəlibəyov (1861-1902) və b. kimi Azərbaycan türk folklorunun ilk toplayıcılarından. Milli folklorşünaslığımız tarixində bu maarifpərvər ziyalının adı həm də əlamətdar bir hadisə ilə 1912-ci ilin may ayında Bakıdakı İsa bəy Aşurbəylinin “Kaspi mətbəəsi”ndə tərtibçisi, müəllifi olduğu “Balalara hədiyyə” kitabının çapı ilə bağlıdır. Bu kitab müəllifin xalqımızın yetişməkdə olan gənc nəslin, kiçik yaşlı uşaqların maarifləndirilməsi, təlim-tərbiyə alması, savadlanması, layiqli vətəndaş kimi yetişməsi yolunda atdığı ilk addım idi.

“Balalara hədiyyə” kitabı F.Köçərlinin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan təhsil sistemində baş verməkdə olan bir yeniliyə, yeni keyfiyyət dəyişikliyinə olan dəstəyi idi. “Üsuli-cədid” olaraq tanınan bu təhsil sistemi avropasayağı müasir, yeni tip məktəblərin açılmasını nəzərdə tuturdu. Rusiya çar üsuli-idarəsi dövründə məktəblərdə xalqların öz dillərində təhsilə maneələr törədildiyi bir vaxtda yeni tip məktəblərin açılması və burada yerli dillərdə təhsil verilməsi böyük bir hadisə idi. Bu məktəblərdə təhsil Azərbaycan türkcəsində verilməli idi. Bu səbəbdən də təhsildə ana dilində yazılmış, tərtib edilmiş dərsliklərə, oxu kitablarına böyük ehtiyac var idi.

F.Köçərli vaxtilə A.Şaiqə yazdığı məktublərin birində uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı məsələlərdən bəhs edərkən onun azyaşlı oxucuların, uşaqların ana dilini öyrənməsində, bədii zövqünün inkişafında böyük rol oynadığını göstərirdi (1, 86). Görkəmli ədəbiyyatşünas, tənqidçi, akad. Bəkir Nəbiyev Azərbaycan təhsilinin üsuli-cədid sisteminə keçdiyi dövrü nəzərdə tutaraq yazırdı: “Məktəblərdə ana dilinin təlimi üçün məhz ana dilinin zəngin mənbələrindən qidalanan, məzmunca dolğun, formaca maraqlı, stabil dərsliklərə böyük ehtiyac var

idi” (2, 40). Bu səbəbdən F.Köçərlinin sözügedən kitabının çapdan çıxması vaxtında baş vermiş çoxdan gözlənilən bir hadisə idi. Göstərmək lazımdır ki, maddi ehtiyac üzündən “Balalara hədiyyə” kitabı 1912-ci ilə çap edilsə də, bu kitaba beş il işıq üzü görmək nəsb olmamışdır. Bəkir Nəbiyev F.Köçərlinin Azərbaycan dilini məktəblərdən çıxarmaq, uzaqlaşdırmaq istəyən bəzi “maarif” çinovniklərinə qənim kəsildiyini göstərir. O, sözünə davam edərək yazır: “O, K.D.Uşinskinin məlum fikirlərinə qol-qanad verərək deyirdi ki, “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan, ölüb-itməz, amma dilini alsan, ot olar, ondan bir nişan qalmaz” (2, 109).

Bu yolda onun ən ümdə məqsədi mənsub olduğu ölkəyə, xalqa, millətə, mədəniyyətə layiq ziyalı vətəndaş yetişdirmək idi. Müəllif bu yolun çoxəsrli Azərbaycan türk folklorundan, xalq mədəniyyətindən keçdiyini gördüyündən bu kitabın tərtibində şifahi xalq ədəbiyyatı, daha dəqiq deyilsə, onun əsas qollarından biri olan uşaq folkloru örnəklərinə üstünlük vermişdir. F.Köçərli bu kitaba mətnlər seçərkən təcrübəli bir pedaqoq, müəllim olaraq azyaşlı uşaqların, məktəblilərin, yaş xüsusiyyətlərini, psixologiyasını, dünyagörüşünü və s. Amilləri, o cümlədən mətnlərin onlar üçün anlaşılıq, onların başa düşdükləri bir dildə olması amilini də nəzərə almışdır. Sözügedən kitabla ötəri tanışlıq belə onun müəllifi F.Köçərlinin böyük zəhməti sayəsində ərsəyə gəldiyini göstərməkdədir. Sözügedən kitab ilk uşaq folkloru toplusu, müntəxəbat, oxu kitabı kimi də dəyərləndirilə bilər. Kitabın başlığının altındakı “Milli nağıl və hekayələr, məsəl və tapmaca (bilməcə) və növbənöv mənzumələr məcmuəsi” qeydi görünür, heç də təsadüfi deyildir. Müəllif bununla kitabın içindəkilərdən xəbər verməklə yanaşı, çox güman ki, onu yalnız məktəblə

məhdudlaşdırmaq istəməmişdir. Burada yer almış mövsüm və mərasim nəğmələri, müxtəlif məzmunlu alleqorik, didaktik hekayət və nağıllar, atalar sözləri, məsəllər, yanılmaclar, laylalar və b. uşaq folkloru örnəkləri müəllifin özü tərəfindən toplanmış və tərtib edilmişdir.

Azərbaycan-türk uşaq folkloru XIX yüzilin son rübündən toplanmağa başlamışdır. Belə ki, folklorumuzun bu qolunun ilk örnəkləri SMOMPK toplusunun müxtəlif buraxılışlarında da Azərbaycan türkcəsində və rus dilinə tərcümədə çap edilmişdir.

“Balalara hədiyyə”nin Azərbaycan-türk uşaq folklorunun müxtəlif janrlarından olan örnəklərini özündə birləşdirən ilk kitab olduğunu deyə bilərik.

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, prof. Kamran Məmmədov yazırdı: “Hələ o zaman mütərəqqi ziyalılar (A.Şaiq, S.Hüseyn, F.Ağazadə, E.Sultanov və b.) kitabdan “vətən qoxusu, dağların ətri gəldiyini” yazır, onu “milli duyğularımızı oyadan”, keçmişimizi, özümüzü özümüzə tanıdan” gözəl töhfə kimi qiymətləndirmişlər. Abdulla Şaiq böyük iftixar hissi ilə yazırdı: “Bizim el ədəbiyyatımız o qədər vüsətlidir ki, onu yazmaqla qurtaracaq şeylərdən deyil. Millətimizin istedad və əhvali-ruhiyyəsinə aşina olmaq istəyənlər möhtərəm bəradərim Firidun bəy Köçərli cənablarının təlif etdiyi “Balalara hədiyyə” kitabçasından istifadə edə bilərlər. Həqiqətdə bəradərim Firidun bəy camaatımızın arasındakı nağıl, məsəl, tapmaca və şeirləri bir yerə toplamaqla Qafqaz müsəlmanlarının boynuna böyük bir haqq qoymuşlar. Söz yox ki, itmiş, batmış o qiymətli gövhərləri cəm etmək Firidun bəy cənablarına ağır zəhmət ilə müyəssər olmuşdur” (3, 8-9).

Doğrudur, M.Ş.Vazehin, A.O.Çernyayevskinin, S.Vəlibəyovun, M.Mahmudbəyovun, A.Şaiqın, A.Səhhətin, R.Əfən-

diyevin və başqa ziyalılarımızın tərtib etdikləri dərslik və oxu kitablarında müxtəlif müntəxəbatlarda, “Dəbistan”, “Kəşkül”, “Məktəb”, “Rəhbər”, “Tuti” və s. jurnallarda uşaq folklorunun fərqli janrlarından müxtəlif örnəklər çap edilirdi.

Lakin F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında yer almış müxtəlif uşaq ədəbiyyatı və folkloru örnəkləri, mətnləri digər uşaq ədəbiyyatı və folkloru kitablarından öz zənginliyi ilə seçilməkdədir.

Bununla yanaşı göstərmək gərəkir ki, Azərbaycan folklorşünaslığı tarixinə baxmış olsaq, burada “Balalara hədiyyə” kitabına bir qədər fərqli münasibətin olduğunu da görə bilərik. Belə ki, görkəmli folklorşünas alim Hənəfi Zeynallı özünün “Oktyabr inqilabı və Azərbaycan folkloru” başlıqlı məqaləsində həmin fərqli münasibətini bildirmişdir. H.Zeynallı hesabat xarakterli bu məqaləsində yazır: “Oktyabr inqilabından qabaq çıxan kitablara baxılsa, yalnız F.Köçərlinin 1912-ci ildə nəşr etmiş olduğu “Balalara hədiyyə” kitabçasından başqa folklordan türkcə (azərbaycanca - red.) heç bir əsərə təsadüf etmək olmaz. Bunu da tamamilə bir folklor kitabçası adlandırmaq haqsızlıq olardı, çünki Köçərli həmin kitabı yarı dərs kitabı, yarı mütaliə kitabı şəklində vermiş və atalar sözü, tapmacalar, nəğmələr və çocuq nağılları ilə bərabər, burada klassik Azərbaycan yazıçılarından da nümunələr vardır” (4, 303).

Yeri gəlmişkən, H.Zeynallı bir qədər sonra, yəni 29 fevral 1936-cı il tarixli “Ədəbiyyat” qəzetində dərc edilmiş “Azərbaycan folkloru” başlıqlı məqaləsində bu kitabın SMOMPK toplusunun təsiri altında toplanılmış materiallarından ibarət olduğunu da göstərir (5).

Kitabın daxili quruluşuna gəlincə isə, demək gərəkir ki, o, “Balalara hədiyyə” adlansa da, iki auditoriyaya – azyaşlı,

kiçik uşaqlara, məktəblilərə və böyüklərə, yaşlılara ünvanlanmışdır. F.Köçərli kitabına “Mühərririn ifadəyi-məramı” adlı qısa, kiçik həcmli, lakin əhatəli bir ön söz yazmışdır. Ürək yanğısı ilə yazılan bu ön söz mədəniyyətimiz, dilimiz, folklorumuz baxımından bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır: *“Keçmişdə şən və qüvvət sahibi olan türk milləti öz məişətinə, ayin və adətinə dair yaratdığı qisim-qisim nağıl və hekayələr, gözəl mənşümə və ədəbiyyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanılmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayacı sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətəninini, və dilini sevir - bu qisim əsərləri kəməli-şövq və diqqətlə cəm edib ziqymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsinə onları öyrətməklə başlayır”*.

Göründüyü kimi, müəllif milli mədəniyyətimizə, dilimizə, folklorumuza yüksək qiymət verməklə, onları qorumaqla yanaşı, gənc nəslin tərbiyəsinə onları öyrənməklə başlamağı tövsiyə edir. O sanki kitabın tərtibindən nələri gözlədiyini, məqsəd və məramını bildirir.

F.Köçərli sonra başqa bir mühüm məsələdən - şifahi xalq ədəbiyyatımızı qorumaqdan, ona etina göstərməkdən bəhs edir. Folklorumuza olan etinasızlığın məntiqi nəticəsi olaraq onun erməni iqtibasçılığına, plagiatına məruz qaldığını kinayə ilə yazır: *“Bu barədə qonşularımız daha irəli gediblər, türk millətinin əsrlərcə yaradıb vücudə gətirdiyi nağıl və hekayələri və xoşlarına gəldiyi məsəlləri özlərinə məxsus edib “erməni nağıl və məsəlləri” adı ilə başqalarına etina edirlər. Amma biz onların qədrini bilmirik və itib batmağına əsla etina etmirik. Hər işdə qafıl olduğumuz kibi bu məsələdə dəxi böyük səhv və qəflətimiz zahir olur”*.

Göründüyü kimi, hər iki məsələ milli etnik mədəniyyəti-mizə qarşı olan etinasızlığımız və erməni iqtibasçılığı, folklorumuza sahib çıxmaq cəhdləri, onu öz əsərləri kimi təbliğ etmələri F.Köçərliyə narahət edən məsələlərdəndir. Belə ehtimal etmək olar ki, o, Azərbaycan türk folkloru ilə bağlı erməni iqtibasçılığına əməkdaşlıq etdiyi SMOMPK toplusunun bir sıra buraxılışlarında təsadüf etmişdir, rast gəlmişdir.

F.Köçərli bu kitabın ərsəyə gətirməyinin əsas səbəblərindən birini folklor örnəklərinin “xatırlardan çıxması”nda görürdü: *“Balalara hədiyyə olaraq millətimiz yaratdığı nağıl və hekayələrdən, məsəl və tapmacalardan və bir çox mənzumələrdən bu məcmuəni tərtib qıldığ ki, onlar unudulub xatirlərdən çıxmasın”*. Müəllif bilirdi ki, əgər hər hansı bir xalq öz keçmişini, kim olduğunu, dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini unudarsa, dünyanın qabaqcıl xalqları arasında layiqli yer tuta bilməz.

Kitabın birinci hissəsi əsasən kiçik oxucular, uşaqlar üçün nəzərdə tutulduğu üçün burada uşaq nəğmələrindən - düzgülər, laylalar, mərasim nəğmələri, nəsihətamiz, ibrətamiz məzmunlu müxtəlif kiçik hekayələr, təmsillər, nağıllar, heyvanlardan bəhs edən uşaq nağılları, mənzumələr, yanıltmaclar, tapmacalar və s. yer almaqdadır.

Kitabın ikinci hissəsinə daxil edilmiş əsərlərin isə əsasən mənzumələr olduğunu yazan F.Köçərli burada şair Abbas Ağa Nazirin, Mustafa Ağa Arifin və Mehdiquluxan Vəfanın bir neçə əsərinin dərc edildiyini yazır. Kitabın ikinci hissəsinin tərtibində istifadə edilmiş qaynaqlardan bəhs edərkən F.Köçərli onun özündə çox sayda aşiq sözləri, deyişmələr, eşqnamələr, tapmacalar, bağlamalar, ağıucu sözləri olduğunu, lakin onların belə bir dərsliyə salmasını münasib görmədiyini yazır.

Müəllif sözügedən kitaba yazdığı ön sözün sonunda onu oxuyan böyük və kiçiklərin, hər kəsin ondan öz payını alacağını, şad olacağını yazır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, kitab “Balalara hədiyyə” adlansa da, yalnız kiçikyaşlı uşaqlara deyil, həm də böyüklərə ünvanlanmışdır və bu da onun oxucu auditoriyasını daha da genişləndirir.

F.Köçərli “Mühərririn ifadəyi-məramı” deyə adlandırdığı ön sözün sonunda xalqın milli-etnik yaddaşına, qan yaddaşına müraciət edib şanlı keçmişini yada salaraq folklorun maarifləndirici, ibrət, nəsihətverici, qəflətdə olanları oyada bilmək, ayılda bilmək qüdrətinə malik olduğuna inanaraq, “deyilən söz yadigardır” deyən xalqına arxalanaraq öz məramını nikbin bir ruhda bitirir. Xalqın öz keçmişinə, mədəniyyətinə, folkloruna olan etinasızlığından doğan ümitsizlik son-da xalq ədəbiyyatına xas olan bir nikbinliklə əvəz olunur. Müəllif məramının sonunda yazır: *“Zənnimizcə, məcmuəni hər kəs oxusa – böyük, ya kiçik - onun qəlbi açılıb xəndan olacaqdır. Balalar şad olacaq, bu səbəbə ki, onda dərc olunan əsərlərin cümləsi onların dünyasındandır, təbiətlərinin iqtirasına müvafiqdir. Böyük adamların ürəklərinin açılmağına bu səbəb olacaqdır ki, onlar mütalə əsasında öz uşaqlıq vəqtlərini bila-ixtiyar xatırlarına götürəcəklər. Bu isə, yəni qəlbi şad etmək özlüğündə bir xidmətdir”*.

F.Köçərli bir müəllim, pedaqoq olaraq “Balalara hədiyyə” kitabına mətnlər seçərkən onların azyaşlı uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə, psixologiyasına, dünya görüşlərinə və s. xüsusi fikir vermişdir. Burada əsas uşaq folkloru örnəkləri, onların məzmunu, ideyası ilə səsləşən məsəllər, atalar sözləri, tapmacalarla yanaşı, müəyyən dərəcədə ölkəşünaslıq, kulturoloji aspekt və səciyyə daşıyan müxtəlif məzmunlu materiallar da vardır. Müəllif kitabda təqdim etdiyi mə-

lumatlar vasitəsilə kiçik oxuculara, məktəblilərə, kiçik yaşlı uşaqlara yaşadıqları doğma ölkələri, onların ətrafındakı sosial mühitlə bağlı ilk biliklər vermək məqsədini güdmüşdür.

Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabı dövrün Azərbaycan elmi və ədəbi dairələrinin diqqətindən yayınmadı. Belə ki, “İqbal” qəzetinin 1913-cü il 23 may tarixli 366-cı sayında Seyid Hüseyn Kazımoğlu imzası ilə “Balalara hədiyyə və yaxud Qafqazda birinci kitab” başlıqlı bir resenziya çap edildi (6). Seyid Hüseynin bu resenziyasını o dövr yaranmaqda olan bir ənənənin davamı kimi də dəyəndirmək olar. Belə ki, 1899-cu ildə tanınmış müəllim, pedaqoq Məmməd Vəli Qəmərlinin toplayıb tərtib etdiyi “Atalar sözü” kitabı İrəvandakı Edelson mətbəəsində çap edilmişdir (7). Kitab çox tezliklə H.Zərdabının diqqətini çəkmiş və o, kitaba “Tatar atalar sözləri” başlığında bir resenziya yazmışdır (8). Həmin resenziya elə həmin il “Kaspi” qəzetinin 30 dekabr sayında çap edilmişdir. H.Zərdabi bununla Azərbaycan türk mədəniyyəti, ədəbiyyatı və folkloru ilə bağlı hər hansı bir nəşrin ziyalı və ədiblərimizin diqqət mərkəzində olduğunu nümayiş etdirmiş, Seyid Hüseyn isə öz resenziyasını yazmaqla həmin ənənənin davam etdiyini göstərmişdir.

Seyid Hüseyn resenziyasında 1905-ci ili bir növ hesabat nöqtəsi götürərək bu vaxtdan, yəni 8 il ərzində bir çox kitabça və dərsliklərin çap edildiyini və edilməkdə olduğunu, amma bu nəşrlərdən çoxunun da xalq üçün dəyərsiz, gərəksiz olduğunu qeyd edir. O, bir qədər sonra yazdıqlarına açıqlıq gətirərək, qənaətlərini daha dəqiqləşdirir və sözlərinə davam edərək yazır: *“Bu gün bizdən ötrü əcnəbi dillərindən və yaşayışlarından tərcümə və təbdil edilmiş roman və hekayələr biri kənd, həyat yaşayışımıza və millətimize yad və biganə etməkdən başqa bir nəticə vermiyor. Zira əli qələm tutan bir*

gənc bir nəsnə yazmaq istədigində bulunsa, həman təb və nəşr edilən roman və hekayələrin birisinə təqlid etməyə və ya nəzirə olaraq yazmağa məcbur olacaq. Nasıl ki, bu qədər təb edilən kitabçaların bir çoxu böylədir”.

Seyid Hüseyin fikir və düşüncələrini bu axarda davam etdirərək Nəcəf bəy Vəzirovun, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin əsərlərindən başqa xalqın həyat və yaşayışını təsvir edəcək bir kitabçanın belə olmadığını yazır və bunu başqalarının həyat və məişətindən bəhs edən əsərlərin Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilməsinin təsiri ilə izah edir: *“Əgər dilimizdə təb edilmiş bütün kitabçalara ətifi-nəzər edilib baxılsa, möhtərəm Nəcəf bəy Vəzirovun təsnifatı ilə, Yusif Vəzir Çəmənəminli cənablarının bir neçə hekayələrindən başqa kəndi həyat və yaşayışımızı təsvir edəcək bir kitabça bulunmaz. Bu da zənnimcə, həman başqalarının həyat və məişətlərindən nəql və tərcümə edilən əsərlərin bizə bəxş etdiyi səmərəsidir”.*

Sözügedən resenziyadan gətirilən alıntılar F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabının hansı bir şəraitdə xalqa təqdim olunduğunu və necə də vaxtında dövriyyəyə buraxıldığını göstərməkdədir. Bu həm də Azərbaycan türkcəsində kitab nəşrinin acınacaqlı vəziyyətindən xəbər verməkdədir: *“Mərhum Sabirin “Hop-Hopnamə”si və s. buna bənzər bir neçə kitabçalar bizim mətbuatımız aləmində dəgərlidirlər. Bu cümlədən olaraq ən dəyərlı və qiymətli deyilməyə şayan olan möhtərəm Firidun bəy Köçərli cənablarının yeni təbdən çıqmış “Balalara hədiyyə” adlı kitabçasıdır.*

Bu kitabdan dolayı müəllifini alqışlamalı və təbrik etməliyuk. Zira, bu kitab mətbuatımız tarixində birinci olsun gərəkdir”.

Burada resenziya müəllifinin F.Köçərlinin bu kitabına necə də yüksək dəyər verdiyi göz qabağındadır. O, kitabın iki

auditoriyaya - uşaqlara və böyüklərə ünvanlandığını da yad etməyi unutmur, gəldiyi qənaətlərini sanki dəstəkləyirmiş kimi sözlərinə davam edərək yazır: *“Balalara hədiyyə” kitabı çocuqların ruhuna azuqə verdiyi kibi böyüklərimizin çocuqluğunu və ondakı yaşayışını xatırına gətirərək onlarda keçmişinə və millətinə qarşı bir istək və məhəbbət duyğusu ayıldır.”*

Seyid Hüseyin sonda böyük ehtimalla F.Köçərlinin *“Balalara hədiyyə”* kitabına yazdığı proqram səciyyəli məramından təsirlənərək öz məramını da bildirir: *“Bu gün bütün türk qövmü sakin olan yerlərdə bu kibi hədiyyələr nəşr edilsə idi, millətimizə və dilimizə böyük bir xidmət edilmiş olurdu. Zira, balalarımız arasında söylənən və işlənən məsəl və tapmacalardan, nəğmə və düzgülərdən bir çox xatirimizdən fəramuş olmuş türk sözləri ögrənərdik və əvəzində qullandığımız əcnəbi sözlərini dilimizdən və yazımızdan kənar edərdik.*

Möhtərəm Firidun bəg Köçərli cənabları!

Bizdən ötrü kəndi (hədiyyə)silə böyük bir cığır açdı. Ümid ediyorum ki, başqaları da o cığır ilə gedərlər”.

Seyid Hüseyin burada öz məramını və proqramını açıqlayaraq *“Balalara hədiyyə”* kimi kitabların türk xalqlarının yaşadıkları başqa yerlərdə çap edilməsini, yəni türk ziyalı və qələm sahiblərinin F.Köçərlinin açdığı cığır ilə, daha dəqiq deyilsə, *“Balalara hədiyyə”* cığırını ilə yola çıxmalarını arzularırdı. O, *“Balalara hədiyyə”* kimi folklor kitablarındakı türk sözlərini yadımıza salar, onların da yerində işlətdiyimiz əcnəbi, xarici sözləri dilimizdən, yazımızdan və məişətimizdən uzaq edə biləcəyimizə ümid edirdi.

1912-ci ilin may ayında çap edildiyi gündən uzun illər boyunca Azərbaycan məktəblərində əsas dərs kitablarından, dərsliklərindən biri olan *“Balalara hədiyyə”* kitabı xalqın, o

cümlədən yetişməkdə olan gənc nəslin təlim-tərbiyəsi, savadlanması, biliklərə yiyələnməsi və s. bağlı müəllifinin məramını böyük ehtiramla yerinə yetirdi. Bu zaman kəsimində neçə-neçə nəsilər buradakı müxtəlif məzmunlu, səciyyəli ibrətamiz, nəsihətamiz folklor mətnlərini oxuya-oxuya, öyrənə-öyrənə bu torpağın layiqli vətəndaşı olmağı, vətəninə, torpağına, dilinə, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini sevməyin yollarını öyrəndi. Bu kitab həm də bununla xalqımızın uzun yüzilliklər, əsrlər boyunca yaratdığı atalar sözlərinin, bayatıların, məsəllərin, düzgülərin, nəğmələrin, nağılların və s. “xatırlardan çıxmağına” imkan vermədi. Firidun bəy Köçərlinin kitaba yazdığı “ön söz” də deyə bilərik ki, eyni funksiyanı uğurla yerinə yetirdi.

Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabı dərslik, oxu kitabı olmaqla yanaşı, müxtəlif folklor janrlarından örnəkləri özündə bir araya gətirən ilk Azərbaycan türk folkloru, uşaq folkloru toplusudur.

Firidun bəy Köçərli görkəmli müəllim, pedaqoq, folklorşünas və vətənpərvər ziyalı olaraq “Balalara hədiyyə” kitabı ilə, Seyid Hüseynin sözləri ilə desək, bir cığır açdı. Bu cığır isə Azərbaycan türk folklorunu göz bəbəyimiz kimi hər cür mənimsəmələrdən, oğurluqdan, plagiatdan qorumaq, toplayıb yazıya almaq, araşdırmaq, çap etmək və təbliğ etmək yoludur.

QAYNAQLAR

1. Köçərli F. A.Şaiqə məktub. 26 may, 1911-ci il. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Bakı: Az SSR EA nəşriyyatı, 1963.
2. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Bakı: Az SSR EA nəşriyyatı, 1963

3. Məmmədov K. Müqəddimə. Dünya uşaq ədəbiyyatı. S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, S.S.Axundov, A.Şaiq. Bakı: Gənclik, 1985
4. Zeynallı H. Oktyabr inqilabı və Azərbaycan folkloru. H.Zeynallı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 303
5. Zeynallı H. Azərbaycan folkloru. Ədəbiyyat qəzeti, 29 fevral 1936
6. Kazımoğlu S.H. Balalara hədiyyə və yaxud Qafqazda birinci kitab. İqbal qəzeti, 23 may 1913-cü il, 366-cı sayı
7. Atalar sözü. Tərtib edəni Məmməd Vəli Qəmərinski. İrəvan: 1899
8. Zərdabi H. Tatar atalar sözləri. Kaspı qəzeti, 30 dekabr 1899

Aynur HÜSEYNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

aynur-huseynova-1977@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN “BALALARA HƏDİYYƏ” KİTABINDA FOLKLOR VƏ MİLLİ KİMLİK

Xülasə

Folklor son dərəcə zəngin və tükənməz mədəniyyət xəzinəsidir. Hər bir xalqın tarixin ən qədim çağlarından müasir dövrə qədər əldə etdiyi bütün mənəvi dəyərlər folklorda qorunmaqla qalmır, həmin dəyərlər milli-mənəvi enerji ehtiyatları kimi xalqın mənəvi ehtiyaclarının ödənməsinə xidmət edir. Hər bir xalqın maarifpərvər, müdrik övladları folklorun bu cəhətini görmüş və ondan müdriklik xəzinəsi kimi istifadə etmişlər. Bunu biz ilk növbədə dahi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında müşahidə edirik. Öz ədəbiyyat tarixi kitabında Nizamini Azərbaycan şairi kimi təqdim etmiş F.Köçərlinin Nizamiyə münasibəti bununla qalmamış, o, bir görkəmli maarifpərvər mütəfəkkir kimi dahi Nizaminin qoyduğu ənənəni davam etdirərək, bizə bu gün ədəbiyyatımızın ən qiymətli abidələrindən olan “Balalara hədiyyə” əsərini miras qoymuşdur. 1912-ci ildə çap olunmuş və Azərbaycan folklorunun ən gözəl nümunələrini əhatə edən bu əsərə nəzər saldıqda onun Nizami “Xəmsə”si ilə məhz kimlik tərbiyəsi nöqtəsində birləşdiyini görmək olur. Nizami öz yaradıcılığında Azərbaycan folkloruna türk milli kimliyinin təcəssüm vasitəsi kimi müraciət etmişdir.

F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabının elmi, ədəbi və ictimai əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu əsəri Azərbaycan folklorunun milli abidəsi də hesab etmək olar. “Balalara hədiyyə” kitabı ilk növbədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan folklorunun əvəzsiz qaynağıdır. Kitabın daha bir əhəmiyyəti onda Azərbaycan folklorunun janrlar sisteminin, demək olar ki, bütövlükdə əhatə olunmasıdır. Bu, o deməkdir ki, F.Köçərli balaca oxucularda Azərbaycan xalq bədii düşüncəsi haqqında bütöv bir təsəvvür sistemi formalaşdırmaq istəmişdir.

Kitabdakı mətnlərin məzmununa diqqət etdiyimizdə F.Köçərlinin Vətənimizin kiçik yaşlı övladlarının yaddaşına “yazmaq” istədiyi milli kimlik düşüncəsinin cizgilərini müşahidə etmək olur.

Açar sözlər: folklor, milli kimlik, Firidun bəy Köçərli, Balalara hədiyyə, maarifçilik

ФОЛЬКЛОР И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В КНИГЕ «ПОДАРОК ДЕТЯМ» ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ

Резюме

Фольклор, является чрезвычайно богатой и неисчерпаемой сокровищницей культуры. Не все нравственные ценности, приобретенные каждым народом с древнейших времен истории до современности, остаются сохраненными в фольклоре, эти ценности служат удовлетворению моральных потребностей народа как национально-духовные, энергетические ресурсы. Просвещенные, мудрые дети каждого народа увидели этот аспект фольклора и воспользовались им как сокровищницей мудрости. Это мы наблюдаем, в первую очередь, в произведениях

великого Низами Гянджеви. В своей книге по истории литературы, Ф.Кочарли, который представил Низами как азербайджанского поэта, не стал довольствоваться этим по отношению к нему и как выдающийся мыслитель просвещения, продолжая традицию заложенную гениальным поэтом, оставил нам в завещание являющимся сегодня одним из самых ценных памятников нашей литературы произведение под названием “Подарок детям”. Глядя на это произведение, опубликованное в 1912 году и охватывающее прекраснейшие образцы азербайджанского фольклора, можно увидеть, что оно слилось с “Хамсе” Низами, именно в точке воспитания идентичности. В своем творчестве Низами обратился к азербайджанскому фольклору как к средству воплощения тюркской национальной идентичности.

Научное, литературное и общественное значение книги “Подарок детям” Ф.Кочарли очень велико. Это произведение также можно считать национальным памятником азербайджанского фольклора. Книга “Подарок детям”, прежде всего, является бесценным источником азербайджанского фольклора конца XIX, начала XX века. Еще одно значение книги заключается в том, что в ней охватывается практически вся жанровая система азербайджанского фольклора. Это означает, что Ф.Кочарли хотел сформировать у маленьких читателей целую систему представлений об азербайджанской народной художественной мысли.

Обратив внимание на содержание текстов книги можно наблюдать черты национальной идентичности, которые Ф.Кочарли хотел “записать” в память малолетних детей нашей Родины.

Ключевые слова: фольклор, национальная идентичность, Фиридун бек Кочарли, Подарок детям, просветительство

FOLKLORE AND NATIONAL IDENTITY IN THE BOOK “GIFTS TO CHILDREN” BY FIRIDUN BEY KOCHARLI

Summary

Folklore is an extremely rich and inexhaustible treasure of culture. All the moral values acquired by each nation from the most ancient times of history to the modern period are not preserved in folklore, these values serve to meet the moral needs of the people as national-spiritual energy resources. The enlightened and wise people of each nation have seen this aspect of folklore and have used it as a treasure of wisdom. First of all, we observe it in the activity of the great poet Nizami Ganjavi. In his book about the history of literature he showed Nizami as an Azerbaijani poet, F.Kocharli's attitude to Nizami was not left only with it, he continued the tradition laid down by the great poet Nizami as an outstanding enlightened thinker and left us a heritage - one of the most valuable monuments of our literature today – the work “Gift to the children”. Looking through this work, published in 1912 and covering the most beautiful examples of Azerbaijani folklore one can see that it combines with the work “Khamsa” by Nizami at the point of identity education. In his activity Nizami addressed to Azerbaijani folklore as a means of embodying Turkic national identity.

The scientific, literary and social significance of the book “Gift to children” by F.Kocharli is very great. This work

can also be considered a national monument of Azerbaijani folklore. First of all, the book “Gift to children” is an invaluable source of Azerbaijani folklore of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. The other significance of the book is to cover the system of genres of Azerbaijani folklore almost in its entirety. It means that F.Kocharli wanted to form a whole system of ideas about the Azerbaijani folk artistic thought in his little readers. Looking through the content of the texts in the book one can observe the lines of the thought of national identity, which F.Kocharli wanted to “write” in the memory of the younger children of our motherland.

Key words: folklore, national identity, Firidun bey Kocharli, “Gift to children”, enlightenment

Folklor son dərəcə zəngin və tükənməz mədəniyyət xəzinəsidir. Hər bir xalqın tarixin ən qədim çağlarından müasir dövrə qədər əldə etdiyi bütün mənəvi dəyərlər folklorlarda qorunmaqla qalmır, həmin dəyərlər milli-mənəvi enerji ehtiyatları kimi xalqın mənəvi ehtiyaclarının ödənməsinə xidmət edir. Bu mənada, folklor, sadəcə, gözəl bədii nümunələrdən ibarət sənət xəzinəsi yox, həm də milli düşüncə sistemidir. Prof. S.Rzasoyun yazdığı kimi: “Folklor – bütövlükdə etnokosmik düşüncə modeli, etnik özünüifadə və davranış kodudur” (8, s. 28; 9, s. 30).

Folklorun etnokosmik düşüncə modeli olması o deməkdir ki, folklor nümunələrinə, məsələn, nağıllara, dastanlara, əfsanə və rəvayətlərə və s. sadəcə, maraqlı bədii məzmunə və forma gözəlliyinə malik olan bədii əsərlər kimi yanaşmaq lazım deyildir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu bütövlükdə Oğuz babalarımızın milli düşüncə sistemini özündə əks

etdirir. Ona görə də bu dastana yalnız bədii-estetik yöndən yanaşmaq olmaz. Çünki bu dastanın boylarını ifa edən ozanlar Oğuz igidlərinin qəhrəmanlıqlarını tərənnüm etməklə yanaşı, həm də onları dinləyən insanlarda, xüsusilə alp igid olmaq istəyən gənclərdə Oğuz milli kimlik şüurunu tərbiyə edirdilər.

Dastandan kiçik bir epizodu yada salaq. Dördüncü boyda Salur Qazan on altı yaşına çatmış oğlu Uruzun hələ də “baş kəsib, qan tökməyi” bacaran bir igid olmamasından kədərlənir. Bu zaman Uruzun ona verdiyi cavab, bizcə, folklorun milli kimlik mahiyyətini parlaq şəkildə izah edir. O, atasına deyir:

“A bəg baba!...

Hünəri oğul atadanmı görür, ögrənər,

Yoxsa, atalar oğuldanmı ögrənür?” (3, s. 69).

Buradan aydın olur ki, ataların igidliyindən bəhs edən “Dədə Qorqud” dastanı oğullar üçün qəhrəmanlıq kitabı, milli kimlik məktəbidir. Bu cəhətdən, folklorun etnik özünüifadə və davranış kodu olması da bununla bağlıdır. Yəni xalq folklor vasitəsilə öz kimliyini həm ifadə edir, həm də həmin kimliyə uyğun yaşayır.

Hər bir xalqın maarifpərvər, müdrik övladları folklorun bu cəhətini görmüş və ondan müdriklik xəzinəsi kimi istifadə etmişlər. Bunu biz ilk növbədə dahi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında müşahidə edirik. Onun beş poemadan ibarət “Xəmsə”si başdan-başa folklor örnəkləri ilə zəngindir. Prof. Nüşabə Araslı yazır ki, “xalq adət-ənənələrinə böyük qayğı və sevgi ilə yanaşan vətənpərvər şair el aşıqlarının sənətindən, ozan, ravi, qissəxan və başqa xalq sənətkarlarının dastanlarından, xalq nəğmələri, mənalı bayatı, əfsanə və rəvayətlərdən ustalıqla faydalanmış, işlətdiyi bir çox türk sözləri, ifadə və

xalq deyimləri ilə Azərbaycan xalqının qədim abidəsi “Dədə Qorqud”a yaxınlaşmışdır” (1, s. 110). Prof. Məmməd Mübariz qeyd edir ki, “Nizami... bütün əsərlərini xalq nağılları, xalq misalları bəzəyi ilə bəzəyir” (7). Nizaminin folklor, epos ənənələri, mifologiya ilə bağlılığını digər tədqiqatçılar da qeyd etmişlər (10; 11, s. 37; 6, s. 847).

Çox maraqlı və qanunauyğundur ki, əsərlərini fars dilində yazmış və milliyyəti haqqında yersiz və qərəzli mübahisələr aparılan Nizami Gəncəvinin türk milli kimliyini sübut edən ən inkar olunmaz dəlil elə onun yaradıcılığının doğma Azərbaycan folkloru ilə bağlı olmasıdır. Bu cəhətdən, görkəmli ədəbiyyat tarixçisi, və maarifçi ziyalısı Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən bəhs edən fundamental kitabında Nizami Gəncəvidən bir Azərbaycan mütəfəkkiri və şairi kimi danışmışdır (4).

Qeyd edək ki, F.Köçərlinin Nizamiyə münasibəti bununla qalmamış, o, bir görkəmli maarifpərvər mütəfəkkir kimi dahi Nizaminin qoyduğu ənənəni davam etdirərək, bizə bu gün ədəbiyyatımızın ən qiymətli abidələrindən olan “Balalara hədiyyə” əsərini miras qoymuşdur.

1912-ci ildə çap olunmuş və Azərbaycan folklorunun ən gözəl nümunələrini əhatə edən bu əsərə nəzər saldıqda onun Nizami “Xəmsə”si ilə məhz kimlik tərbiyəsi nöqtəsində birləşdiyini görmək olur. Nizami öz yaradıcılığında Azərbaycan folkloruna türk milli kimliyinin təcəssüm vasitəsi kimi müraciət etmişdir. “Xəmsə”də türk folklor ənənələrini tədqiq etmiş Ülkər Baxşiyeva yazır ki, “türk folklor ənənəsi Nizami yaradıcılığının ən əsas qaynaqlarından birini təşkil edir. Nizaminin yaşadığı dövrdə şüubi-millətçilik ideyaları geniş şəkildə yayılmışdı. Firdovsinin fars şüubiliyini əks etdirən “Şahnamə” əsəri Şərqi epik şeirində mənfi ənənə yaratmışdı. Bu əsər baş-

dan-başa İran-fars epusu ənənələri əsasında yazmışdır. Nizami də Şərq ictimai-ədəbi düşüncəsində bu antiinsani, antimillil ideologiyani aradan qaldırmaq məqsədilə ali humanitar ideyaların təcəssüm və təbliğ olunduğu əsərlərində türk epusu ənənələrindən geniş şəkildə istifadə etmişdir” (2, s. 10). “Firdovsi “Şahnamə”ni yazılı ədəbiyyatda fars-sasani epopeyası olaraq yaratdığı kimi, Nizami də “Xəmsə”ni məhz Firdovsiyə cavab olaraq yazılı ədəbiyyatda türk epopeyası kimi yaratdı. Firdovsi “Şahnamə”si fars-sasani milli-etnik kimliyinin yazılı sənədi, pasportu olduğu kimi, Nizami “Xəmsə”si də türk milli-etnik kimliyinin yazılı sənədi, pasportudur” (2, s. 280).

Bu cəhəti F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında da müşahidə edirik. Nizami Gəncəvi XII əsrdə fars və ərəb millətçiliyini ictimai və ədəbi düşüncədə tüğyan etdiyi şəraitdə öz oxucularında türk milli kimlik düşüncəsi formalaşdırmağa çalışdığı kimi, F.Köçərli də eyni əqidədə olmuşdur. Nizami Gəncəvi bunu folklor mətnlərindən istifadə etməklə həyata keçirdiyi kimi, F.Köçərli də “Balalara hədiyyə” kitabında eyni yolla getmiş, gənc nəslin düşüncəsində folklorlarda öz təcəssümünü tapmış milli kimlik ideyalarının vasitəsilə milli düşüncə formalaşdırmağa çalışmışdır.

F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabının elmi, ədəbi və ictimai əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu əsəri, heç bir hissə qapılmadan, Azərbaycan folklorunun milli abidəsi də hesab etmək olar. Bu cəhətdən, kitabın folklorşünaslıq əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Belə ki, “Balalara hədiyyə” kitabı ilk növbədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan folklorunun əvəzsiz qaynağıdır. Azərbaycan folkloru ilə bağlı həmin dövrdə indi olduğu kimi toplama işi aparılmadığı üçün “Balalara hədiyyə” kitabı bu gün bizim üçün əvəzsiz, müqayisə olunmaz folklor qaynağıdır.

“Balalara hədiyyə” kitabının daha bir əhəmiyyəti onda Azərbaycan folklorunun janrlar sisteminin, demək olar ki, bütövlükdə əhatə olunmasıdır. Bu, o deməkdir ki, F.Köçərli balaca oxucularda Azərbaycan xalq bədii düşüncəsi haqqında bütöv bir təsəvvür sistemi formalaşdırmaq istəmişdir.

Kitabdakı mətnlərin məzmununa diqqət etdiyimizdə F.Köçərlinin Vətənimizin kiçik yaşlı övladlarının yaddaşına “yazmaq” istədiyi milli kimlik düşüncəsinin cizgilərini müşahidə etmək olur. Bunu mətnlərin tərtib qaydası aydın şəkildə göstərir. Məsələn, kitab “Xoruz və padşah” adlı kiçik bir nağıl mətni ilə başlayır.

Nağilda deyilir ki, bir xoruz bir şahı pul tapır və oxuyur: “Quqquluqu! Bircə şahı tapmışam”.

Bunu eşidən padşah pulu ondan aldırır. Xoruz yenə oxuyur:

“Quqquluqu! Padşah mənə möhtac imiş”.

Padşah məcbur olub pulu ona qaytarır. Xoruz yenə oxuyur:

“Quqquluqu! Padşah da məndən qorxaq imiş”.

Bu dəfə padşah onun başını kəsdirir. Xoruz yenə oxuyur:

“Quqquluqu! Nə iti bıçaq imiş”.

Onu qaynar suya basıb tükünü yolurlar. Xoruz yenə oxuyur:

“Quqquluqu! Nə isti hamam imiş”.

Onu bişirib plovun başına qoyurlar. Xoruz yenə oxuyur: “Quqquluqu! Nə ağca təpə imiş”.

Padşah onu yeyir. Xoruz yenə oxuyur:

“Quqquluqu! Nə darca küçə imiş”.

Xoruz padşahın mədəsində oxuyanda daha heç kim onun səsini eşitmir.

F.Köçərli nağıl mətnin altında bir məsəl və bir tapmaca da verir:

Məsəl:

Xoruz olmasa, səhər açılmaz.

Tapmaca:

Çığırdım bərkdən,
Səs verdi kənddən,
Ağzı sümükdən,
Saqqalı ətdən (5, s. 7-8).

Burada nağıl mətni, məsəl və tapmaca vahid tərtibat sistemini təşkil edir. Burada:

nağıl – bədii məzmunu təqdim edən mətn;

məsəl – nağılın ideyasının ibrətəməz ifadə formulu;

tapmaca – həmin ideyanın bilik şəklində balaca oxucunun yaddaşına yazılması deməkdir.

“Xoruz və padşah” nağılı bir uşaq folklor nümunəsi olsa da, onda çox böyük sosial həqiqətlər ifadə olunub. Nağıldan aydın olur ki, burada:

Xoruz – sosial ədalətin carçısı obrazı;

Padşah – sosial ədalətsizliyin obrazıdır.

Xoruz bu mənada cəmiyyətdə həqiqəti deyən insanları təmsil edir. Onun həqiqət yolunda qurban getməsinin ciddi mənası vardır. F.Köçərli bununla balaca uşaqlara həqiqətin nə qədər qiymətli bir nemət olduğunu başa salmaq istəyir. Xoruzun padşahın mədəsində olarkən də həqiqəti deməsi həqiqət, sosial ədalət uğrunda zindanlarda çürüyən insanları təcəssüm etdirir.

Əlbəttə, bu nağıldan ilk növbədə o təəssürat yaranır ki, həqiqəti deyənlər faciəvi tale yaşayırlar. Əlbəttə, F.Köçərli uşaqlara bu ideyana təbliğ etmir. Onun “Xoruz və padşah” nağılına müraciət etməkdə əsl məqsədi nağıldan sonra verilmiş

məsəldə ifadə olunmuşdur: “Xoruz olmasa, səhər açılmaz”.
Bu məsələdə:

Xoruz – həqiqətin carçısı obrazı;

Səhərin açılması – dünyanın xoş gələcəyinin, hər bir cəmiyyətin xoşbəxtliyinin məhz sosial həqiqətdən asılı olduğunu göstərir. Yəni bir cəmiyyətdə azadlıq ideyalarını təbliğ edən insanlar olmasa, həmin cəmiyyət heç vaxt azad və xoşbəxt ola bilməz.

“Balalara hədiyyə” kitabı ilk baxışda çox sadə məzmununa malik, lakin böyük ideyaları özündə təcəssüm etdirən mətnlərlə zəngindir. Məsələn, “Toyuq” adlı kiçik mətnə deyilir:

“Bir gün bir toyuğu taxıl anbarına saldılar. Toyuq başladı buğdanı ayaqları ilə eşələyib yeməyə.

Dedilər:

– Bu qədər buğdanı niyə eşələyirsən?

Toyuq cavab verdi:

– Nə eləyim, kəsilməşlərim öyrənibdir, məndə nə günah var?” (5, s. 16).

Bu mətn zahiri məzmunu baxımından toyuğun “səfeh” davranışlarından bəhs edir. Lakin F.Köçərli burada çox böyük sosial-milli ideyanı təcəssüm etdirmişdir. Bu cəhətdən, nağılda iki əsas obraz vardır. Onlara diqqət edək:

1. *Taxıl anbarı* – azad və maddi baxımdan təmin olunmuş cəmiyyətin obrazı;

2. *Toyuq* – azad cəmiyyətlə ayaqlaşa bilməyən, kölə təfəkkürü ilə yaşayan avam insanların obrazı.

F.Köçərli insan çox incə yolla balaca uşaqların düşüncəsində azad cəmiyyət haqqında düşüncələrin ilkin toxumlarını əkir. Toyuq bolluq içərisində düşsə də, öz köhnə adətlərindən əl çəkə bilmir. F.Köçərli bununla özünün maarifçilik görüşlərini təcəssüm etdirmişdir. Onun düşüncəsinə görə, cəmiyyəti

lap körpəlikdən tərbiyə etmək, onlarda sağlam milli şüur formalaşdırmaq lazımdır.

Bu məqamda çox mühüm bir məsələ meydana çıxır. Balaca uşaqlar müəllifin tərənnüm və təbliğ etdiyi ideyalara özləri müstəqil şəkildə anlaya bilərdilərmə?

Təbii ki – yox.

Buradan aydın olur ki, F.Köçərlinin kitabın oxucu auditoriyası təkcə uşaqlar yox, həm də böyüklərdir. Əslində, müəllif bu kitabı uşaqlar üçün yox, məhz böyüklər üçün yazmışdır. Yəni böyüklər əsərdəki maarifçilik ideyalarını mənimsəyib uşaqlara onların düşüncəsinə uyğun dil ilə başa salsınlar.

“Balalara hədiyyə” kitabı həm də zəngin bilik mənbəyidir. O, körpə balalara dünyanı tanıdır: onlara milli həyat tərzini haqqında biliklər verir. Məsələn, “İnək, öküz və camış” adlı mətndə deyilir:

İnək deyər, mən doğanda mələrəm,
Ahım ilə dağı-daşı dələrəm.
Qurudumu gündən-günə sərərəm,
Yaxşı-yaxşı kərələrim var mənim,
Maral-maral balalarım var mənim.

Öküz deyər, mən ağama nökerəm,
Üç ay qışı tövləsində bikaram,
Yaz olanda çayır-çəmən sökərəm,
Ağlı-qırmızılu buğda əkerəm,
Ağır-ağır xırmanlarım var mənim,
Uca-uca tayalarım var mənim.

Kəl deyər, payız olcaq samanlığımı doldurun,
Yaz olanda boyunduruğumu yondurun.

Cütə getməsəm, vurun məni öldürün,
Dolu-dolu samanlığım var mənim,
Dərin-dərin dəryalarım var mənim (5, s. 27).

Göründüyü kimi, burada Azərbaycan kənd təsərrüfatı üçün səciyyəvi olan heyvanlar haqqında bilgiler verilmişdir. Körpə balalar burada heyvanların həyat tərzi, özünəməxsus xasiyyətləri haqqında biliklər alır. Məlum olur ki:

İnəklər – doğum zamanı ağrı keçirdikləri üçün bərkdən mələyirlər. Onun südündən qurut hazırlanır. İnəklərin gözəl balaları olur.

Öküzlər – iş heyvanlarıdır. Onlardan əkin zamanı istifadə olunurdu. Vəli öküzə qoşub sünbülü əzirdilər ki, buğda qabığından ayrılınsın.

Camiş kəmindən də əkin zamanı istifadə olunur. İnsanlar onu cütə qoşub yer əkirlər.

Əlbəttə, F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabının bədii-estetik, milli-pedaqoji, milli-mənəvi əhəmiyyəti yalnız bu deyilənlərlə məhdudlaşmır. Tədqiqat göstərdi ki, verilmiş mətnlərdə çox ciddi maarifçilik görüşləri öz əksini tapmışdır. Aydın olur ki, müəllif folklor mətnlərindəki hikmətlərin vəsi-təsilə Vətən övladlarında milli kimlik məfkurəsinin ilkin əsas-larını, ilk cüvərtilərini formalaşdırmaq istəmişdir.

QAYNAQLAR

1. Araslı N. “Nizami və Gəncə” oçerki. Nizami Gəncəvi: həyatı və yaradıcılığı. Sənətkarın elmi pasportu – 25 (Kollektiv). Bakı: Elm, 2021, s. 107-122
2. Baxşiyeva Ü. Nizami “Xəmsə”si və türk folklor ənənəsi (Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya). Bakı-2023, 314 s.

3. Kitabı-Dədə Qorqud. Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
4. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 560 s.
5. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 172 s.
6. Musayeva F. Fərhad mifoloji obraz və ya tarixi şəxsiyyət kimi. Nizami Gəncəvi klassik və müasir tədqiqlərdə (məqalələr məcmuəsi). Bakı: Elm və təhsil, 2021, s. 884-851
7. Mübariz M. Nizami yaradıcılığında Azərbaycan folklorunun təsiri. “Ədəbiyyat qəzeti”, 24 iyun, 1938-ci il
8. Rzasoy S. Mifologiya və folklor: nəzəri-metodoloji kontekst. Bakı: Nurlan, 2008, 188 s.
9. Rzasoy S. Azərbaycan dastanlarında şaman-qəhrəman arxetipi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 436 s.
10. Saləddin Ə. Dahi şair və mifologiya. “Ədəbiyyat qəzeti” qəz., 1991, 21 iyun, s. 3
11. Saləddin Ə. Nizami Gəncəvi və türk toplumlarının mifologiyası. “Dialog” jur., 1991, № 13, s. 37-43

Yeganə QASIMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yegana.gasimova@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ – ƏDƏBİYYATŞÜNAS ALİM, BÖYÜK ZİYALI VƏ MÜƏLLİM

Xülasə

Tanınmış ədəbiyyatşünas alim, publisist-yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərlinin bu il anadan olmasının 160 illi tamam olur. Azərbaycan xalqının ictimai fikir tarixində müstəsna xidmətləri olan ədib ədəbiyyat tarixinin yaradıcısı, “Balalara hədiyyə”nin müəllifi, xalq ədəbiyyatının toplayıcısı, böyük müəllim ordusunun formalaşması işində əvəzsiz rolu olan şəxsiyyət kimi adını yaddaşlara yazmışdır.

F.Köçərli 1863-cü il yanvarın 26-da Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, şeir sənət məskəni Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdir. Onun həyatı, ədəbi və pedaqoji fəaliyyətinin əsas dövrü 1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində əsas qoyulmuş, Qori müəllimlər Seminariyası adı ilə tanınan Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası ilə bağlı olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbi tənqid, tərcümə, pedaqoji fikir

ФИРИДУН БЕК КОЧАРЛИ –УЧЁНЫЙ ЛИТЕРАТУРОВЕД, БОЛЬШОЙ ПРОСВЕТИТЕЛЬ И ПЕДАГОГ

Резюме

В статье обобщаются научно-педагогические произведения и деятельность учёного, выдающего литератора и критика, а также переводчика Ф.Кочарли.

Отмечается, то что он один из выдающикая личностей, имеющий важные заслуги в развитии национальной литературы, педагогической мысли и в целом Азербайджанской культуры XIX, и начала XX веков.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, литературная критика, перевод, педагогическая мысль

FIRUDIN BEY KOCHARLI-WELL KNOWN ENLIGHTEN AND GREAT PEDAGOGUE

Summary

In the article it is spoken about the outstanding literary scientists? Well-known enlightener. Critic and translator. F.Kocharly's contribution to the history of Azerbaijan literature. It is noted that with his rich scientific-pedagogical and literary-critical literary activity. F.Kocharly's is one of the great personalities who contributed to Azerbaijan culture, literature and especially contributed to the pedagogical thoughts of Azerbaijan at the end of XIX and beginning of XX century.

Key words: Azerbaijan literature, literary criticism, translation, pedagojical thought

Giriş. Firidun bəy XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti, o cümlədən ədəbiyyatımız və pedaqoji fikir tariximizin inkişafında mühüm xidmətləri olan böyük şəxsiyyətdir. O, mədəniyyət tariximizə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid ilk əsərlərin müəllifi kimi daxil olmuşdur. 1903-cü ildə rus dilində nəşr etdirdiyi “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı”, həmçinin 1908-ci ildə yazdığı və yalnız 1925-26-cı illərdə çap edilmiş 2 cild və 4 hissədən ibarət olan məşhur “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” adlı tədqiqat əsərləri müasir ədəbiyyatşünaslıq baxımından da dəyərli mənbədir.

Professor Abbas Zamanovun sözləri ilə desək, Köçərli “böyük müəllimlər nəslini tərbiyənləndirib yetişdirən “ürəyi atəşli” bir müəllim, müasiri olan yazıçıların inkişafına ciddi təsir göstərən ədəbiyyat tənqidçisi, zamanın mühüm ictimai-siyasi hadisələrinə səs verən görkəmli bir mühərrir, nəhayət, Azərbaycan xalqının ədəbi irsini coşqun ilhamla tədqiq edən yorulmaz bir ədəbiyyat tarixçisi idi” (1, s.125).

F.Köçərli bununla yanaşı, tərcüməçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. O, “Təlimati Sokrat” kitabını (1811), rus ədəbiyyatı klassiklərindən A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.B.Koltsov və gürcü maarifçisi A. Seretelinin bəzi əsərlərini ana dilimizə, M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestini isə rus dilinə tərcümə etmişdir.

Ensiklopedik zəka sahibi Firidun bəy Köçərli. Firidun bəy ədəbiyyatı qüdrətli bir tərbiyə vasitəsi kimi dəyərləndirir, düşünürdü ki, hər bir qələm adamının başlıca arzusu oxucunun qəlinə yol tapmaq, onun mənəviyyatına təsir göstərməkdir. Yalnız nəcib duyğularla, sözün əsl mənasında, ürək qanı ilə yazılmış əsərlər belə təsir gücünə malik ola bilərlər. Onun XIX əsr Azərbaycan sənətkarlarının yaradıcı-

lıgına həsr etdiyi məqalələr bu gün də ən mötəbər mənbə kimi dəyərləndirilir.

F.Köçərli XIX əsrdə Rusiya və Qərbi Avropada böyük şöhrət tapan, Azərbaycanda ilk maarifçilik ənənələrinin formalaşmasında xüsusi xidməti olan Mirzə Şəfi Vazehi (1792-1852) filosof adlandırır və M.F.Axundzadənin fikri inkişafındakı rolunu vurğulayır: “Bəli, Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin ağıllını, fitri zəkavət və fərasətini müşahidə edib və gözlərindən yağan anlaq və mərifət nurunu dərk edib, gələcəkdə ondan böyük xidmətlər vüqaa gəlməsini Mirzəyə bəşarət verir və onunla bir neçə müddət görüşüb danışandan sonra filosof Mirzə Şəfi cavan Fətəlinin fikir və xəyalətini başqa bir sənətə çevirir” (4, s. 427).

M.F.Axundzadə F.Köçərlinin böyük hörmətlə yad etdiyi müasirləri arasında xüsusi yer tutur. Onun 1911-ci ildə Tiflisdə “Kultura” mətbəəsində kitabça şəklində çap etdirdiyi “Mirzə Fətəli Axundov həzrətlərinin təvəllüdündən yüz il mirur etmək münasibəti ilə yazılmış risaləyi yadigarənidir” başlıqlı kitabça bu baxımdan böyük önəm daşıyır.

Köçərlinin tədqiqatçıları, onun “Seçilmiş əsərləri”nin tərtibçiləri K.Talıbzadə və N.Məmmədovun fikrincə, bu kitab “inqilaba qədər M.F.Axundov haqqında yazılan qiymətli tədqiqat əsəridir” (5, s. 318). 1911-ci ilin dekabrında Tiflisdə M.F.Axundzadənin anadan olmasının 100 illik yubileyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqda Köçərli bu kitabın əsasında məruzə etmişdir. (o vaxt bəzi mənbələrdə M.F.Axundzadənin doğum tarixi 1911-ci il kimi göstərilirdi. Buna görə də onun 100 illiyi 1912-ci ildə deyil, 1911-ci ildə qeyd edilmişdir. Lakin Axundzadənin özünün sağlığında yazdığı və “Kəşkül” qəzetinin 1887-ci il 43, 44 və 45-ci saylarında dərc edilmiş “Tərcümeyi-hal”da (“Bioqrafiyayı, yəni sərgüzəşti-kolonel

Mirzə Fətəli Axundzadə”) təvəllüd tarixi 1812-ci il qeyd olunmuşdur).

Axundzadənin bir dramaturq kimi fitri istedadını, sənətkarlıq qüdrətini F.Köçərli belə dəyərləndirirdi: “Qoqol rus və Molyer firəng dram yazanlarının ustad və pişvəri olduğu kimi, mərhum Axundzadə də türk-Azərbaycan ədiblərinin ustadı və yol göstərəni olubdur.... Ədəbiyyatımızın bu növü Mirzə Fətəli kimi qabil ədibin qələmindən əvvəlinci dəfə olaraq Azərbaycan türklərinin arasında vücuda gəldikdə cümləni heyrətə salır. Mirzə Fətəlinin zamanına kimi bu qism əsərlər, yəni komediya o vaxtacı müsəlmanlar arasında görülməmişdi. Əvvəlinci imtahan, o da belə kamil və gözəl bir surətdə, eyibdən xali, qüsurdan uzaq və lətafəti-mühəssənət ilə dolu. Azərbaycan türklərinin dolanacağı, adət və ədəbinin ayinəyi-həqiqətnüması, əlhəqq bu komediyalar xəzinə malıdır” (5, 243).

Müəllif M.F.Axundzadə istedadını “Allah vergisi” adlandırır, onun fikrincə, bu, ədiblik iddiasına düşən “hər qələm əhlinə nəsib olmaz”. Əsərin sonunda F.Köçərli o zamanadək Mirzə Fətəlinin qədrinin bilinmədiyindən də gileylənir. Əsər bu fikirlərlə bitir: “bu anacan biz qəflətdə olduq, sənin qədrini bilmədik, kərəm et, bizi əfv qıl. Bundan bacardığımız xidməti haqqında müzayiqə etmərik, ...əsərlərini çap etdirib əbnayivətən arasında yayarıq ki, onları mütaliə edib, amal və əfkarını bilsinlər” (5, s. 275).

Köçərli irsində diqqəti çəkən cəhətlərdən biri də “müsəlmanlar arasında məşhur ictimai xadımlərdən biri” adlandırdığı Həsən bəy Zərdabi haqqında qənaətlərdir. Tiflisdə rus dilində nəşr edilən “Zaqafqazyə” qəzetinin 6 dekabr 1907-ci il tarixli 256-cı sayında “Müsəlmanlar arasında” ümumi başlığı çap etdirdiyi məqaləsində Köçərli yazırdı: “Böyük həyatı

təcrübəyə və fitri zəkaya malik olan Həsən bəy hər şeydən daha çox bizim məktəblərin təbii ehtiyaclarına və tələblərinə diqqət yetirirdi, o, boş və gurultulu ibarələri sevmirdi və həyatla az tanış olan bəzi gənc pedaqoqların söylədiyi nitqlər, görünür onu dilxor edib əhvalını pozurdu, bütün bunlarla birlikdə, onda böyük səbr var idi və başqalarının mülahizəsinə lazımı hörmətlə yanaşırdı” (5, s. 151).

Milli mətbuatımızın ilk örnəyi olan “Əkinçi” qəzetindən bəhs edən Köçərli elmi-ədbanın, yəni dünyəvi elmlərin həyat üçün zəruriliyi haqqında peyğəmbərimizin hədislərini yada salaraq qəzetin və onun nəşirinin xalqın maariflənməsi sahəsindəki xidmətini önə çəkir. Müəllif deyir ki, bu qəzet öz qüvvəsi daxilində cəhalət zülmətindən Allahın işıqlı dünyasına çıxmaqda öz həmməzhəblərinə kömək edəcəkdir.

Firidun bəyin H.Zərdabi ilə ilk tanışlığı Qafqaz müsəlman müəllimlərinin 15 avqust 1906-cı ildə Bakıda keçirilmiş birinci qurultayında baş vermişdir. Həsən bəy həmin qurultaya sədr seçilmişdir. Köçərli yazır ki, Zərdabının yaşının çox olmasına baxmayaraq, pedaqoji xarakter daşıyan hər hansı bir məsələnin həllində o, xeyli təcrübə və biliyə malik olduğunu bürüzə verirdi.

F.Köçərliyə böyük sevgi ilə haqqında bəhs etdiyi şəxsiyyətlərdən biri də Seyid Əzim Şirvanidir. Köçərliyə fikrincə, “Hacı Seyid Əzim Şirvani nəinki yalnız Şirvan vilayətinin, bəlkə tamam Azərbaycan türklərinin böyük və əzəmətli şüərasından biri olub. Onun şan-şöhrəti və yüksək rütbəsi hal-hazırda vətən oğullarının arasında kamalınca məşhur olmayıbsa da, gələcəkdə olmasına şübhə yoxdur” (2, s. 29).

Firidun bəyin S.Ə.Şirvani ilə bağlı narahatlığının səbəbi şairin əsərlərinin vaxtında çap edilməməsi, nəşr olunanlarda isə “həddən ziyadə səhv və qələtlər” olması idi. Bu hala

acıyan müəllif oxucuları qədrşünas olmağa, belə sənətkarları layiq olduqları uca məqama yüksəltməyə çağırır: “Əgər Hacı Seyid Əzim kimi şair, Avropa əhlini hələ kənarında qoyaq, bizim qonşularımız erməni və gürcü tayfalarının içində olsaydı, onların əsərləri dəfələrlə çapdan çıxıb oxucular arasında bir dərəcədə intişar tapardı ki, uşaqdan böyüyə kimi hamısı onları oxuyub əksəriyyətini əzbərdən bilərdilər”.

Köçərli Seyid Əzimi farsların Sədisi və Hafizi ilə müqayisə edir, onu rusların Puşkininə, ingilislərin Bayronu və polyakların Miskeviçi ilə yanaşı qoyur, ədəbi yaradıcılığı və pedaqoji fəaliyyətinin uğurlarından ətraflı bəhs edir.

S.Ə.Şirvaninin şagirdi və davamçısı olan Mirzə Ələkbər Sabir haqqında da Köçərliyə fikirləri maraqlıdır. O, Sabiri əsrimizin ən müqtədir, ən qüdrətli, güclü təbi olan, istedadlı şairlərdən biri kimi dəyərləndirir. Ədəbiyyatşünasın “Molla Nəsrəddin” jurnalında (22 may, 1911-ci il, № 19) çap etdirdiyi “Sabir haqqında” adlı məqaləsində oxuyuruq: “Onun “Molla Nəsrəddin” səhifələrində dərc olunmuş şeirləri oxucuları bir yandan güldürür, bir yandan da ağladır. Onun yazdığı şeirlərin çoxu açıq və sadə ana dilində olub, məişətimizin eynini göstərdiyinə görə əzbər öyrənilirdi” (5, s. 276). Köçərli onu Seyid Əzimin dəstpərvərdəsi, yəni yetişdirməsi hesab edirdi.

Görkəmli maarifçi, ictimai xadim. F.Köçərli bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, həm də müəllimliyi və məktəbdarlığı ilə tanınan simalarımız haqqında da yazmışdır.

Onun əsası 1887-ci ildə Bakı şəhərində, dövrün maarifçi yazıçı və pedaqoqları S.M.Qənizadə və H.Mahmudbəyov tərəfindən qoyulmuş və tariximizə “Rus-Azərbaycan məktəbi” adı ilə daxil olan məşhur təhsil ocağının 25 illiyi ilə bağlı yazdığı məqalə bu cəhətdən səciyyəvidir. F.Köçərli S.M.Qə-

nizadənin 25 il xalq maarifi yolunda fikri, dili və qələmi ilə çalışdığını vurğulayır, bu işi böyük hünər adlandırır: “Bizim maarif qədri bilməyən avam camaat arasında bu əmri əmələ gətirmək daha böyük hünərdir” (5, s. 288).

F.Köçərli müəllimliyi seçib ömrünün sonunadək bu peşəyə sadıq qalanları yüksək qiymətləndirir, bu sənətin ağırlığına dözməyib avam kütləninə nəzərdə daha hörmətli sayılan vəzifələrə gedənləri tənqid atəşinə tutur. Onun 1912-ci ildə yazdığı “Soltan Məcid Qənizadə” adlı məqaləsində oxuyuruq: “Çox müəllimlərimizin müəllimlik sənətindən qaçmasına, bir tərəfdən, bu sənətin ağırlığı və qiymətsizliyi, o biri tərəfdən də camaatımızın bu müqəddəs sənətə alçaq bir nəzərlə baxması səbəb olur”.

Firidun bəy daha sonra S.M.Qənizadəni bir yazıçı olaraq səciyyələndirir, onun tədris vəsaitləri hazırlamasını xüsusi qeyd edir: “Təlim və tədrisə lazım olan kitablarla bərabər türk dilində bir çox hekayə və romanlar yazmışdır ki, bunların hər birinin başqa vəsf və tərifə ehtiyacı vardır. Uşaqlar üçün nəzm ilə yazdığı “Tülkü və Çaqçaq bəy” nağılı Qənizadəni təbisəlim sahibi olduğuna şəhadət verir. “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” sərlövhəsi ilə yazdığı “Müəllimlər iftixarı” və “Gəlinlər həmayili” adlı kitablar Qənizadənin iqtidarlı bir ədib olduğunu bildirir. Bu əsərlərin hər birində təzə fikirlər, vüsətli xəyallar, dərin mənalar, nazik işarələr, gözəl əqidələr var ki, hər kəsə onları oxumağı tövsiyə edirik” (5, s. 291).

Məqalə müəllifi milləti cəhalət qaranlığından işıqlığa çıxaranlara, yəni müəllimlərə böyük ümidlər bəsləyirdi: “... müəllimlərin səyi və qeyrəti sayəsində çox qövm və tayfalar xoşbəxt olub ağ günə çıxıblar, şan və hörmət qazanıblar, dövlət və qüvvət kəsb ediblər”. O, haqlı olaraq deyirdi ki,

müəllim məktəbin canı və içində olduğu millətin çırağı məqamındadır. Firidun bəyin özü məhz belə müəllimlərdən idi. 1885-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasını bitirəndən sonra elə həmin ildən o, İrəvan gimnaziyasında müəllim kimi fəaliyyətə başlayır. Gimnaziyada şəriət və türk (Azərbaycan-Y.Q) dili müəllimi təyin olunur.

Firidun bəy İrəvanın Fars Abbas, Mirzə Məhəmməd Qəmərli, Mirzə Kazım Mətlə, Məşədi İsmayıl Bəzmi kimi ziyalı və müəllimləri ilə əlaqə saxlayır, görüşür. M.K.Mətlə və M.İ.Bəzmi həm də şair idilər, Köçərli onların bədii yaradıcılıqları ilə tanış olur. F.Köçərli İrəvan ziyalılarından söhbət açarkən deyir ki, “Şəhri İrəvan keçmişdə mərkəzi üləma, füzəla və şüəra olub, Axund Molla Məhəmməd İrəvani kimi böyük alim və müxtəhidlər yetiribsə də, axır vaxtlarda belə fazil və alim şəxslərdən və dəqiq ədiblərdən və xoştəb şairlərdən məhrum qalıbdır. Elm və mərifət əshabı varsa da, onların ədəbi avama nisbətən çox azdır, yoxluq mənzələsindədir. İrəvan şairlərindən məşhuru Məşədi İsmayıl Hacı Kərimzadə “Bəzmi təxəllüsüdür” (2, s. 203). Müəllif Məşədi İsmayıl Bəzmi (1846-1888) haqqında bunları da əlavə edir ki, “bizim məktəblərdə ata-babadan bəri işlənən köhnə qayda üzrə dərs verməyin qüsurluğunu anlayıb, üsuli-sövti ilə təlim vermək üçün özü təzə bir əlifba tərtib etmişdir. O, öz işində sabitqədəm və möhkəm dururdu. Şeirlərinin çoxu qəzəl, rübai və müxəmməs formasında olub” (2, s. 203).

İrəvan gimnaziyasında 10 il çalışdıqdan sonra F.Köçərli vaxtilə təhsil aldığı seminariyada, daha doğrusu, Qori Seminariyasının Tatar (Azərbaycan) şöbəsinə Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin olunur. Beləliklə, Firidun bəyin həyatının 23 ili, yəni 1918-ci ildə seminariya Qazaxa köçürülənə qədərki dövrü Qori seminariyası ilə bağlıdır. 1895-1918-

ci illərdə Köçərli bir alim, pedaqoq və maarif xadimi kimi tanınır, bir neçə kitab ərsəyə gətirir. Bu kitabların biri 1899-cu ildə Tiflisdə nəşr olunan “Tarixi-müqəddəs” idi ki, o, seminariyanın müsəlman tələbələri üçün şəriət dərsliyi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Dərslik o zaman bu fənni seminariyada tədris edən iki müəllim Mahmud Əfəndizadə və Firidun bəy Köçərli tərəfindən tərtib edilmişdi.

Ədəbiyyatşünas alim 1895-ci ildə “Tatar komediyaları” və “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərlərini rus dilində çap etdirir. Köçərlinin uşaqlar üçün oxu kitabı kimi tərtib etdiyi “Balalara hədiyyə” kitabı isə 1912-ci ildə dərc olunur.

1917-ci ildə Köçərli seminariyanın Azərbaycan şöbəsinə inspektor təyin edilir. İşlədiyi Müddətdə Firidun bəy məktəblərdə ana dilinin tədrisini yaxşılaşdırmaq üçün səylər göstərir, hökumət məmurlarının bu işə ögey münasibətini açıq tənqid edir. Azərbaycandan çox uzaq olduğuna görə Köçərli 1994-cü ildən etibarən seminariyanın Tatar şöbəsinin Azərbaycan şəhərlərindən birinə köçürülməsi uğrunda mübarizəyə qalxmışdı. 28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra şöbənin Qoridən Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi üçün əlverişli zəmin yarandı.

1918-ci ilin iyununda Firidun bəyin Bakıda hökumət rəhbərləri ilə müzakirələrindən sonra Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığının razılığı ilə şöbənin Qazaxa köçürülməsi və müstəqil seminariya kimi fəaliyyətə başlaması qərara alınır.

Nəhayət, 17 sentyabr 1918-ci ildə seminariyanın açılışı oldu və o, fəaliyyətə başladı. Firidun bəy Köçərlinin müdir olduğu Qazax Müəllimlər Seminariyası Azərbaycanın maarif və mədəniyyət tarixində milli kədr hazırlayan ilk yeni tipli ixtisas müəssisəsi idi. S.Vurğun, O.Sarıvəlli, S.Şamilov, M.Vəkilov və b. bu seminariyanın ilk məzunları olmuşlar.

Qazaxda ilk uşaq evinin, yaşlılar üçün savad kursunun, qaçqınlara yardım fondunun təsis edilməsində də Köçərlinin xidmətləri olmuşdur.

Nəticə. 1920-ci ildə rus bolşevik hərbi birləşməsi olan XI Qızıl Ordu Azərbaycanı işğal etdi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə son qoyan bolşevik ideoloqları millətimizin öndə olan, mədəniyyət, elm, ədəbiyyat, təhsil sahəsində sayılıb-seçilən övladlarını bir-bir aradan götürməyə başladılar. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından bir neçə gün sonra Firidun bəy Köçərli də “əksinqilabi fəaliyyət”də təqsirləndirilərək həbs edildi.

Böyük ədəbiyyatşünas, maarifçi və millət xadimi Firidun bəy Köçərli 1920-ci ilin iyununda 57 yaşında rus-sovet rejiminin qanlı əli ilə güllələndi.

F.Köçərli Azərbaycan xalqının tərəqqisinə sonsuz inam bəsləyirdi. Böyük ədəbiyyat adamı və maarifçinin millətin gələcəyinə olan ümidi və yarımçıq qalmış arzuları artıq müstəqil Azərbaycanda gerçəkləşdi.

QAYNAQLAR

1. Zamanov A. “Firidun bəy Köçərli” monoqrafiyası haqqında/ (tənqid və biblioqrafiya)/ Azərbaycan SSR EA xəbərləri. İctimai Elmlər seriyası, 1964, №1
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild. Bakı, Elm, 1981
3. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I cild. Bakı, Elm, 1978
4. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1963

5. Qənbərqızı R. “Firidun bəy Köçərli və onun “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri ön söz. F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I cild. Bakı, Elm, 1978, 595 səh
6. Salamoğlu T. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret oçerklər. Bakı, 2011, 262 səh.
7. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Mənalı ömürdən səhifələr. Bakı, Gənclik, 1984, 226 səh
8. Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyası Azərbaycan şöbəsi-130. Foto-albom. Bakı, 2009

Səkinə ABBASOVA
AMEA Folklor İnstitutu
sekine.abbasova.83@inbox.ru

QARABAĞIN İNCİSİ-FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ

Seminariya məzunlarının bəziləri dərslilər tərtib etməklə, başqaları rus ədəbiyyatından tərcümələr etməklə məşğul olur, bəziləri də povest və romanlarda öz gücünü sınaıır, bir hissəsi də özlərini tamamilə dramatik ədəbiyyata həsr edirdilər.

Firidun bəy Köçərli

Xülasə

Ötən əsr ədəbiyyatşünaslığının inkişafında müstəsna xidmətləri olan Firidun bəy Köçərli bu gün mənsub olduğu xalqının yaddaşında ölümsüzləşən ziyalılardandır. O, tarixdə nəzəriyyəçi, tərcüməçi, mətbuat və teatr qurucusu, habelə pedaqoq, maarifçi, ən başlıcası da böyük vətəndaş və milli duyğulara sahib fədai kimi anılır.

Azərbaycan ədəbiyyatının çox tanınmış simaları Şuşada doğulub boya-başa çatıb, yaxud da həyat və fəaliyyətlərinin müəyyən dövrü bu şəhərlə bağlı olub. Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Xurşidbanu Natəvan, Mir Möhsün Nəvvab, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Firidun bəy Köçərli, Əhməd bəy Ağaoğlu və digər görkəmli şəxsiyyətlərin adı Şuşa ilə qoşa çəkilir.

Firidun bəy Köçərli 26 yanvar 1863-cü ildə Şuşa şəhərində anadan olub. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və pedaqoji fikri tarixində məşhur “Azərbaycan alimi, tənqidçi və peda-

qoqu” kimi dəyərləndirilən Firidun bəy Köçərli tərəqqipərvər elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında xüsusi yer tutan şəxsiyyətdir. 1872-1876-cı illərdə Şuşada Mirzə Kərim Münşinin mədrəsə məktəbində təhsil almışdır. Daha sonra 1876-cı ildə Şuşadakı rus məktəbinə daxil olur. 1878-ci ildə Aleksey Çernyayevski Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasına tələbə toplamaq məqsədi ilə bu məktəbə gəlir Firidun bəyi də təhsil almaq üçün Qoriyə aparır. 1879-1885-ci illər ərzində o Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında təhsil alır. Təhsil aldığı müddətdə müəllimləri A.O.Çernyayevski və M.Kipiani ilə yaxın münasibət saxlayır.

1910-cu ildə Qori seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müvəqqəti təlimatçısı təyin olunur. 1918-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsini tədris ləvazimatı və avadanlığı ilə birlikdə öz xərcinə Qazax şəhərinə köçürüb, bunun əsasında Azərbaycan Müəllimlər Seminariyası yaradılıb. Firidun bəy Köçərli seminariyanın direktoru təyin olunur. Sonradan Qazaxda ilk uşaq evi açır. 1918-ci il 28 may tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının üzvü seçilir və İstiqlal bəyannaməsini imzalayır. 1919-cu il fevralın 1-də Müsavat partiyasının səyyar bürosunun Mərkəzi Komitəsinin təşəbbüsü ilə təşkil edilmiş Qazax şöbəsinə sədr seçilir. Sovet işğalına qədər Qazax Müəllimlər Seminariyasına rəhbərlik edir.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, Qarabağ, Şuşa, ədəbiyyat, şair

ЖЕМЧУЖИНА КАРАБАХА – ФИРИДН БЕЙ КОЧАРЛИ

Резюме

Фиридун бей Кочарли, который оказал исключительное влияние на развитие литературных исследований прошлого века, является одним из интеллектуалов, увековеченных в памяти людей, к которым он принадлежит по сей день. Его помнят как теоретика, переводчика, основателя прессы и театра, а также педагога, просветителя, а главное - как самоотверженного гражданина с национальными чувствами.

Очень известные деятели азербайджанской литературы родились и выросли в Шуше, жизнь и деятельность их прошел в этом городе. Молла Панах Вакиф, Касум Бей Закир, Хуршидбану Натаван, Мир Мохсен Навваб, Наджаф Бей Вазиров, Абдуррахим Бей Хагвердиев, Юсиф Вазир Медоумин, Фиридун Бей Кочарли, Ахмад Бей Агаоглу, а также имена других известных личностей называют вместе с городом Шуша.

Фиридун бей Кочарли родился 26 января 1863 года в Шуше. Он известный как азербайджанский ученый, критик и педагог “в истории азербайджанской литературы и педагогической мысли, является одним из наиболее влиятельных деятелей прогрессивной науки и литературы. С 1872 по 1876 год он учился в медресе Мирза Керим Мюншина в Шуше. Затем он поступил в российскую школу в Шуше в 1876 году. В 1878 году Алексей Черняевский приехал в эту школу, чтобы собрать студентов в Закавказскую учительскую семинарии, где и встретил Фиридин бея, которого забрал с собой, чтобы он

продолжил свое образование в Гории. С 1879 по 1885 год он обучался в Закавказской педагогической семинарии. За время учебы он поддерживал тесные отношения со своими учителями А.О.Черняевским и М.Кипияни.

В 1910 году он был назначен временным инструктором азербайджанского отделения семинарии Гори. В 1918 году он за свой счет вместе с учебными материалами и оборудованием перевел азербайджанский филиал семинарии учителей Гори в Казах. На основе этого была создана Азербайджанская педагогическая семинария. Фиридун бей назначен директором этой семинарии. Позже он открывает первый детский дом в Казахе. 28 мая 1918 года он был избран членом Национального совета Азербайджанской Народной Республики и подписал Декларацию независимости. 1 февраля 1919 года он был избран председателем казахского отделения, организованного по инициативе Центрального комитета мобильного бюро партии “Мусават”. До советской оккупации он возглавлял Казахскую семинарию учителей.

Ключевые слова: Фиридун бей Кочарли, Карабах, Шуша, литература, поэт

THE PEARL OF KARABAKH - FIRIDUN BEY KOCHERLI

Summary

Firidun Bey Kocherli, who had exceptional services in the development of literary studies of the last century, is one of the intellectuals immortalized in the memory of his people today. He is remembered in history as a theoretician, translator, press and theater founder, as well as an educator,

educator, and most importantly, a great citizen and devotee with national feelings.

Many well-known figures of Azerbaijani literature were born and grew up in Shusha, or a certain period of their life and activities was connected to this city. The names of Molla Panah Vagif, Gasim bey Zakir, Khurshidbanu Natavan, Mir Mohsun Nawab, Najaf bey Vazirov, Abdurrahim bey Hag-verdiyev, Yusif Vazir Chamenzaminli, Firidun bey Kocherli, Ahmed bey Agaoglu and other prominent personalities are paired with Shusha.

Firidun Bey Kocherli was born on January 26, 1863 in the city of Shusha. Firidun Bey Kocherli, who is valued as a famous “Azerbaijani scholar, critic and pedagogue” in the history of Azerbaijani literary studies and pedagogical thought, is one of the personalities who occupy a special place among progressive science and literature figures. In 1872-1876, he studied at the madrasa school of Mirza Karim Munshi in Shusha. Later, in 1876, he entered the Russian school in Shusha. In 1878, Alexey Chernyaevsky came to this school with the aim of recruiting students for the Transcaucasian teachers' seminary and took Firidun Bey to Gori to study. During the years 1879-1885, he studied at the Transcaucasian teachers' seminary. During his studies, he maintains a close relationship with his teachers A.O. Chernyaevsky and M. Kipiani.

In 1910, he was appointed a temporary instructor of the Azerbaijani branch of the Gori seminary. In 1918, Gori transferred the Azerbaijani branch of the Teachers' Seminary to the city of Gazakh at his own expense, along with teaching supplies and equipment, on the basis of which the Azerbaijan Teachers' Seminary was established. Firidun Bey Kocherli is

appointed the director of the seminary. Later, he opened the first orphanage in Kazakh. On May 28, 1918, he was elected a member of the National Council of the Azerbaijan Democratic Republic and signed the Declaration of Independence. On February 1, 1919, he was elected the chairman of the Kazakh department, which was organized on the initiative of the Central Committee of the mobile bureau of the Musavat party. He headed the Kazakh Teachers' Seminary until the Soviet occupation.

Key words: Firidun bey Kocherli, Karabakh, Shusha, literature, poet

Giriş. XIX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan türklərinin milli varlığını bütün dünyaya tanıtmaq məqsədilə fəaliyyətə başlayan Firidun bəy Köçərli elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında xüsusi yer tutan şəxsiyyətlərdəndir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yaradıcısı, ədəbiyyat tarixinin sistemli tədqiqatçısı, təbliğatçısı, publisist, ədəbi əlaqələr mütəxəssisi kimi qiymətləndirilən ədib Azərbaycanın XIX əsr ədəbi irsinin ilk elmi tarixini yaratmaqla, tədqiqatlarına M.F.Axundovla başlayaraq, onun maarifçi realist sənət nəzəriyyəsinin davamçısı və layiqli varisi kimi meydana çıxmışdı. Firidun bəy Köçərli irsinin tədqiqatçısı, akademik B.Nəbiyevin sözlərinə görə, *“Köçərlinin ədəbiyyatımızın Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov, Zakir, S.Ə.Şirvani kimi görkəmli simalarının yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqatı onun Azərbaycan ədəbiyyatına çox gözəl aşına olduğunu göstərir. Vaqif, Vidadi, Nəbati, Zakir və bir sıra başqa Azərbaycan şairlərinin tərcümeyi-hallarına dair ilk geniş məlumat, ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin fəxri olan böyük M.F.Axundov haqqında birinci kitab Köçərli qələminə məxsusdur”* (5, 4).

Firidun bəy Köçərli və Qarabağ. Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində böyük mərhələnin yaradıcısıdır. O, Azərbaycanda realizmin ilk böyük nəzəriyyəçisi sayılan M.F.Axundzadənin başladığı işi geniş miqyasda davam etdirmiş, getdikcə əhatəsi genişlənən, təsiri güclənən mətbuatdan, nəşriyyatların imkanlarından faydalanaraq fədakar bir vətənpərvər kimi xalqın, cəmiyyətin inkişafına səy göstərmişdir. O, ədəbiyyatı zəmanənin aynası gözündə görür və dövrün şairlərindən, yazıçı və dramaturqlarından öz əsərlərində reallıqları ayna kimi əks etdirmələrini gözləyirdi.

Firidun bəy Əhməd bəy oğlu Köçərli 1863-cü il yanvarın 26-da Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. İbtidai təhsilini Mirzə Kərim Münşizadənin məktəbində alıb. Atası Əhməd bəyin elmə, maarifə, böyük marağı və həvəsi olub. Bu səbəbdən də oğlunu dövrünün ən yaxşı məktəblərində oxutmaq istəyində idi. Atasının arzularına rəğmən Firidun bəy Köçərli doğma şəhərdə fəaliyyət göstərən rus məktəbinə daxil olub. O dövrdə məşhur rus pedaqoqu A.Çernyayevski Qafqazı dolaşaraq Qori Müəllimlər Seminariyası üçün ümidverən gənclər toplayırdı. Firidun bəy Köçərli onun diqqətini çəkib. Beləliklə, Firidun bəy Köçərli öz taleyini seminariyaya bağlayıb. 1879-1885-ci illər ərzində o, burada təhsil alıb. Seminariyanı bitirən ili bir müddət İrəvan gimnaziyasında dərs deyib. Onu İrəvanda təkcə pedaqoq kimi tanıyırdılar. Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunu Firidun bəy Köçərli 23 yaşında ikən İrəvanda teatr tamaşası təşkil edir. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah” komediyasının tamaşası İrəvan əhalisinin həyatında böyük mədəni hadisəyə çevrilir. On ilə yaxın bir müddət ərzində İrəvanda həm pedaqoq, həm də bir mədəniyyət xadimi kimi fəaliyyət göstərən Firidun bəy Köçərli yerli ziyalılardan Mirzə Məhəmməd Qəmərlilə

birlikdə ədəbi gecələr təşkil edir, poeziyaya, ədəbiyyata marağı olan gəncləri bir araya gətirərək onların formalaşmasında böyük zəhmət çəkir. Hələ İrəvan gimnaziyasında müəllim işlədiyi illərdə tərcüməçiliklə məşğul olan Firidun bəy Köçərli rus ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Puşkinin, Lermantovun, Koltsovun və başqalarının əsərlərini ana dilimizə çevirməyə başlamışdı. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestini də rus dilinə ilk dəfə Firidun bəy Köçərli çevirmişdir. Bu da faktdır ki, Azərbaycan və rus ədəbiyyatlarının əlaqələri haqqında ilk qeydləri Firidun bəy Köçərli etmişdir. Firidun bəy Köçərli eyni zamanda rus dilində yazdığı əsərləri ilə Azərbaycan klassiklərini rus və digər xalqlara tanıtmada faydalı iş görmüşdür.

1885-1895-ci illər ərzində F.Köçərli İrəvan gimnaziyasında şəriət və ana dili müəllimi işləmişdir. Burada çalışarkən o, bir sıra Azərbaycan ziyalıları ilə əlaqə saxlamış, məktublaşmış, fikir mübadiləsi aparmışdır. Pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı elmi, publisistik, tənqidçilik, tədqiqatçılıq və tərcüməçilik işləri ilə də məşğul olmuşdur. “Təlimati-Sokrat” (1891), A.S.Puşkinin “Torçu və balıq” (1892), M.Y.Lermontovun “Üç xurma ağacı”, A.V.Koltsovun “A kişi, niyə yatıbsan?” (1895) əsərlərini rus dilindən azərbaycancaya çevirərək ayrıca kitabça halında nəşr etdirmişdir. 1895-ci ildə “Tatar komediyaları” adlı tədqiqat əsərini yazıb “Novoye obozreniye” qəzetində silsilə şəklində dərc etdirmişdir.

Hətta onu 1910-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müvəqqəti təlimatçısı təyin ediblər. Burada çalışdığı illərdə həmvətənlərinin seminariyada təhsil almasına yardımçı olan Firidun bəy Köçərlinin uzun sürən söylərindən sonra onun təşəbbüsü ilə Qazaxda Müəllimlər Seminariyası açıldı. O, burada açılmış Qazax müəllimlər

seminariyasının müdiri vəzifəsində (1918-1920) işləmişdir. Firidun bəy Köçərli ədəbi-ictimai fəaliyyətə İrəvan gimnaziyasında çalışdığı illərdən başlamış, ilk məqalələri bu dövrdə işıq üzü görmüşdür. Həmin illərdə Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” adlı ilk iri həcmli əsərini qələmə almışdır. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasında işlədiyi illərdə “Azərbaycan türk ədəbiyyatı” əsərini (1908) bitirmişdir. Lakin bu əsər sovet hakimiyyəti illərində Bakıda “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” (iki cildə) adı ilə (1925-1926) nəşr edilmişdir.

Burada XVIII - XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ilk geniş elmi şərhini verilmişdir. Əfsuslar olsun ki, əsərin XX əsr ədəbiyyatından bəhs edən hissəsi itmişdir. Zaqafqaziyanın dövrü mətbuatında onun rus, gürcü və Azərbaycan klassik yazıçıları haqqında sayısız-hesabsız ədəbi oçerkləri, məqalələri çıxmışdır. Firidun bəy Köçərli burada ictimai haqsızlığa, dini fanatizmə, cəhalətə qarşı çıxmış, maarif, mədəniyyət, tarix, iqtisadiyyat və pedaqogika problemlərinə toxunmuşdur. “Balalara hədiyyə”, “Seçilmiş əsərləri” (1963), “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” (1978) kütləvi tirajla nəşr olunmuşdur.

1918-ci ildən ömrünün sonuna kimi bu seminariyanın müdiri vəzifəsində çalışan Firidun bəy Köçərli Gəncədə baş verən üsyan zamanı 20-ci diviziyanın hökmü əsasında həbs edilib. Erməni dığası Sarkis Danilyanın diktəsi ilə Firidun bəy Köçərli haqqında verilən saxta hökmdə yazılıb: “4 iyun 1920-ci il. Gəncə: “Mən 20-ci diviziyanın xüsusi şöbəsinin hərbi müstəntiqi, bu gün Firidun bəy Köçərlińskinin əksinqilabçı kimi ittihamnaməsi üzrə işinə baxaraq və Qazax İnkılab Komitəsinin ona verdiyi xasiyyətnaməni nəzərə alaraq bildirirəm ki, müttəhim Köçərliński özünün hakimiyyətindən və böyük

səlahiyyətindən istifadə edərək zəhmətkeş xalqa zorakılıq göstərmişdir. Köçərlinski Qazaxda... millətçilik ehtiraslarını qızıışdırmışdır, nəticədə qonşu millətlər arasında toqquşmalar baş vermişdir. Onun verdiyi izahat heç də inandırıcı deyildir... Müttəhim Köçərlinskinin şahidlərin dindirilməsi haqqında ərizəsini rədd etmək lazımdır. Onun gələcəkdə azadlıqda qalması Qazax qəzasında əksinqilabi hərəkatın baş verməsinə, fəhlə və kəndlilərin günahsız olaraq qanlarının tökülməsinə səbəb ola bilər”. Beləliklə, zülmətdə doğulub ətrafa nur saçan, millətinin maariflənməsi yolunda can qoyan, xalqlar arasında ayrı-seçkiliyə heç zaman yol verməyən humanist bir ürəyə malik olan milli duyğularla, bəşəri arzularla yaşayan, dövrünün ən böyük ziyalısı erməni fitnə-fəsadının qasırgasına düşüb. Erməni Sarkis Danilyanın hökmünə əsasən türkün böyük oğlu Firidun bəy Köçərliyə güllələnmə cəzası təyin edilir. Ən acısı da odur ki, bu hökmü təsdiq edən imzanın altında: “Fövqəladə komissar H.Sultanov” yazılıb. Erməni dəyirmanına su tökənlərin sonrakı aqibəti də elə belə qərəzli hökmlərə tuş gəlib. Firidun bəy Köçərlinin həbs edilməsi haqqında xəbər o zaman Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanova çatdırılıb. O bu xəbəri eşidəndə bərk sarsılaraq Firidun bəyin azad olunması barədə Gəncəyə teleqram göndərib. Təəssüf ki, hər şey gec idi. Ermənilər gözəl bilirdilər ki, Firidun bəyin güllələnməsini ləngitmək onun xeyrinə ola bilər. Canilərin göstərişi ilə arxadan atılan güllə Firidun bəyin həyatına son qoyub. Uzun illər bu məsələni gizli saxladılar. Sadəcə, bir təsadüf nəticəsində güllələndiyi bildirildi (3, 7).

Firidun bəy Köçərlinin ilk məqalələri İrəvan gimnaziyasında çalışdığı illərdə işıq üzü görmüşdür. Onun müxtəlif mətbuat orqanlarında çap olunmuş məqalələrinin ana xətt

ini xalqının mənafeyi, onun maariflənməsi kimi problemlər təşkil edirdi. “F.Köçərli dövrünün qabaqcıl bir ziyalı kimi dünya və rus ədəbiyyatının təcrübəsindən istifadə edir, xalqın həyatında incəsənətin, ədəbiyyatın rolunu yüksək qiymətləndirirdi (2, 379).

Firidun bəy Köçərlinin fəaliyyətə başladığı XIX əsrin 80-ci illəri Azərbaycan millətinin təşəkkül etdiyi, milli şüurunun getdikcə qüvvətləndiyi bir dövr idi. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda bəzi elmlər, realist dramaturgiya, nəsr və nəzm inkişaf edir, ədəbiyyat ideyaca zənginləşir, Azərbaycan milli teatrının əsası qoyulurdu. Bir sıra şəhərlərdə əvvəlcə rus dilində, sonralar isə yerli dillərdə qəzetlər, kitablar və jurnallar nəşr edilirdi.

Firidun bəy Köçərlinin “Татарский комедии” silsilə məqalələri bu ideyanın ilk, nisbətən konkret və məhdud ifadəsi olsa da, onun gələcək “Литература азербайджанских татар” və “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərləri üçün təməl daşları idi. Bundan başqa, Firidun bəy Köçərli ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərslik və tərcümələr haqqında, sülh və xalqlar dostluğu, qadın azadlığı, habelə məişət mövzularında bir sıra maraqlı məqalələr yazmışdır.

Firidun bəy Köçərli Azərbaycan folklorşünaslığında da xüsusi xidmətləri olan şəxsiyyətlərdəndir. Mütəxəssislərin də təsdiqlədikləri kimi folklorşünaslığın yaranması şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, sistemləşdirilib nəşr olunması ilə bilavasitə bağlıdır. Bu sahədə Köçərlinin özünəməxsus yeri vardır. Firidun bəy Köçərli “bizim fazil və həkim bir şairimiz” adlandırdığı Nizaminin əsərlərini azərbaycancaya açıq dildə tərcümə edib, milli ədəbiyyatımızı dövlətləndirməyi, fars dilini yaxşı bilən şairlərimizin baş vəzifələrindən biri hesab edirdi. O deyirdi ki, “insaf deyil ki, onun

möcüzünümə kəlamları Avropa dillərinə tərcümə olunub intişar tapsın, bizlər isə onu öz dilimizdə mütaliə edib feyzyab olmaqdan məhrum qalaq”. Firidun bəy Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatının öz təcrübəsinə, onun zəngin ənənələrinə istinad edərək realizm nəzəriyyəsini daha da inkişaf etdirirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yorulmaz və vətənpərvər tədqiqatçısı Firidun bəy Köçərli bir ədəbiyyatşünas kimi araşdırmalarına folklor nümunələrini yazıya almaqla başlamışdır. Qədim musiqi mədəniyyətimizin beşiyi olan Şuşada dünyaya göz açmış Firidun bəy Köçərli el sənətini dərin vətəndaşlıq hissi ilə sevərək qədrini bilmiş, şifahi ədəbiyyatın itib-batmaması və unudulmaması üçün qorumağı vacib hesab etmişdir. Bunun üçün böyük maarifçi-pedaqoq və ədəbiyyatşünas toplayıcılıq işinə başlamış, Aşıq Valehin şeirlərinin, o cümlədən onun məşhur vücudnaməsinin, xalq bayatılarının, uşaq folkloru incilərinin bir qismini dövrü mətbuatda çap etdirmişdir.

40-50-ci illərdən etibarən Köçərli irsinə münasibətdə bir obyektivlik və saflaşma müşahidə olunur. Bu dövrün araşdırıcılarından Mir Cəlal və B.Nəbiyev onun yaradıcılığına daha ədalətlə yanaşır, gördüyü işlərin dəyərini daha obyektiv dəyərləndirirlər. XX əsrin 50-80-ci illərində B.Nəbiyev, K.Talibzadə, İ.Bəktaş, R.Qənbərqızı, X.Əlimirzəyev, X.Məmmədov, F.Bayramov, C.Əhmədov, A.Hacıyev, Ə.Şərif, Ə.Səbri, Ş.Salmanov, Elçin və başqaları Köçərli irsinin öyrənilməsi istiqamətində faydalı işlər görmüşlər. Bu tədqiqatlar içərisində B.Nəbiyev, K.Talibzadə və İ.Bəktaşinin araşdırmaları daha əhatəlidir. B.Nəbiyev və İ.Bəktaş ona ayrıca monoqrafiya həsr etmişlər. K.Talibzadə isə Firidun bəyin, əsasən, tənqidçilik fəaliyyətini araşdırmışdır. F.Qasımzadə, H.Araslı, M.Arif kimi ədəbiyyatşünaslarımız da ədəbiyyat tarixinə aid

kitablarında F.Köçərlidən bəhs etmişlər. Son onilliklərdə İ.Həbibbəyli, C.Qasimov, Ş.Nəzərli, V.Vəliyev, T.Salamoğlu, R.Balaxanov və s. alimlərimiz Köçərli irsinin araşdırılması ilə əlaqədar diqqətəlayiq işlər görmüşlər. Pedaqoq alimlərimizdən Ə.Seyidov, H.Əhmədov, S.Əzimova və başqaları Firidun bəyin pedaqoji irsini və maarifçilik fəaliyyətini tədqiqat obyektinə çevirmişlər. Bu cəfakəş alimin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi, əsərlərinin nəşri prosesi bu gün də davam etdirilir. 1963-cü ildə onun “Seçilmiş əsərləri” çap edilmişdir. Bu, Köçərlinin mətbu məqalələrinin bir qismini əhatə edir. 1967-ci ildən etibarən “Balalara hədiyyə” kitabı həm ayrıca kitab şəklində, həm də müxtəlif toplu və müntəxabatlarda dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Firidun bəyin şəxsi arxivindən bizə cüzi materiallar gəlib çatmışdır. Həmin materiallar M.Adilovun tərtibatı ilə “Köçərli Firidun bəyin şəxsi arxivi” (2006) adı ilə kitab halında işıq üzü görmüşdür. F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasının çap etdirdiyi “Firidun bəy Köçərli. Biblioqrafiya” (2014) kitabı da bu böyük şəxsiyyətin irsinə ehtiramın əlamətidir.

Nəticə. Firidun bəy Köçərli M.F.Axundzadədən sonra Azərbaycan ədəbi fikrinin yeni mərhələyə yüksəlməsində böyük xidməti olan, milli ədəbiyyatın xalq həyatı ilə yaxınlaşması, ideyaca saflaşması, düzgün istiqamətdə inkişafı üçün mühüm, faydalı nəzəri, təcrübi iş görən, ədəbi dilin ümumxalq dili əsasında tərəqqisi və yad təsirlərdən uzaqlaşması yolunda çalışan görkəmli simalardan idi. O, tükənməz məhəbbətlə sevdiyi milli ədəbiyyatı bütün həyatı boyu təbliğ və tədqiq etməklə məşğul olmuş, onun həm keçmişini, həm müasir nailiyyətlərini qiymətləndirməyin gözəl nümunəsini göstərmişdir.

QAYNAQLAR

1. Azərbaycan folklorunun vurğunu Firidun bəy Köçərli. Bakı, 2018, 69 s.
2. Hüseynov F. Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı: Maarif, 1974, 392 s.
3. Xəlilzadə F. Azərbaycan qəzeti, 26 yanvar 2013, s.7
4. Köçərli F. Əsərləri, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 493 s.
5. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli, Bakı, 1963.

Afaq ƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Əlyazmalar İnstitutu
afaq23@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN MƏNV EDİLMİŞ İRSİ

УНИЧТОЖЕННОЕ НАСЛЕДИЕ ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ

Резюме

В статье рассказывается о литературоведе, текстологе, педагоге, общественной деятеле, просветителе, публицист-писателе Фиридун беке Кочарли (1863-1920), имеющем исключительные заслуги в области сбора, изучения и издания нашего литературно-культурного наследия. Также были выяснены причины и способы уничтожения наследия Ф.Кочарли.

Ключевые слова: архив, текстолог, критик, уничтоженное наследие

DESTROYED HERITAGE OF FIRIDUN BEK KOCHARLI

Summary

The article tells about the literary critic, textual critic, teacher, public figure, educator, publicist-writer Firidun bek Kocharli (1863-1920), who has exceptional merits in the collection, study and publication of our literary and cultural

heritage. The reasons and methods for the destruction of the heritage of F.Kocharli were also clarified.

Key words: archive, textologist, critic, destroyed heritage

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan (1920) sonra böyük vədlərlə hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər Azərbaycanın ziyalı, ağıllı, maarifpərvər, mübariz, milli ruhlu insanların təqibi və həbsinə başladı. 1920-50-ci illər ərzində Azərbaycan xalqı üzərində davam edən bu təqiblər, repressiyalar mahiyyət etibarını ilə əslində milli-mənəvi dəyərlərin repressiyası demək idi. Çünki, zamanın bu kəsiyində sovet imperiyası neçə-neçə ziyalılarımızı “xalq düşməni”, “vətən xaini” hökmü ilə məhv etməklə kifayətlənməmiş, doğmalarını sürgün etmiş, onların ədəbi irsini məhv etmiş, oxunmasını yasaqlamışdır. Bu siyasətin əsas qayəsi bir xalqın milli kimliyini məhv etməklə yanaşı, həm də sonrakı nəsillərin yaddaşında qorxu hissi yaratmaq idi. Bu illərdə kiminin özü, kiminin isə düşüncələri həbs edilmişdir. Belə siyasi repressiyaya məruz qalan ziyalılarımızdan biri də Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünas alimi, mətnşünas, folklorşünas, pedaqoq, ictimai xadim, maarifçi, publisist-yazıçı, tənqidçi və tərcüməçi Firidun bəy Köçərliyədir.

1863-cü ildə Şuşada dünyaya göz açan Firidun bəy Köçərli 1876-cı ildə rus məktəbinə, 1879-cu ildə isə Qori Seminariyasının Azərbaycan bölməsinə daxil olmuşdur. Seminariyada 6 il (1879-1885) təhsil alan Köçərli sonralar İrəvan Kəşfi Gimnaziyasında pedaqoji fəaliyyətə (1885-1895) başlamışdır. Həmin işin davamı olaraq 23 il (1895-1918) Qori Seminariya-

sının Azərbaycan bölməsində ana dili və şəriət fənlərini tədris etmişdir. 1918-ci ildən isə özünün təşəbbüsü ilə həmin seminariyanın Azərbaycan bölməsi Qazaxa köçürülmüş və o, ömrünün sonuna kimi Qazax Müəllimlər Seminariyasında müdir işləmişdir.

1885-ci ildən elmi fəaliyyətə başlayan F.Köçərlinin sağlığında “Литература Азербайджанских татар” (1903), “Mirzə Fətəli Axundov” (1911), “Balalara hədiyyə” (1912) kitabları, vəfatından sonra isə 2 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” nəşr olunmuşdur. O, eyni zamanda Azərbaycan folkloru nümunələrini toplamış, dövrünün mü-tərəqqi ziyalıları haqqında mətbuatda “Allah bəndəsi”, “F.K.”, “F.Koçarlinski”, “F.Köçərli”, “F.Q-i”, “K.İ.Ç.”, “Köçərli F.”, “Qori: F.Köçərli” (5, s. 220) kimi açıq və gizli imzalarla elmi-publisistik məqalə və oçerklər dərc etdirmiş, rus yazarlarından İ.A.Krılov, A.S.Puşkin, A.V.Koltsov, A.P.Çexov, M.Y.Lermontov və A.N.Tolstoyun əsərlərini, eləcə də qədim yunan filosofu Sokratın “Təlimati-Sokrat” (1891) əsərini rus dilindən Azərbaycan dilinə, M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” (“Kavkazski vestnik” məc., № 5, 1901) povestini isə rus dilinə çevirmişdir.

Təəssüf ki, milli-mədəni irsimizin tədqiqi, təbliği və xalqın maariflənməsi sahəsində F.Köçərlinin müstəsna xidmətlərini layiqincə əhatə edən şəxsi arxivi bu günümüzə naqis gəlib çatmışdır. Təbii ki, bunun F.Köçərlinin həbsi və qətli kimi ciddi səbəbləri olmuşdur. Müsavat partiyasının Qazax bölməsinə rəhbərlik edən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasətini həyata keçirmək uğrunda yorulmaq bilmədən fəaliyyət göstərən F.Köçərli AXC-nin süqutundan sonra bir çox xalqsevər müasirlərinin biçimli taleyini yaşayan, “xalq

düşməni” adı altında 1920-ci il mayın 10-da Qazax İnkılab Komıtəsi tərəfindən həbs edilib Gəncə Fövqəladə Komıssıyasının sərəncamına göndərilmişdir. F.Köçərlinin Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivində saxlanılan istintaq materiallarına (25 səhifədən ibarət olan PS-12206 sayılı qovluq) əsaslanan Cəlal Qasımov yazır: “4 iyun 1920-ci il. Mən, 20-ci divizıyanın 7-ci xüsusi şöbəsinin hərbi müstəntiqi bu gün Fıridun bəy Köçərlinskinin əksinqılabi fəaliyyətdə ittihamı haqqında işi və onun barəsində Qazax İnkılab Komıtəsi tərəfindən verilən xasiyyətnaməni nəzərdən keçirərək müəyyən etdim ki, müttəhim Köçərlinski vəzifəsindən və böyük səlahiyyətlərindən istifadə edərək zəhmətkeş xalqa qarşı zor tətbiq etmiş, Qazax rayonunda “Müsəvat” partıyasının sədri olaraq milli ehtırasları alovlandırmış ki, bunun nəticəsində qonşu xalqlar arasında toqquşmalar baş vermişdir. Onun verdiyi izahtlar heç bir inam doğurmur, çünki rəyinin öyrənilməsini təklif etdiyi şəxslər Qazax İnkılab Komıtəsi kimi nüfuz və etibara malik ola bilməzlər. Həmin səbəbə görə müttəhim Köçərlinskinin şahidlərin dindirilməsi ilə əlaqədar vəsətətini rədd etmək olar və onun özünün azadlıqda qalmasının gələcəkdə Qazax qəzasında əksinqılabi hərəkət yaradacağı və fəhlə-kəndlilərin günahsız qanının axıdılmasına bais ola biləcəyini nəzərə alaraq qərara alınır: müttəhim Köçərlinski gülələnsin.

Təsdiq edirəm: 7 №-li Xüsusi bölmənin rəisi: Liberman.
Fövqəladə komıssar H.Sultanov” (3, s. 267-268).

Bu qərarın davamı Köçərli kimiləri xalqın yaddaşından həmişəlik silmək üçün, onların ölməzliyinə qəddarcasına edilən növbəti bir qəsd – arxivlərinin məhv edilməsi, müasirlərinin şüuruna yeridilməsi vacib olan “qorxu dərsi” idi. Özlərini, ailələrini, hətta nəsilərini belə bu “dərsin” vahimə-

sindən qorumaq üçün “xalq düşməni” ilə doğmalığ əlaqələrinin sübutuna yararlı ola biləcək hər şey düşünülmüş şəkildə məhv edilirdi. F.Köçərli ilə bağlı izlərin müasirləri tərəfindən bu şəkildə silinməsi həmin “qəsd”in və “dərsin” təəssüf doğuran ağırlı-acılı nəticəsi idi. Rəcəb Əfəndiyevin oğlu Əziz Əfəndizadə xatirələrində yazırdı: “Firidun bəyin atama yazdığı məktublar saysız-hesabsız idi. Repressiya illərində də onları qoruyub saxlamışdı.

1950-ci ilin bir yay ayında atamın alçaq bir kürsüdə əyləşib yanında mis xəkəndaz qoyduğunu gördüm. Yanındakı qovluqlardan hansısa kağızları isə götürüb oxuyur və bir-bir xəkəndaza qoyub kibritlə yandırır. Rəngi qıpqırmızı qızarmışdı. Həyəcanı məni narahat etdiyi üçün soruşdum:

– Ata, bu yandırdıkların nədir?

– Müəllimim Firidun bəy Köçərlinin mənə yazdığı məktublarıdır, istəmirəm ki, məndən sonra sizə bir xətər dəysin, – dedi. ...Bir söz demədim. Firidun bəyin “xalq düşməni” kimi güllələndiyini bilirdim” (4, s. 35-36).

Fərhad Ağazadənin qeydə aldığı Firidun bəyə məxsus arxiv materiallarının siyahısında (1, s.v. 100) Mirzə Cəlilin 1887-ci ildən 1913-cü ilə kimi F.Köçərliyə 22 məktub göndərdiyi göstərilmişdir. Sözsüz ki, Firidun bəyin də bu məktubları cavabsız qoyması ağlasığmazdır. Bəs, Köçərlinin məktublarının C.Məmmədquluzadə arxivində olmamasının səbəbi nə idi? Səbəb Mirzə Cəlilin də arxivinin eyni aqibət yaşamasıdır. Bu haqda H.Məmmədquluzadə Mirzə Cəlil haqqında xatirələrində belə yazır: “Sonra öz otağına keçdi, əlyazmalarının qaralması saxlanan dolabı açdı, kağızları nəzərdən keçirməyə və bir-bir yerə tullamağa başladı. Mən onun nə edəcəyini duyub təşvişə düşdüm və yaxınlaşıb soruşdum ki, neyləmək istəyirsən? O, cavab verdi ki, sobanı

qalamaq istəyirəm. ...Mən ürək ağrısı ilə onun öz əli ilə yazdığı kağızları, əlyazmalarını böyük bağlamalarla sobaya doldurmasına və kibrit çəkməyinə tamaşa edirdim. ...Mən hiss edirdim ki, bu çox böyük itkidir. O, son dərəcə gərgin idi” (2, s. 346-347). Əslində, bu bağlamaların sobada yandırılmasında məqsəd 1931-ci il dekabrının şaxtasını dəf etmək yox, qarşıdan gələn illərin doğurduğu vahimənin dəfi – eyni psixoloji gərginliyin təzahürü idi.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Ə.Şərifin “F.Köçərli və onun arxivi” (“Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., 1972-ci il, 3 iyun) adlı məqalə-xatiratından məlum olur ki, Badisəba xanımın arzusu ilə F.Köçərlinin bir sandıqdan ibarət arxiv materiallarını gözdən keçirərkən müxtəlif əlyazmalar içərisində səliqə ilə dəstələnib iplə bağlanmış yüzlərlə məktubun da olduğu qeyd edilir (6, s. 162). Məlum olduğu kimi, Ə.Şərifin F.Köçərlinin şəxsi arxivinin dövlət tərəfindən alınması səyi nəticəsiz qalmışdır. Arxivin sonrakı taleyi ilə bağlı Badisəba xanım Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi Mircəfər Bağirova rus dilində ünvanlanmış ərizəsində (1, s.v. 90.) o, daşınması çətin olan bəzi ev əşyalarını və materialları Bakı şəhərində yaşayan qardaşı Məmməd Vəkilovun evində müvəqqəti olaraq qoyduğunu yazır. Həmçinin 1937-ci ilin noyabr ayının 10-da Məmməd Vəkilovun oğlu Mustafa Vəkilovun Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (rusca: NKVD) tərəfindən həbs edildiyini və onun şəxsi materiallarının müsadirəsi zamanı Firidun bəy Köçərliyə məxsus arxivin də aparıldığını bildirir və ədəbiyyat tarixinə dair həmin qiymətli arxiv materiallarının ona qaytarılmasını xahiş edir. Yazılma tarixi qeyd olunmayan ərizənin mətnindəki 10 noyabr 1937-ci il məlumatından arxivin artıq xalq deyimində olan “gedər-gəlməz” istiqamətinə yol aldığı məlum olur.

Arxivin taleyi Şəmistan Nəzirinin “Qoridən gələn qatar” sənədli povestində son izahını tapır. Əsərin “Özü Gəncə üsyanının, arxivi isə 37-nin qurbanı oldu” hissəsindən məlum olur ki, Məhəmmədəmin Şəkinskinin vaxtilə rəisi olduğu Respublika Arxiv İdarəsində və Daxili İşlər Nazirliyinin Arxivində çox inad və təəssübkeşliklə apardığı axtarışlar müsbət nəticə verməmiş – “Belə görünür ki, çox lazımlı yazıları “lazımsız kağızlar” kimi yandırılar” (7, s. 7) qənaətilə tamamlanmışdır.

F.Ağazadə 1930-cu ildə – F.Köçərli arxivinin hələ Badisəba xanımında olduğu bir vaxtda Firidun bəyin bioqrafiyasını yazmaq istəyi ilə həmin arxiv materiallarına müraciət etmişdir. Həmin “Bioqrafiya”nın bir nüsxəsi M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda (fond – 19, s.v. 37), digər bir nüsxəsi isə N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Arxivində (inv.: 566) saxlanılır. O, bu istəyi ilə “Firidun bəy Köçərlinin bioqrafiyası”nı yazmaqla yanaşı, həm də ağılagəlməz bir uzaqgörənliklə onun sonralar məhv ediləcək arxivini siyahıya almışdır. Bu gün həmin irsdən bizə qalan yalnız iki dəftərdən ibarət bu siyahıdır.

F.Köçərlinin milləti, xalqı üçün etdiklərinin izini itirmək, tarixin yaddaşından silmək məqsədilə irsinin böyük bir qisminin zamanında məhv edilməsinə baxmayaraq, bu gün də onun əsərləri nəşr edilir, haqqında çoxsaylı məqalə və tədqiqat əsərləri yazılmaqla yaddaşlarda yaşayır. Bu da səbəbsiz deyil. Çünki F.Köçərli şərəfli, ləyaqətli ziyalı ömrü yaşadı və bu ömrün ziyası ona xalqının tarixi yaddaşında əbədi yaşamaq haqqını qazandırdı.

QAYNAQLAR

1. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, F.Köçərlinin şəxsi arxivi, fond – 19.
2. Həmidə xanım Cavanşir. Xatirələrim (ruscadan çevirən və nəşrə hazırlayan: Mehriban Vəzir). Bakı, 2011, 399 s.
3. Qasımov C. Firidun bəy Köçərlinin müəmmalı ölümü, yaxud gümandan həqiqətə // Qasımov C. Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, 2011, s. 221-268.
4. Qiyasbəyli M. Rəcəb Əfəndiyev (pedaqoji, metodiki, bədii əsərləri). Bakı, 2001, 261 s.
5. Məmmədli Q., Əliyeva A. İmzalar. Bakı, 2015, 312 s.
6. Nəbiyev B. Firidun bəy Köçərli. Bakı, 1984, 228 s.
7. Nəzirli Ş. Özü Gəncə üsyanının, arxivi isə 37-nin qurbanı oldu (“Qoridən gələn qatar” sənədli povestindən parça) // “525-ci qəzet”, 16 sentyabr, 2010.

Günel HÜMMƏTOVA-PƏNİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ORCID: 0000-0002-8916-3484

QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHİTİ: AĞDAM

Xülasə

Qədim mədəniyyətə və ədəbi nümunələrə malik olan, mədəniyyət beşiyi sayılan Qarabağ ədəbi mühiti illər boyu Azərbaycan ədəbiyyatına, elminə böyük töhvələr vermişdir. Əgər biz orta əsrlərdən müasir dövrün ədəbi cərəyanların müşahidə etsək şahidi olarıq ki, Qarabağ yazıçı və şairləri Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında yeni cərəyanların yaranmasında mühüm rol oynayıb. Beləki, orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salsaq Qarabağ şairlərinin ərəb- fars dillərində yazdıqları əsərləri ilə Azərbaycan-türk mədəniyyətində, ədəbiyyatında bir sıra faktların ilkinliyinin, ilk başlanğıcının, bünövrəsinin qoyulmasına nail olduqlarını müşahidə etmiş olarıq. VII əsrdə yaşayıb-yaratmış Dəvdək yazılı ədəbiyyatda hələlik elmə məlum olan ilk azərbaycanlı şairdir ki, o da Qarabağlı söz ustadıdır. Ondan sonrakı dövrlərin ədəbiyyatına da nəzər yetirsək Qarabağın yetişdirdiyi sənətkarlara rast gəlmiş olarıq. Elə götürək X əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yazıb yaratmış sənətkarlardan Əbu Bəkir Əhraəd əl-Bərdəi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Xətib Bağdadi Məhəmməd Əl-Bərdəi, Əhməd ibn əl-Hüseyn Əbu Səid əl Bərdəi, Əbu Əli əl-Bərdəi, Səid ibn əl-Qasim əl Bərdəi, Əbu Səd ibn Yəhya əl-Bərdəi təkcə Azərbaycanda deyil, bütün İslam dünyasında məşhur alimlərdən və dövrünün filosof şairlərindən olmuşlar. Bu kimi faktları XII-XIII əsrlər üzrə sadalasaq siyahının və ədəbiyyat tarixində yeniliyin artdığının şahidi olarıq. Mücirəddin Beyləqani, Zəld

ibn Hüseyn ibn Ömər Beyləqani, XIV-XV əsrlərdə Tuti Abdulla Qarabaği, Qarabağlı Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd Şəhabəddin Bərdəi və s. bu kimi sənətkarların adın əsrlər boyu çəkkə bilərik. Məhz Qarabağ ədəbi mühitində Ağdam sənətkarlarının və elm adamlarının xüsusi yeri və ilkinlikləri ilə ədəbiyyatda dərin iz qoymuş əsərləri vardır. İstər qədim dövrlər də, istərsə də müasir ədəbiyyatın inkişafında xüsusi xidmətləri olan Ağdam sənətkarlarından Bayram Bayramovun (1918-1994), Əlfi Qasımovun (1927-1985), Şahmar Əkbərzadənin (1941-2000), Xudu Məmmədovun (1927-1988) və s. bu kimi ədib və elm sahəsində öz özlərinə məxsus iz qoyulması buna bariz nümunədir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz əsərləri ilə xüsusi yer tutan, fəal ictimaiyyətçi, Ağdam rayonunun Şivənd kəndində anadan olmuş, Azərbaycanın xalq yazıçısı, “Tək adam”, “Yarpaqlar”, “Sənsiz”, “Onun gözləri” kimi roman və povestlərin müəllifi Bayram Bayramovu, “Ərimizin ətəklərində” adlı 1954-cü ildə ilk oçerklər kitabı çap olunmuş, daha sonra isə “Şagird briqadaları”, “Odlu ürək”, “Dnepr qəhrəmanı”, “Ulduz karvanı”, “Saçlar ağarsa da” adlı kitabları oxucuların böyük rəğbətinə səbəb olmuş Əlfi Qasımovun, görkəmli şair, uzun müddət mətbuatda çalışmış, publisist, “Araz”, “Qızıl qələm” mükafatları laureatçısı Şahmar Əkbərzadənin lirik, vətənpərvər motivli şeirləri nəinki Qarabağ ədəbiyyatının, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında öz sözünü demiş və ədəbi-mədəni mühitdə xüsusi iz salaraq yeni çıxır yatarmışdır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Ağdam ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatına verilmiş ən böyük tövhədir.

Açar sözlər: Qarabağ, Ağdam, ədəbi mühit, şair, ədib, ziyalılar

ЛИТЕРАТУРНАЯ СРЕДА КАРАБАХА – АГДАМ

Резюме

Карабах, обладающий древней культурой и литературными образцами и считающийся колыбелью культуры, своей литературной средой на протяжении многих лет вносил большой вклад в азербайджанскую литературу и науку. Если мы проследим литературные течения от Средневековья до современности, то увидим, что писатели и поэты Карабаха сыграли важную роль в создании новых течений в литературе Азербайджана и мира. Таким образом, если мы посмотрим на средневековую азербайджанскую литературу, то увидим, что карабахские поэты своими произведениями, написанными на арабо-персидских языках, сумели заложить фундамент ряда фактов азербайджано-турецкой культуры и вечности. Давдек, живший и творивший в VII веке, является первым азербайджанским поэтом, известным науке по письменной литературе, а также карабахским мастером слова. Среди художников, которые писали и создавали в 10 веке азербайджанскую литературу. Бардаи, Абу Сад ибн Яхья ал-Бардаи были известными учеными и поэтами-философами своего времени не только в Азербайджане, но и во всем исламском мире. Муджиррадин Бейлагани, Залд ибн Гусейн ибн Омар Бейлагани, Тути Абдулла Карабаги в XIV-XV веках, шейх Ибрагим ибн Мухаммад Шахабаддин Бардай из Карабаха и др. Именно в литературной среде Карабаха особое место и своеобразие занимают произведения агдамских художников и ученых, оставившие глубокий след в литературе. Байрам Байрамов (1918-1994), Альфи Гасымов (1927-

1985), один из агдамских художников, имевших особые заслуги в развитии как древней, так и современной литературы.

Ключевые слова: Карабах, Агдам, литературная среда, поэт, литература, интеллигенция

LITERARY ENVIRONMENT OF KARABAKH – AGHDAM

Summary

Karabakh, which has ancient culture and literary examples and is considered the cradle of culture, has made great contributions to Azerbaijani literature and science for years with its literary environment. If we observe the literary trends from the Middle Ages to the modern era, we will witness that the writers and poets of Karabakh played an important role in the creation of new trends in the literature of Azerbaijan and the world. Thus, if we take a look at the medieval Azerbaijani literature, we can see that Karabakh poets, with their works written in Arabic-Persian languages, managed to lay the foundation of a number of facts in Azerbaijani-Turkish culture and eternity. Davdek, who lived and created in the 7th century, is the first Azerbaijani poet known to science in written literature, who is also a Karabakh master of words. Let's take Abu Bakr Ahraad al-Bardai, Makki ibn Ahmad Bardai, Khatib Baghdadi Muhammad Al-Bardai, Ahmad ibn al-Husayn Abu Said al-Bardai, Abu Ali al-Bardai, Said ibn al-Qasim al-Bardai among the artists who wrote and created in the 10th century Azerbaijani literature. Bardai, Abu Sad ibn Yahya al-Bardai were famous scientists and philosopher poets of their time not only in Azerbaijan,

but also in the entire Islamic world. Mujiraddin Beylagani, Zald ibn Huseyn ibn Omar Beylagani, Tuti Abdulla Karabagi in the 14th-15th centuries, Sheikh Ibrahim ibn Muhammad Shahabaddin Bardai from Karabagh, etc. It is in the literary environment of Karabakh that the works of Aghdam artists and scientists have a special place and originality, which left a deep mark on literature. Bayram Bayramov (1918-1994), Alfi Gasimov (1927-1985), one of the Aghdam artists who had special services in the development of both ancient and modern literature.

Key words: Karabakh, Aghdam, literary environment, poet, literature, intellectuals

Qədim mədəniyyətə və ədəbi nümunələrə malik olan, mədəniyyət beşiyi sayılan Qarabağ ədəbi mühiti illər boyu Azərbaycan ədəbiyyatına, elminə böyük töhvələr vermişdir. Əgər biz orta əsrlərdən müasir dövrün ədəbi cərəyanlarını müşahidə etsək şahidi olarıq ki, Qarabağ yazıçı və şairləri Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında yeni cərəyanların yaranmasında mühüm rol oynayıb. Beləki, orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salsaq Qarabağ şairlərinin ərəb- fars dillərində yazdıqları əsərləri ilə Azərbaycan-türk mədəniyyətində, ədəbiyyatında bir sıra faktların ilkinliyinin, ilk başlanğıcının, bünövrəsinin qoyulmasına nail olduqlarını müşahidə etmiş olarıq. VII əsrdə yaşayıb-yaratmış Dəvdək yazılı ədəbiyyatda hələlik elmə məlum olan ilk azərbaycanlı şairdir ki, o da Qarabağlı söz ustadıdır. Ondan sonrakı dövrlərin ədəbiyyatına da nəzər yetirsək Qarabağın yetirdiyi sənətkarlara rast gəlmiş olarıq. Elə götürək X əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yazıb yaratmış sənətkarlardan Əbu Bəkir Əhraəd əl-Bərdəi, Məkki ibn Əhməd Bərdəi, Xətib

Bağdadi Məhəmməd Əl-Bərdəi, Əhməd ibn əl-Hüseyn Əbu Səid əl Bərdəi, Əbu Əli əl-Bərdəi, Səid ibn əl-Qasim əl Bərdəi, Əbu Səd ibn Yəhya əl-Bərdəi təkcə Azərbaycanda deyil, bütün İslam dünyasında məşhur alimlərdən və dövrünün filosof şairlərindən olmuşlar. Bu kimi faktları XII-XIII əsrlər üzrə sadalasaq siyahının və ədəbiyyat tarixində yeniliyin artdığının şahidi olarıq. Mücirəddin Beyləqani, Zəld ibn Hüseyn ibn Ömər Beyləqani, XIV-XV əsrlərdə Tuti Abdulla Qarabaği, Qarabağlı Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd Şəhabəddin Bərdəi və s. bu kimi sənətkarların adın əsrlər boyu çəkkə bilərik. Məhz Qarabağ ədəbi mühitində Ağdam sənətkarlarının və elm adamlarının xüsusi yeri və ilkinlikləri ilə ədəbiyyatda dərin iz qoymuş əsərləri vardır. İstər qədim dövrlər də, istərsə də müasir ədəbiyyatın inkişafında xüsusi xidmətləri olan Ağdam sənətkarlarından Bayram Bayramovun (1918-1994), Əlfi Qasımovun (1927-1985), Şahmar Əkbərzadənin (1941-2000), Xudu Məmmədovun (1927-1988) və s. bu kimi ədib və elm sahəsində özlərinə məxsus izin qoyulması buna bariz nümunədir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz əsərləri ilə xüsusi yer tutan, fəal ictimaiyyətçi, Ağdam rayonunun Şivənd kəndində anadan olmuş, Azərbaycanın xalq yazıçısı, “Tək adam”, “Yarpaqlar”, “Sənsiz”, “Onun gözləri” kimi roman və povestlərin müəllifi Bayram Bayramovu, “Ərimizin ətəklərində” adlı 1954-cü ildə ilk oçerklər kitabı çap olunmuş, daha sonra isə “Şagird briqadaları”, “Odlu ürək”, “Dnepr qəhrəmanı”, “Ulduz karvanı”, “Saçlar ağarsa da” adlı kitabları oxucuların böyük rəğbətinə səbəb olmuş Əlfi Qasımovun, görkəmli şair, uzun müddət mətbuatda çalışmış, publisist, “Araz”, “Qızıl qələm” mükafatları laureatçısı Şahmar Əkbərzadənin lirik, vətənpərvər motivli şeirləri nəyinki Qarabağ ədəbiyyatının, eyni

zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında öz sözünü demiş və ədəbi-mədəni mühitdə xüsusi iz salaraq yeni çıxır yatarmışdır.

Azərbaycan yazıçılar birliyinin üzvü, yazıçı, publisist, tərcüməçi kimi Ağdam ədəbi mühitində öz əsərləri ilə xüsusi yer tutan Əlfi Qasimov 5 yanvar 1927-ci ildə Ağdam rayonu Poladlı kəndində anadan olmuşdur. Əlfi Qasimov ilk təhsilini yeddi illik Şelli-Qaradağlı tam orta məktəbində aldıqdan sonra Ağdam Pedaqoji texnikomunda təhsilini davam etdirmişdir. Yazıçı 1942-1944-cü illərdə təyinat ilə Ağcəbədi rayonu Xocavənd və Boyat kənd orta məktəbinə gəlmiş və burada 2 il müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Təhsilini davam etdirmək arzusu və ən əsası da uşaqlıqdan arzuladığı peşənin mütəxəssisi olmaq istəyi ilə 1944-1946-cı illərdə Ağdamda yeni açılmış iki illik Müəllimlər İnstitutuna daxil olub oranı bitirmişdir. Yazıçı Əlfi Qasimov ədəbi yaradıcılığa ilk dəfə 1945-ci ildə Ağdamda Müəllimlər İnstitutunda oxuyarkən başlamış və onun "Xalq arzusu" adlı ilk şeiri Ağdamda çıxan "Lenin yolu" qəzetində dərc edilmişdir. Publisistin şeirləri universitetdə oxuduğu illərdə də respublikanın müxtəlif qəzet və jurnallarında dərc edilmişdir. Məhz burdan doğan qəzet və jurnal sevgisi, eyni zamanda müəllimlik fəaliyyətində jurnalist olmaq həvəsi və yazdığı cizmaqaralarını qəzet, jurnal həyatı ilə birləşdirmək istəyi Əlfi Qasimovu 1946-cı ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Jurnalistika fakültəsinə daxil olmağa vadar etdi. 1951-ci ildə həmin fakültəni bitirən Əlfi Qasimov artıq əmək fəaliyyətini də orta məktəbdə deyil də bir publisist, yazıçı, tərcüməçi kimi davam etdirmək sevdası ilə 1951-1958-ci illərdə "Azərbaycan müəllimi" qəzetində xüsusi müxbir, şöbə müdiri və redaktor müavini vəzifələrində işləməyə başlamışdır. Yazıçı burda işləyərək yaradıcılıq fəaliyyəti ilə də məşqul olmuş və 1954-

cü ildə “Əriməzin ətəklərində” adlı ilk oçerklər kitabını nəşr etdirmişdir. Sonra isə çoxsaylı oçerk, hekayə, povest və roman kitabları, həmçinin tərcümələri və tərtib etdiyi digər kitabları çap etdirmişdir. Yazıcının əsərləri rus, qırğız, türkmən və tacik dillərinə tərcümə edilmişdir. Məhz yazıçılıq fəaliyyəti Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü olduğundan sonra daha da inkişaf etdirmişdir. Beləki, yazıcının “Əriməzin ətəklərində” (oçerklər). Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1954. 39 (1) s., “Şagird briqadalar” (oçerklər). Bakı, Azərnəşr, 1960. 69 (3) s., “Odlu ürəklər” (oçerklər). Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1962. 35 (1) s. “Dostluq və qardaşlıq dünyası” Bakı, Azərnəşr, 1963. 38 (2) s. “Adilənin taleyi” (roman). Bakı, Azərnəşr, 1964. 227 (1) s. “Dnepr qəhrəmanı” (qəhrəmanlar haqqında oçerklər). Bakı, Azərtədrisnəşr, 1964. 91 (1) s. “Ulduz karvanı” (oçerklər). Bakı, Gənclik, 1967. 192 (4) s. “Məni qınamayın” (povestlər və hekayələr). Bakı, Gənclik, 1968. 290 (2) s. “Saçlar ağarsa da” (pedaqoji oçerklər). Bakı, Maarif, 1969. 156, (4) s. “Qızburunda tək məzar” (sənədli povest). Bakı, Gənclik, 1970. 192, (4) s. “Vətən çağıranda” (sənədli hekayələr). Bakı, Azərnəşr, 1975. 225 (3) s. “Könül sevən...” (roman-povest). Bakı, Gənclik, 1977. 389 (3) s. “Qağayı fəryadı” (povest və hekayələr). Bakı, “Yazıçı”, 1979. 279 (5) s. “İnsan qaranquş deyil” (povestlər və hekayələr). Bakı, Gənclik, 1981. 962 (2) s. “Toy gecəsi” (romanlar) Bakı, Yazıçı, 1985. 382 (2) s. “Bəhyəddin Mirzəyev” (Mətn). Bakı, Azərnəşr, 1985. 30 (2) s kimi kitabları nəşr edilmişdir. Yazıçı yazdığı hər bir bədii nümunələrdə öz dövrünün sosial-ictimai həyatın əks etdirmiş və həyati problemlərə toxunmuşdur. Yazıçılıq həyatına Azərbaycan ədəbi nəsrinin yeni mərhələsində atılan yazıçı yeni nəsrin yeni nəslinin irəli sürdüyü problemləri öz romanlarında əks etdirməyə çalışmışdır. Yazıçı da konfliktəzsizlik nəzəriyyə-

sinin əsas prinsiplərindən yan keçməyə çalışaraq yeni nəslin irəli sürdüyü ideya-strukturuna uyğun hərəkət etməyə çalışmışdır. Daha sonra Əlfi Qasımov 1958-1966-cı illərdə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində məsul katib, 1966-1983-cü illərdə Azərbaycan SSR Dövlət Poliqrafiya, Nəşriyyat və Kitab Ticarəti İşləri Komitəsində nəşriyyatlar idarəsinin rəisi, baş redaktor vəzifələrində çalışmışdır. Məhz bu illər ərzində artıq yazıçı tərcümə həyatına atlaraq əsərlərin doğma dilinə tərcüməsi ilə məşqul olmağa başlayır. “Böyük Leninə Azəri yazıçılarının hekayələri” /tərt. ed. Ə.Qasımov. Bakı, Azər-nəşr, 1969. 123 (1) s. adlı ilk tərcüməsi ilə artıq tərcümə sahəsində də özünü sınıyarq uğur əldə etmişdir. Ard-arda “Bəşərin vicdanı, eşqi, ürəyi...” Şeirlər /tərt. ed. Ə. Qasımov, red. E.Borçalı. Bakı, Azər-nəşr, 1970. 183 (1) s. “Səadətün ünvanı” /tərt. ed. Ə. S. Qasımov. Bakı, Yazıçı, 1979. 211 (5) s. Qaydar, Arkadi Petroviç. "Uzaq ellər" /tərc. ed. Ə.Qasımov. Ə.Babayeva. Bakı, Gənclik, 1980. 289 (4) s. “Bolqar hekayələri”. Satira və yumor /tərc. ed. Ə.Qasımov. Bakı, Azər-nəşr, 1985. 213 (3) s. kimi tərcümə kitablarını nəşr etdirir. Və əmək fəaliyyətini yazıçı 1983-cü ilin fevralından ömrünün axırına-dək Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında bədii ədəbiyyat redaksiyasının müdiri vəzifəsində davam etdirib. Həmçinin yazıçı Azərbaycan Dövlət Televiziyasında “Kitablar aləmi” verilişinin aparıcısı kimi də özünü sınıyib.

Müasir Azərbaycan ədəbi mühitinin nümayəndələrindən olan şair, publisist, jurnalist Şahmar Əkbər oğlu Əkbərzadə 1941-ci il 28 dekabrda Azərbaycan Respublikası Ağdam rayonunun Çəmənli kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuş və 1958-ci ildə Mahrızlı kənd orta məktəbini bitirdikdən sonra həmin il Şuşa Pedaqoji Texnikumuna daxil olmuşdur. Şair 1960-cı ildə həmin texnikumu bitirmiş və elə həmin il

M.F.Axundov adına Dillər İnstitutunun Rus dili və ədəbiyyatı şöbəsinə daxil olmuşdur.Şahmar Əkbər 1960-cı ildə Rus dili müəllimi ixtisasını bitirərək Çəmənli kənd orta məktəbində bir neçə il müəllim işlədikdən sonra 1968-ci ildə Bakı şəhərinə köçərək “Azərbaycan gəncləri” qəzetində jurnalist kimi fəaliyyətə başlamışdır. Məhz həmin ildə jurnalistik fəaliyyətinə başlamışdır. Şair sonralar həmin qəzetdə şöbə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Eyni zamanda həm şairlik, həm də jurnalistlik edən ədib “Kommunist” qəzetində də müxbir və şöbə müdiri vəzifələrində də çalışmışdır.Neçə illik qəzet təcrübəsi olan ədib özünün 1990-cı ildə “Mədəniyyət” qəzetini təsis etmiş və ömrünün sonunadək qəzetin baş redaktoru olaraq çalışmışdır. Bütün bu qəzet və elmi fəaliyyəti publisisti şair etmişdir. Eyni zamanda Qarabağ hadisələri də şairin həyat yaradıcılığından yan keçməmiş daxili hisslərini, duyduğu vətən həsrətini kəlimələrə köçürmüşdür. Şairin “Qarabağsız Qarabağlı”, “Dayanın!”, “Özün özgənin”, “Qrimləyir”, “Yollar”, “Təzə nağara”, “Allah amandır!”, “Hani”, “Laçın Şahverdi dədəyə”, “Üşüdü”, “Kırpiyimi qədəminə sərim qoy!”, “Bilməyim”, “Bitməsin”, “Ayırar bu dünya ən vaxtsa bizi”, “Əlvida”, “Səni”, “Dağdağan”, “Tüstümüz”, “Eşmə”, “Bu sənsən?”, “Tikan, gəl öpüşək”, “Salam de”, “Dayanın”, “Əlvida”, “Mərkəzi poçtxana”, “Göyərər”, “48 ölçülü qadın paltarı”, “Anam Azərbaycana”, “Laçın dağlarına məktub” adlı şeirlərinin müəllifidir. Hər bir şeirində həzin hüçür və vətən sevgisi duyulur. Şairin demək olar ki qələmə aldığı şeirlərin hər birində vətən motivi öz əksini tapmışdır.

Şairin yaradıcılığı “İspaniyanın populyar “Trabalibros” ədəbiyyat portalı Dövlət Tərcümə Mərkəzinin “Azərbaycan ədəbiyyatı beynəlxalq virtual aləmdə” layihəsi çərçivəsində

də tanınmış Azərbaycan şairi Şahmar Əkbərzadənin ispan dilinə tərcümə edilmiş “Ayrılar bu dünya bizi nə vaxtsa”, “Özün özgənin” şeirlərinin yayınına başlayıb.

Şairin yaradıcılığı haqqında məlumatla təqdim olunan şeirlərin ispan dilinə tərcümə müəllifi – Mərkəzin ispan dili mütəxəssisi Aysel Əliyeva, bədii redaktoru – İspaniyanın filoloq alimi Eva Kontrerasdır.

Qeyd edək ki, geniş oxucu kütləsi tərəfindən izlənən “Trabalibros” portalı mütəmadi olaraq səhifələrində Xuan Rulfo, Tomas Mann, Vladimir Nabokov, Volfqanq Höte, Migel Delibes, Federiko Qarsia Lorca kimi korifey yazıçı və şairlərin yaradıcılığını işıqlandırır” (1).

Nəinki, Ağdam ədəbi mühitində öz şeirləri ilə iz qoymuş həmçinin dünya ədəbi mühitində Azərbaycan ədəbiyyatını tanıtmağa az da olsa nail olmuş şairin adını daşıyan “Şahmar Ədəbi Məclisi” (ŞƏM) 10 fevral 2014-cü ildə təsis olunmuş və ölümündən sonra “Xarı Bülbül Nəğmələri” kitabı çap olunmuşdur.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Ağdam ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbiyyatına verilmiş ən böyük töhfədir.

QAYNAQLAR

1. Şahmar Əkbərzadənin şeirləri İspaniya ədəbiyyat portalında 05 Dekabr 2022 <https://aztc.gov.az/az/posts/id:1418>

Nurlana MƏMMƏDOVA

AMEA Folklor İnstitutu

nurlana.mammedova@inbox.ru

F.KÖÇƏRLİNİN “BALALARA HƏDİYYƏ” KİTABINDA HEYVANLARLA BAĞLI NƏĞMƏLƏR

Xülasə

Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli özündən sonra zəngin irs qoyub getmişdir. Bunların içərisində onun həm Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, həm də uşaq ədəbiyyatı sahəsində gördüyü işlər xüsusilə fərqlənir. Tədqiqatçılar ədibin bu sahədəki fəaliyyətinin son dərəcə möhtəşəm olduğunu qeyd etmişlər. F.Köçərlinin uşaqlar üçün oxu kitabı (müntəxəbat) kimi tərtib etdiyi “Balalara hədiyyə” kitabı bu gün də tədqiqatçılar tərəfindən qiymətli mənbə hesab olunur. Alimlər həmin kitabın həm folklor qaynağı, həm də pedaqoji qaynaq kimi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişlər.

Sözü gedən kitabda heyvanlarla bağlı nəğmələr də poetik xüsusiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edir. Bu nəğmələrdə hər bir heyvanla bağlı xüsusiyyətlərlə qarşılaşırıq. F.Köçərli bu nəğmələr vasitəsilə uşaqlara heyvanlar aləminin xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermiş, bununla da onlara heyvanat aləmini tanıtmaq istəmişdir. Lakin həmin nəğmələr eyni zamanda folklorşünaslıq, xüsusilə mifoloji təsəvvürlərin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu nəğmələrdə təqdim olunan heyvanlar xalqımızın şifahi təfəkkürünü əks etdirən obrazlardır. Onlarda Azərbaycan folklor təfəkkürünün obrazlaşdırma xüsusiyyətləri, əski mifik təsəvvürlər əks olunmuşdur.

Açar sözlər: Folklor, mifologiya, Firidun bəy Köçərli, Balalara hədiyyə, Dədə Qorqud, tülkü, qoyun, çoban

ПЕСНИ О ЖИВОТНЫХ В КНИГЕ Ф. КОЧАРЛИНСКОГО “ПОДАРОК ДЕТЯМ”

Резюме

Выдающийся азербайджанский литературовед Фиридун-бек Кочарлинский оставил после себя богатое наследие. Среди них выделяются его работы в области истории азербайджанской литературы и детской литературы. Исследователи отмечают, что работа писателя в этой области чрезвычайно велика. Книга “Подарок детям”, составленная Ф.Кочарлинским как книга для чтения (мунтахабат) для детей, до сих пор считается ценным источником для исследователей. Ученые высоко оценили значение этой книги как фольклорного и педагогического источника.

В упомянутой книге песни о животных также привлекают внимание своими поэтическими особенностями. В этих песнях мы сталкиваемся с характеристиками, связанными с каждым животным. Через эти песни Ф.Кочарлинский информировал детей об особенностях животного мира и тем самым хотел познакомить их с животным миром. Однако эти песни имеют большое значение и с точки зрения фольклористики, особенно изучения мифологических образов. Потому что животные, представленные в этих песнях, — это образы, отражающие словесное мышление нашего народа. В них отражены образные черты азербайджанского фольклорного мышления, старые мифологические представления.

Ключевые слова: фольклор, мифология, Фиридун бек Кочарлинский, Подарок детям, Деде Горгуд, лиса, овца, пастух.

SONGS ABOUT ANIMALS IN THE BOOK “GIFTS TO CHILDREN” BY F.KOCHARLI

Summary

The prominent Azerbaijani literary critic Firidun bey Kocharli left behind a rich heritage. Among them his work done in the field of Azerbaijani literature history and children’s literature are differed specially. The researchers noted that the writer’s activities in this area were extremely spectacular. The book “Gift to children” compiled by F.Kocharli as a reading book for children is still considered a valuable source by researchers today. The scientists appreciated highly the importance of this book both as a folklore source and as a pedagogical source. In the mentioned book the songs about animals also attract attention in terms of their poetic features. In these songs one can observe the characteristics related to each animal. Through these songs F.Kocharli informed the children about the features of the animal world and wanted to introduce them to the animal world. However, these songs are also of great importance from the point of view of folklore studies, especially the study of mythological ideas. Because the animals presented in these songs are the images that reflect the oral thinking of our people. Features of the imagery of Azerbaijani folklore thinking, the ancient mythical ideas are reflected in them.

Key words: folklore, mythology, Firidun Bey Kocharli, “Gift to children”, Dede Gorgud, fox, sheep, shepherd

Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Firidun bəy Köçərli özündən sonra zəngin irs qoyub getmişdir. Bunların içərisində onun həm Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, həm də uşaq ədəbiyyatı sahəsində gördüyü işlər xüsusilə fərqlənir. Tədqiqatçılar ədibin bu sahədəki fəaliyyətinin son dərəcə möhtəşəm olduğunu qeyd etmişlər.

F.Köçərlinin uşaqlar üçün oxu kitabı (müntəxəbat) kimi tərtib etdiyi “Balalara hədiyyə” kitabı (5) bu gün də tədqiqatçılar tərəfindən qiymətli mənbə hesab olunur. Alimlər həmin kitabın həm folklor qaynağı, həm də pedaqoji qaynaq kimi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişlər (1; 2; 3; 6; 7; 8; 9).

Sözü gedən kitabda heyvanlarla bağlı nəğmələr də poetik xüsusiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edir. Bu nəğmələrdə hər bir heyvanla bağlı xüsusiyyətlərlə qarşılaşırıq. F.Köçərli bu nəğmələr vasitəsilə uşaqlara heyvanlar aləminin xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermiş, bununla da onlara heyvanat aləmini tanımaq istəmişdir. Lakin həmin nəğmələr eyni zamanda folklorşünaslıq, xüsusilə mifoloji təsəvvürlərin öyrənilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu nəğmələrdə təqdim olunan heyvanlar xalqımızın şifahi təfəkkürünü əks etdirən obrazlardır. Onlarda Azərbaycan folklor təfəkkürünün obrazlaşdırma xüsusiyyətləri, əski mifik təsəvvürlər əks olunmuşdur.

“Balalara hədiyyə” kitabındakı nəğmələrdə rast gəldiyimiz heyvanların hamısı Azərbaycan dünyası ilə bağlıdır. Bu cəhətdən diqqəti ilk növbədə öz hiyləgərliyi ilə seçilən tülkü obrazı cəlb edir. Bu heyvan Azərbaycan xalq düşüncəsində, folklorlarda biclik, hiyləgərlik kimi mənfi keyfiyyətlərin təəcəssümüdür. Tülkü epik mətnlərdə həm də fərasətli heyvan kimi təqdim olunur. O, ən çətin vəziyyətlərdə özünü xilas etmək üçün bir çıxış yolu tapmağı bacarır. Aşağıda verdiyimiz

tülkü haqqında nəğmə buna səciyyəvi nümunədir. Tülkü Aslanın qəzəbindən canını qurtarmaq üçün heyvanların sosial bölgüsünü bu cür aparır:

Tülkü, tülkü tünbəki,
Quyruq üstə nəlbəki.
Aslan ata ağamız,
Qaplan qara qağamız,
Xoruz bizim mollamız,
Çaqqal da çavuşumuz,
Alaqağğa carçımız,
Sağsağan xəbərçimiz,
İlan bizim qamçımız,
Sarıbabada gəzərsən,
Bir çomaq vurram ölərsən,
Tülkü, tülkü, tülkü səni,
Öldürərlər, bil ki, səni (5, s. 11).

Əlbəttə, F.Köçərli tülkünün fərasətli heyvan olmasını təqdir etmir, çünki tülkünün fərasəti hiyləgərliyə, yalançılığa, yaltaqlığa əsaslanır. Toyuqların qənimi, düşməni olan tülkü folklor mətnlərində çox vaxt öz hiyləgərliyinin qurbanı olur. Bu cəhətdən, “Tülkünün hekayəti” adlı nağılda verilmiş tülkü haqqındakı nəğmə bu yevanın səciyyəvi xüsusiyyətləri baxımından diqqəti cəlb edir.

Nağılda deyilir ki, bir kişinin maldan-dövlətdən bir neçə toyuq-cücəsi var idi. Bir tülkü bunlara dadanıb gecədə birini aparıb yeyərmiş. Axırda kişinin bircə toyuğu qalır.

Kişi gecə yatmayıb pusquda oturur ki, görsün, toyuqları aparən kimdir.

Gecənin bir vaxtı tülkü xəlvətcə gəlir ki, o qalmış toyuğu da aparıb yesin. Tülkü toyuq damına girəndə kişi tez

qapıları bağlayıb, arvadını yuxudan oyadır və ikisi köməkləşib tülkünü tuturlar.

Kişinin ürəyi çox yanmışdı və tülküdə acığı var idi. Ona görə tülkünün yediyi toyuq-cücəni bir-bir yadına salıb bu sözləri oxuya-oxuya onu döyür:

Qaya başında durarsan,
Sarı bığımı burarsan,
On beş cücəmi qırarsan.

Tülkü, səfa gördüm səni,
Nə yazıq tanıdın məni?!

Tülkü, quyruğun aladır,
Qayalar sənə qaladır,
Tazı başına bələdir.

Tülkü, səfa gördüm səni,
Nə yazıq tanıdın məni?!

Əlimə aldım kürəyi,
Yoxladım damı-dirəyi,
Qopdu tülkünün ürəyi.

Tülkü, səfa gördüm səni,
Nə yazıq tanıdın məni?!

Arvad, götür yarmaçanı,
Qoyma deşikdən qaçanı,
Neylədin xoriz-beçəni?!

Tülkü, səfa gördüm səni,

Nə yazıq tanıdın məni?!

Təndirə qoydum noxudu,
Dərdim ürəkdə çox idi,
Yoxladım, fərəm yox idi.

Tülkü, səfa gördüm səni,
Nə yazıq tanıdın məni?!

Gecə pusquda yataram,
Yuxuma haram qataram,
Dərini baha sataram.

Tülkü, səfa gördüm səni,
Nə yazıq tanıdın məni?! (5, s. 67-68)

Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatının əsas heyvanlarından biri qoyundur. Bu heyvan epik mətnlərdə ağılsız, fərasətsiz surət kimi təqdim olunmasına baxmayaraq, onun adı həm də böyük məhəbbət və nəvazişlə çəkilir. Aşağıdakı nəğmədə bunun canlı şəkildə şahidi ola bilərik:

Yeyər-yeyər, gərnəşər,
Alnın vurar, döyüşər,
Buynuzu burma-burma,
Yunu var, yerlə sürümə.
Zinhar qoyunu vurma,
Qoyunsuz yerdə durma.
Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulmuş yaya bənzər.
Qoyunsuz evlər gördüm,
Qurumuş çaya bənzər (5, s. 23).

Bu nəğmədə qoyunlu evlərin qurulmuş yaya, qoyunsuz evlərin qurumuş çaya bənzədilməsi diqqəti xüsusi cəlb edir. Buradan aydın olur ki, Azərbaycan xalqı qoyunu xeyir-bərəkət mənbəyi hesab etmişdir. Yəni qoyun olan yerdə xeyir-bərəkət, var-dövlət, xoş həyat olar.

Diqqətlə fikir verdiyimizdə qoyuna bəslənən bu münasibətdə mifik təsəvvülərin izlərini görməmək mümkün deyildir. Aşağıdakı nəğməyə diqqət yetirək:

Nənəm qoyunun ağı,
Gedər dolanar dağı,
Biçər qara qiyağı,
İçər sərin bulağı.

Qarılar tutar yağı,
Gəlin yeyər qaymağı,
İlla ki qayğanağı
Çobana vurur dağı.

Qızlara cehiz ağı,
Çobana çarıq bağı,
Uşağa şütük bağı (5, s. 41).

Göründüyü kimi verilmiş nəğmənin birinci misrasında nəğməni oxuyan insan ağ qoyunu “nənəm” adlandırır. Əlbəttə, bunu ilk baxışda qoyuna olan nəvazişli münasibətin ifadəsi kimi qəbul etmək olar. Lakin digər mətnlərdə də qoyun nənə obrazında təqdim olunur. Məsələn, “Nənəm, a nazlı qoyun”. Bu halda belə bir sual meydana çıxır: Nənə – valideyni, əcdadı bildirir. Görəsən, nəğmədə qoyunun əcdadla eyniləşdirilməsi sadəcə bənzətmədir, ya mifik təsəvvür?

Əlbəttə, burada uzağa getməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Orta əsrlər Azərbaycan dövlətçilik tarixində çox böyük rol

oynamış Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərini xatırlayaq. Bu dövlətlərin adları onları quran Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfalarının adlarından yaranmışdır. Bu cəhətdən, ağ qoyun – Ağqoyunlu tayfasının totem əcdadı, qara qoyun isə – Qaraqoyunlu tayfasının totem əcdadıdır. Bundan başqa, nağıllardakı ağ qoç və qara qoçu yada salaq. Ağ qoç – işıqlı dünyanı, qara qoç – qaranlıq dünyanı simvollaşdırır. Bu da göstərir ki, qoyun haqqındakı sayacı nəğmələrində onun “nənəm” adı altında əcdad kimi əzizlənməsi təsadüfi deyildir.

Keçi haqqındakı nəğməyə diqqət yetirdiyimizdə onun da ənənəvi xalq düşüncəsi ilə bağlı olduğunu görürük:

Nənəm, a tatar keçi,
Qayada yatar keçi.
Qış bərk soyuq gələndə
Balanı atar keçi.

Nənəm, a xallı keçi,
Məməsi ballı keçi.
Uca qaya başında
Tutubdu yalı keçi.

Keçi deyər, adım Əbdülkərimdir,
Qavala çəkilən mənim dərimdir.
Üç ay qışı ölmərəm, Allah kərimdir.
Şeytan-şeytan balalarım var mənim,
Qəlbi-qəlbi qayalarım var mənim! (5, s. 26)

Bu nəğmədə keçinin insanların həyatında nə qədər mühüm rol oynaması ilə bərabər, onun bir heyvan kimi səciyyəvi xüsusiyyətləri, həyat tərzində də maraqlı poetik ifadələrlə öz əksini tapmışdır.

F.Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabında Azərbaycan heyvandarlıq həyatının inək, öküz və camış kimi heyvanlarını da unutmamışdır:

İNək deyər, mən doğanda mələrəm,
Ahım ilə dağı-daşı dələrəm.
Qurudumu gündən-günə sərərəm,
Yaxşı-yaxşı kərələrim var mənim,
Maral-maral balalarım var mənim.

Öküz deyər, mən ağama nökrəm,
Üç ay qışı tövləsində bikaram,
Yaz olanda çayır-çəmən sökərəm,
Ağlı-qırmızılı buğda əkərəm,
Ağır-ağır xırmanlarım var mənim,
Uca-uca tayalarım var mənim.

Kəl deyər, payız olcaq samanlığımı doldurun,
Yaz olanda boyunduruğumu yondurun.
Cütə getməsəm, vurun məni öldürün,
Dolu-dolu samanlığım var mənim,
Dərin-dərin dəryalarım var mənim (5, s. 27).

Bu nəğmədə hər bir heyvanın insanların həyatında oynadığı rol xüsusilə vurğulanır. Balaca uşaqlar belə nəğmələrin sayəsində heyvanlar aləmi ilə tanış olur, onlara lazım olan zəruri bilikləri öyrənirdilər. Böyük pedaqoq həm də bu nəğmələrin vasitəsilə uşaqlarda heyvanat aləminə məhəbbət də aşılamışdır. Bu cəhətdən, “Eşşək və dəvə” nəğməsi diqqəti cəlb edir.

Eşşək – Azərbaycan ənənəvi xalq təsəvvürlərində tərsliyinin, qanmazlığın, inadkeşliyinin simvoludur. Ancaq bu heyvan azərbaycanlıların təsərrüfat həyatında çox böyük rol oynamış-

dır. Ondan həm yük daşımaq üçün, həm də nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur.

Dəvəyə gəldikdə F.Köçərlinin verdiyi nəğmədə onun Ərəbistandan gəlmə heyvan olduğu xüsusi vurğulanmışdır:

Eşşək deyər, mən hamıdan fağıram,
Palçığa batanda dağdan ağıram,
Çöllərdə qalanda yiyəmi çağıraram,
Kərəndaydan yoğun səsim var mənim,
Uca-uca dəyələrim var mənim!

Dəvə deyər, heç bir heyvan götürməz yükümü,
İgid oğlan gərək çəkə ipimi,
Ərəbistan içər mənim südümü,
Uzaq-uzaq mənzillərim var mənim,
Uca-uca dəyələrim var mənim! (5, s. 29).

Təbii ki, ev heyvanlarını çobansız təsəvvür etmək mümkün deyildir. Çoban və çobanlıq Azərbaycan təsərrüfatının ayrılmaz anlayışlarıdır. Aşağıdakı nəğmə çobanın tərənnümünə həsr olunmuşdur. Nəğməyə diqqət yetirdiyimizdə burada verilmiş çoban obrazının Azərbaycan epik-mifoloji düşüncəsinin çox dərin qatları ilə bağlı olduğunu müşahidə edirik:

Göydəki göy buludlar
Yorğandır çobanın.
Yastı-yastı təpələr
Yastığıdır çobanın.
Yumru-yumru qayalar
Yumruğudur çobanın.
Əlindəki dəyənək
Qalxandır çobanın.
Yanıdakı boz köpək
Yoldaşdır çobanın.

Ağzı qara canavar

Düşmənidir çobanın (5, s. 34).

Bu nəğmədə çoban obrazı iki cəhəti ilə diqqəti cəlb edir:

Birincisi, çoban təbiəti təcəssüm etdirir:

Nəğmədəki çoban yatarkən göyü yorğan kimi üstünə çəkir, təpələri yastıq kimi başının altına qoyur, qayalar da onun yumruğudur. Yəni çoban öz varlığı ilə təbiəti təcəssüm etdirir.

İkincisi, çoban düşmənlə vuruşmaqdan qorxmayan, cəsarətli döyüşçü, alp igiddir:

Çobanın əsas düşməni canavardır. Ancaq canavarın “ağzı qara” düşmən kimi təqdim olunması bizim yadımıza “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Qaraca Çobanı salır. Yəni bu nəğmədəki çoban özünün gücü, qüvvəti, şücaəti ilə adi qoyun otaran insan yox, düşmənlə hər an üz-üzə gəlib onu məhv etməyə qadir olan alp igiddir. Nəğmədəki çobanın sürüsünə “ağzı qara” canavarlar hücum etdiyi kimi, dastandakı Qaraca Çobanın da üzərinə “qara donlu” kafirlər hücum edirlər. Yəni həm nəğmədə, həm də dastanda çobanın düşmənləri “qara” epiteti ilə işarələnmişdir.

“Dədə Qorqud” dastanındakı çoban düşmənlə qarşılaşarkən onlara hədə-qorxu gəlir. Qaraca Çoban oxuduğu nəğmədə özünü tərənnüm edir. Hər iki nəğməni müqayisə etdikdə sanki eyni bir çoban obrazını görürük:

Boş-boş danışma, itim kafir!

İtimlə bir yalaqdan yal icən azğın kafir,

Altındakı alaca atını nə öyürsən?

Ala başlı keçimcə görünməz mənə!

Başındakı dəbilqəni nə öyürsən, ay kafir?

Başındakı papağımca görünməz mənə!

Altmış tutam nizəni nə öyürsən, murdar kafir?

Qırmızı dəyənəyimcə görünməz mənə!
Qılıncım nə öyürsən, ay kafir?
Əyri başlı çövkənimcə görünməz mənə!
Belində doxsan oxunu nə oyursən, ay kafir?
Ala qollu sapandımca görünməz mənə!
Uzaqdasan-yaxından, bəri gəl!
İgidlərin zərbəsini gör, sonra get! (4, s. 141-142)

Qeyd edək ki, F.Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında heyvanların təqdimatı yalnız bu nəğmələrlə məhdudlaşmır. Kitabda çoxlu folklor mətnləri vardır və onlar heyvan obrazları ilə də zəngindir. Bu cəhətdən, belə hesab edirik ki, “Balalara hədiyyə” kitabı zoomorfik-mifoloji təsəvvürlərin öyrənilməsi baxımından zəngin bir qaynaqdır.

QAYNAQLAR

1. Abbasova A. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabındakı “Göyçək Fatma” nağılı və onun variantları / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 70-81
2. Əliyev K. Firidun bəy Köçərlinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyi / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 4-11
3. Əliyeva S. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında heyvanlar haqqında nağıllar və təmsillər / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 82-96
4. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı, “Yazıçı”, 1988
5. Köçərli, F. Balalara hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 172 s.

6. Qasimov C. Firidun bəy Köçərlinin müəmmalı ölümü / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 12-25
7. Qasimova F. Firidun bəy Köçərlinin folklorşünaslıq görüşləri / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 44-54
8. Osmanova G. Epik folklor janrlarının çağdaş Azərbaycan nəsrinə təsiri (“Balalara hədiyyə” kitabı əsasında) / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 55-69
9. Sadıq İ. F.B.Köçərlinin topladığı tapmacaların tipoloji təhlili / Firidun bəy Köçərli: yazılı və şifahi ədəbiyyat. Bakı: Nurlan, 2013, s. 26-43

Mənsurə İSMAYILOVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
m.ismayilova2022@gmail.com

GÖRKƏMLİ ELM VƏ TƏHSİL FƏDAİSİ **FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ**

Xülasə

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın pedaqoji fikir tarixində xüsusi mərhələdir. Ümumiyyətlə, bu dövr ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində milli oyanışın aparıcılığı ilə səciyyələnir. Firidun bəy Köçərli də həmin mədəni hərəkətin möhtəşəmliyində günəş kimi parlamış və pedaqoji fikir tariximizə bir nümunə olaraq əvəzsiz töhfələr vermiş şəxsiyyətlərdəndir. Qori müəllimlər seminariyasını bitirən ədib bütün ömrü boyu müəllimlik fəaliyyəti ilə nümunəyə çevrilmiş, elmin, təhsilin, mədəniyyətin çiçəklənməsinə əvəzsiz töhfələr vermişdir. Pedaqoji fəaliyyətinin İrəvan dövrü, Qori mərhələsi, Qazax müəllimlər seminarıdakı gördüyü böyük işlər bu gün də örnekdir və sistemli təhlillər üçün əsaslı material verir.

A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, İ.Qutqaşınılı ilə başlayan maarifçilik hərəkəti XIX əsrdə M.F.Axundovun, H.Zərdabinin, S.Ə.Şirvaninin, A.O.Çernyayevskinin C.Ünsizadənin, S.Vəlibəyovun, R.Əfəndiyevin, M.Mahmudbəyovun, A.Şaiqin, S.M.Qənizadənin və digərlərinin gərəkli, məqsədyönlü fəaliyyəti ilə diqqət önünə gəlir. Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərli də məhz bu böyük ziyalılar nəslinin layiqli nüma-

yəndəsi kimi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində gərəkli işləri ilə şərəfli tarix yazmışdır. “Tarixi-müqəddəs” (Mahmud Əfəndizadə və Firidun bəy Köçərli tərəfindən tərtib edilib), “Tatar komediyaları”, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı”, “Balalara hədiyyə”, “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı”, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” bütün mahiyyəti ilə gəlinən yolun zənginliyini diqqət önünə gətirir.

Açar sözlər: F.Köçərli, Qori, Qazax, İrəvan, müəllimlər seminariyası, “Balalara hədiyyə”, məktəb və s.

ВЫДАЮЩАЯСЯ ПРЕДАННОСТЬ НАУКЕ И ОБРАЗОВАНИЮ ФИРИДУН БЕЙ КОЧЛИ

Резюме

Конец 19 века и начало 20 века - особая сцена в истории педагогической мысли Азербайджана. В целом этот период характеризуется национальным пробуждением во всех сферах литературно-культурной, общественно-политической жизни. Фиридун-бек Кочарли – одна из личностей, сиявших подобно солнцу величием этого исторического движения и внесших неоценимый вклад как пример в нашу педагогическую мысль. Адиб, окончивший Горийскую учительскую семинарию, на всю жизнь стал образцом для подражания, внес неоценимый вклад в развитие науки, образования и культуры. Работа, проделанная его педагогической деятельностью в эпоху Еревана, Горийские ступени, семинария казахских учителей, до сих пор является примером, и систематический анализ дает существенный материал.

Просветительское движение, начавшееся с А.Бакиханова, М.Ш.Вазеха, И.Гуткашинли в 19 веке, продолжилось М.Ф., М.А.Шаиг, С.М.Ганизаде и др., выходят на первый план необходимой и целенаправленной деятельностью. Фиридун бек Ахмед Ага оглу Кочарлы вошел в почетную историю своим творчеством в конце 19 века и начале 20 века, как достойный пример этого поколения великих интеллектуалов. “Историко-святыи” (составители Махмуда Эфендизаде и Фиридун бека Кочерли), “Татарские комедии”, “Литература азербайджанских тюрок”, “Подарок детям”, “Литература азербайджанских татар”, “Исторические материалы азербайджанской литературы” на тебе.

Ключевые слова: Ф.Кочерли, Гори, Газах, Ереван, учительская семинария, "Подарок детям", школа и др.

PROMINENT SCIENCE AND EDUCATION DEVOTION FIRIDUN BEY KOCHLI

Summary

The end of the 19th century and the beginning of the 20th century is a special stage in the history of pedagogical thought of Azerbaijan. In general, this period is characterized by the national awakening in all spheres of literary-cultural, social-political life. Firidun Bey Kocharli is one of the personalities who shined in the greatness of that cultural movement and made invaluable contributions as an example to our history of pedagogical ideas. Adib, who graduated from the Gori teachers' seminary, became an example through his teaching activities throughout his life, contributed to the prosperity of science, education, and culture. The Yerevan

era, the Gori stage, and the great works he did in the Kazakh teachers' seminary are examples of his pedagogical activity even today.

The enlightenment movement that started with A. Bakikhanov, M. Sh. Vazeh, I. Gutgashinli in the 19th century, followed by M.F.Akhundov, H.Zardabi, S.A.Shirvani, A.O. Chernyaevsky, J.Unsizade, S.Valibeyov, R.Efendiyev, M.Mahmudbeyov, It comes to the fore with the necessary and purposeful activities of A.Shaigin, S.M.Ganizade and others. Firidun Bey Ahmed Agha Oghlu Kocherli, as a worthy representative of this generation of great intellectuals, wrote an honorable history with his necessary works at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Key words: F.Kocherli, Gori, Gazakh, Yerevan, teachers' seminary, "Gift to children", school, etc.

Giriş. Azərbaycan elmi-pedaqoji, ədəbi-mədəni mühitinin ən görkəmli şəxsiyyətlərindən biri Firidun bəy Köçərli-dir. Zəngin və ensiklopedik dünyagörüşü ilə böyük ideallara köklənən ədib bütün səviyyələrdə əməli və elmi fəaliyyəti ilə örnək olacaq mücahidlərdəndir. “Əsrimizin ilk rübündə realist bədii nəsr, dramaturgiya, inqilabi satira və publisistika sahəsində C.Məmmədquluzadənin, yeni şeir sahəsində M.Ə.Sabirin, musiqi mədəniyyəti cəbhəsində Ü.Hacıbəyovun gördüyü iş ədəbiyyatşünaslıq elmində Firidun bəy Köçərlinin üzərinə düşmüşdür” (Cəlil, 1982: s. 412). Buraya əlavə olunmalı mühüm bir istiqamət də vardır və bu da F.Köçərlinin Azərbaycan pedaqoji fikrinin tarixində oynadığı rolla bağlı məsələdir. Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa gətirilməsi və Qazax müəllimlər seminariyasının pedaqoji fikir tariximizdə oynadığı

funksional rolun özülü F.Köçərli tərəfindən qoyulmuşdur. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi ətrafında təhlillər aparan prof. Ə.Şərif yazır: “Çar Rusiyasının heç bir təhsil ocağı Qori Müəllimlər Seminariyası qədər Azərbaycana mədəniyyət xadimi verməmişdir” (Nəzirli, 2018: s. 14). Doğrudan da, Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinə diqqət yetirdikdə Qori müəllimlər seminariyasının yeri əlahiddəliklə görünür. Onun formalalaşdırdığı təsəvvür müqayisəli yanaşmalarda müxtəlif müstəvilərdə təhlilləri zəruri edir.

Azərbaycan məktəb tarixi və F.Köçərli. Azərbaycan məktəb tarixini təhlil edən ziyalılar çox doğru olaraq vurğulayırlar ki, “müəllim məktəbin canı və içində olduğu millətin çırağı məqamındadır”. Firidun bəy öz məqamı və gördüyü işləri ilə xalqın məktəb tarixində bu funksiyanı yerinə yetirmişdir. Qori Müəllimlər seminariyasını bitirən ədib (1885) İrəvan gimnaziyasında müəllimlik fəaliyyətinə başlayır, orada şəriət və türk dili dərslərini deyir. Mirzə Məhəmməd Qəmərli, Mirzə Kazım Mətlə, Məşədi İsmayıl Bəzmi, Fars Abbas və s. kimi simalarla əlaqələri sonrakı dövr üçün uğurlu başlanğıc olub. Hətta özü də vurğulayırdı ki, “şəhri İrəvan keçmişdə mərkəzi üləma, füzəla və şüəra olub, Axund Molla Məhəmməd İrəvani kimi böyük alim və müxtəhidlər yetiribse də, axır vaxtlarda belə fazil və alim şəxslərdən və dəqiq ədiblərdən və xoştəb şairlərdən məhrum qalıbdır. Elm və mərifət əshabı varsa da, onların ədəbi avama nisbətən çox azdır, yoxluq mənzələsindədir. İrəvan şairlərdən məşhuru Məşədi İsmayıl Hacı Kərimzadə “Bəzmi təxəllüsüdür” (Köçərli, 1981: s. 203). Burada diqqətçəkici tərəf, Məşədi İsmayıl Bəzminin yeni tipli məktəblərə və tədris üsullara meyillənməsidir. F.Köçərli bu sırada onun əlifba hazırlamasını və yaradıcı pedaqoji fəaliyyətini diqqət önünə gətirir.

İrəvan pedaqoji mühitindəki fəaliyyəti F.Köçərlinin sonrakı dövəmləri üçün bir başlanğıc funksiyasını yerinə yetirmişdir. On il İrəvan gimnaziyasında çalışan ədib Qori müəllimlər seminariyasına (tatar şöbəsi) Azərbaycan dili və şəriət müəllimi təyin olunur. İyirmi üç il orada çalışan (1895-1918) F.Köçərli təkcə müəllimlik fəaliyyəti ilə işlərini bitmiş hesab etmir, mətbuat səhifələrində uğurlu məqalələri, tərcümələri, araşdırmaları, toplayıcılıq fəaliyyəti ilə nümunəyə çevrilir. Uşaqlar üçün oxu kitabı kimi tərtib etdiyi “Balalara hədiyyə” (1912) bu gün də yaddaşlara izini qoymuş ədəbi abidələrdəndir.

Fəaliyyət göstərdiyi seminariyada ana dilinin tədrisini yaxşılaşdırmaq üçün əlindən gələni əsirgəmir, mənəb və səlahiyyət sahiblərinin diqqətini bura yönəltməyə çalışır. Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinə inspektor təyin olunması (1917) onun bu məsələdəki fəaliyyətinə əlavə imkanlar qazandırır. Tatar şöbəsinin Azərbaycanın şəhərlərindən birinə köçürülməsi məsələsini qaldırır 1894-cü ildən başlayan bu təşəbbüs Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti yaranması ilə həllini tapır və Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığının razılığı ilə şöbənin Qazaxa köçürülməsi reallaşır. Seminariyanın açılışı 17 sentyabr 1918-ci ildə olur. Bugünkü məktəb tarixi əldə etdiyi uğurlar üçün ilk növbədə həmin seminariyaya borcludur. Məktəbin nəzdində yaradılan uşaq evi, yaşlılar üçün savad kursu, qaçqınlara yardım fondu F.Köçərlinin sistemli fəaliyyətinin uğurlu göstəriciləridir.

Ümumiyyətlə, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji fikrinin inkişafında xüsusi mərhələdir. Onun reallaşdırdığı təsəvvür, müəyyən yönləşdirdiyi sistem bütün aspektləri ilə problemlərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. M.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov,

T.Bayraməlibəyov, S.S.Axundov, R.Əfəndiyev, E.Sultanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov və s. kimi böyük şəxsiyyətlərin yetişdiyi mühit mahiyyəti ilə Qori müəllimlər seminariyasının əzəmətini faktlaşdırır. F.Köçərli də həmin mühitin qüdrətli nümayəndələrindən olub xalq və millət mücahidi kimi böyük ideallara köklənmişdir. Zaqafqaziyada ilk pedaqoji elmlər doktoru Ə.Seyidov vurğulayır ki, “Firidun bəy Köçərli böyük pedaqoqdur. Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsini Qazaxa köçürməklə xalqımızın maariflənməsində əvəzsiz əməyi olan şəxsiyyətdir. Firidun bəy sadəcə praktik müəllim deyildir. O, tədqiqatçı alim, ədəbiyyatşünas, nəzəriyyəçi-pedaqoq və yüksək mədəniyyətli humanist, ziyalı idi” (Nəzirli, 2018: s. 487). “Balalara hədiyyə”, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” əsərləri, dövrün ziyalılarına olan müraciət-məktubları, xalq ədəbiyyatının toplanması sahəsindəki gərəkli addımları və s. görkəmli maarifçi F.Köçərlinin fəaliyyətinin çoxşaxəliliyini səciyyələndirir. Bugünkü pedaqoji fikir, ədəbiyyat tarixindəki əldə olunan zəngin təcrübə və folklorşünaslıq sahəsindəki gərəkli işlər bütün səviyələrdə F.Köçərliyi bir nümunə olaraq diqqət önünə gətirir.

Pedaqoq, maarifçi, ədəbiyyatşünas F.Köçərli. XIX əsrin sonlarından ədəbiyyat tarixi ilə bağlı materialları bir yerə toplayıb ayrı-ayrı sənətkarlar haqqında oçerklər yazmaq onu daha çox düşündürmüşdür. Təzəcə pedaqoji fəaliyyətə başladığı illərdən bir-birindən maraqlı portret-oçerklər yazması və müxtəlif səpkili mülahizələri bunun göstəricisidir. R.Qənbərqızı bunları diqqət önünə gətirərək vurğulayır ki, “F.Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid əsərlər yazmaq fikrinə XIX əsrin sonlarında, hələ İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi illərdə (1885-1995) düşmüşdü. Elə bu illərdə o axtarıqlar apararaq Azərbaycan ədəbiyyatına dair

əlinə keçən böyüklü-kiçikli hər cür mətbu əsəri, əlyazmasını, məlumatı səylə toplamağa, tədqiq edib öyrənməyə çalışmışdır” (**Ruqiyyə, 1978: s. 15**). Ümumiyyətlə, Qori müəllimlər seminariyası, İrəvan pedaqoji mühiti onun fəaliyyəti və sistemli araşdırmaları üçün müstəsna rol oynaması ilə diqqət önünə gəlir. E.Sultanov görkəmli maarifçi-pedaqoqun “Balalara hədiyyə” əsəri və gördüyü gərəkli işlərlə bağlı mövqeyini sərgiləyərək vurğulayırdı ki, “bu kitabdan vətən qoxusu, dağların ətri, köçərilərin tüstüsü gəlir”. Bu düşüncə bütünlükdə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ziyalı mühitinin məzmun-mahiyətini, apardığı işlərin perspektivlərini diqqət önünə gətirir. “Maarif xadimləri və onların məslək dostları olan müəllimlər daha çox dərslük və dərs vəsaitləri hazırlayıb, təlim və tərbiyə işinə böyük qayğı ilə yanaşır, öz ədəbi və ictimai fəaliyyətlərini də bu istiqamətə yönəldirdilər. Onların bədii əsərlərində də daha çox uşaqların həyatından, əxlaq və əhvalından, gələcəyə inamından, arzu-istəklərindən, çətinliklərindən bəhs edilirdi. R.Əfəndiyev, S.S.Axundov, A.Şaiq, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, Y.V.Çəmənəminli, İ.Musabəyov kimi maarifpərvər ziyalı və yazıçıların bu sahədə müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onların ədəbi-bədii yaradıcılığı ilə pedaqoji fikirləri bilavasitə bir-birini tamamlayırdı. Onlar yeni üsullu məktəb uğrunda mübarizə aparmaqla yanaşı, bu məktəbə lazım olan dərs vəsaitlərinin hazırlanması, tədris olunan əsərlərin diqqətlə seçilməsi kimi ən vacib məsələlərdə də böyük fəallıq göstərirdilər” (**Namazov, 2007: s. 104**). Bütün bunlar mühitin ehtiyaclarını ödəməyə və toplumu maarifləndirmə işinin məqsədyönlü aparılmasına bağlı idi.

“Balalara hədiyyə” və F.Köçərlinin pedaqoji fəaliyyətində, təhlillərində özünü göstərən bütün məsələlər problemlərin həllinə köklənmişdi. Burada təkcə folklor örnəklərini

bir araya gətirib kitablaşdırmaq məqsədə çevrilmir, həm də onların uşaqlara mənimsədilməsi prinsip olaraq əsas götürülür. Çünki uşaq oyunları, sanamalar, inamlar, etiqadlar, əfsanə, rəvayət, nağıl örnəkləri uşaqların tərbiyəsi, əxlaq gözəlliyinin aşılınması üçün əsaslı qaynaqdır. “Bu kitabdakı nağıl və hekayələr azərbaycanlıların ata-babadan qalma düzgü və tapmacaları, misal və nəğmələri “bizi keçmişimizlə aşına edir, bizi kəndimizə tanıtdırır və keçmişimizə qarşı bizdə milli bir duyğu oyandırır” (**“İqbal”, 1913: s.2**). XX əsrin ilk onilliyi Azərbaycan pedaqoji fikrinin tarixində xüsusi canlanma, yenilik, axtarış və tapıntılarla müəyyənləşir.

F.Köçərli pedaqoq, maarifçi, ədəbiyyatşünas kimi çox-yönlü fəaliyyəti ilə ədəbi-mədəni mühit üçün örnək idi. Bir növ əqidə və məslək yoldaşları ilə birgə böyük ideallara köklənmişdi. “Müsəlman müəllimlərinin hikməti” (1903), “Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı” (1903), “Mirzə Fətəli Axundov” (1910), “Balalara hədiyyə” (1912) və s. əsərləri məzmun və mündəricəsi ilə ciddi təsəvvür formalaşdırır. “Balalara hədiyyə”nin müqəddiməsində “Mühərririn ifadəyiməramı” adlı yazı vermişdir. Xalqın zəngin xəzinəsi adı ilə vurğuladığı örnəklər əsrlərin çox-çox dərinliklərindən yaddaşlarda yaşayan örnəklər kimi qiymətləndirilir və vurğulanır ki, “o, zaman keçdikcə unudulan xalq bayatılarını, nağıllar, tapmacalar, atalar sözü və məsəllər, sayaçı sözlərini ən zəngin xəzinə hesab edir, gənc nəslin tərbiyəsində folklorun müstəsna xeyri olduğunu göstərirdi. O öz xalqının şifahi ədəbiyyat nümunələrini göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayan, nəsil-dən-nəsilə, zamandan-zamana ötürən qonşu xalqları nümunə göstərərək yazırdı: “O millət ki, öz tarixini, dolanacağı, vətənini və dilini sevir - bu qisim əsərləri kəməli-şövq və diqqətlə cəm edib ziqiyət sərmayə kimi sax-

layır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsini onları öyrənmək ilə başlayır” (Cəlal, 1982: s. 419). F.Köçərlinin bu qənaətləri H.Zərdabinin “Əkinçi” qəzetindəki çağırışlarının davamı və onun həyata keçirilməsinin konkret örnəyi kimi görünür.

“Qaranlıqda qalanlarımız”, “Məişətimizə dair”, “Dünyada bəla nədən törəyir”, “Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz”, “Sabir haqqında”, “Vəfati-şair”, “Ədəbiyyatımıza dair məktub”, “Ana dili” və s. məqalələri görkəmli pedaqoq-ədəbiyyatşünasın mühitin problemlərini aradan qaldırmağa yönəlik fəaliyyətinin göstəricisidir. Məsələn, “Ədəbiyyatımıza dair məktub”da zəngin folklor yaddaşından gələnlərə həssaslıq göstərərək yazır: “Gözəl nəsihətlər, hikmətamiz hekayələr vətənə məhəbbət, millətə xidmət, təvarixdən şayani-diqqət əhval və rəvayətlər, dostluqda sədaqət, əhdə vəfa etmək və bunlar misilli min cür uca fikirlər və müqəddəs hisslər” şairləri məşğul etsə daha yaxşı olar” (Cəlal, 1982: s. 421).

Ümumiyyətlə, F.Köçərli fəaliyyətinin əsasında onun müəllimliyi və bütün olanlara bu kontekstdən yanaşması dayanır. Qadın azadlığı sahəsindəki qənaətləri, qızların və bütünlükdə uşaqların oxuması sahəsində olan mülahizələri, xalqın gələcəyi naminə vətənpərvər gəncliyin formalaşdırılması və s. baxımından olan qənaətləri reallığa hesablanmışdır. “Ana dili” məqaləsində ədibin qaldırdığı fikirlər bir növ H.Zərdabinin, Ü.Hacıbəyovun, H.Zeynallının, S.Hüseynin, M.Ə.Rəsulzadənin, M.Şahtaxtının, C.Məmmədquluzadənin, A.Səhhətin və başqalarının fikir və mülahizələrinin davamı kimi görünür. Görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas vurğulayır ki, “hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsindədir. Ana südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətənini sev-

diyi kimi, ana dilini də sevir” (Cəlal, 1982: s. 421). F.Köçərlinin dil, məktəb, dərslük, maarif mücadiləsinin mahiyyəti xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinə və özünüdərkinə xidmət edirdi.

Böyük türkcü, ictimai xadim, əvəzsiz ziyalı İsmayıl bəy Qaspralı yazırdı ki, “türk yurdunun ən şiddətli ehtiyacı məktəb və maarifdir. Türk yurdunun gələcəyi məktəb və maariflə bağlıdır. Hakim bir millətin məhkum düşməsi, məhkum bir millətin yox olması məktəbsizlikdən irəli gəlir”. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinin ziyalı mühiti bütünlükdə bunu dərk etməklə böyük mücadiləyə başlamışlar və bu sahədə az bir zaman içərisində ciddi uğurlar qazanmışlar. M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, C.Ünsizadə, S.Vəlibəyov, M.Mahmudbəyov, S.M.Qənizadə, A.Səhhət, F.Köçərli məhz bu ideyalar üzərində köklənməklə elm, təhsil, maarif işində gərəqli addım atmaları ilə sonrakı dövrlər üçün nümunəyə çevrildilər. Ayırı-ayrı bölgələrdə maarif və təhsil məşəlini yandırmaq yolunu tutdular.

F.Köçərli seminariyanı bitirdikdən sonra İrəvan gimnaziyasında Azərbaycan dili və şəriət müəllimi (1885-1895), Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında Azərbaycan dili və şəriət müəllimi (1895-1910) işləmişdir. Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinə müvəqqəti təlimatçı kimi fəaliyyəti (29 mart 1910-cu ildən) və bu sahədə əldə etdiyi təcrübə bütünlükdə elm və maarifin çiçəklənməsinə yönəlmişdi. Azərbaycan pedaqoji fikir tarixində F.Köçərlinin fəaliyyəti bütün səviyyələrdə örnək olma səciyyəsi daşıyır. Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa gətirilməsi (1918-ci il iyun ayı) və öz xərcinə bu işlərin məsuliyyətini üzərinə götürməsi fədakarlıq nümunəsidir.

Qori müəllimlər seminariyasının məzunlarının xatirələri, eləcə də F.Köçərlinin onlara məktubları, digər müasirləri ilə yazışmaları maarifpərvər ziyalının fəaliyyətinin, apardığı mücadilənin məqsəd və məramını aydınlaşdırır. Məsələn, Xəlil bəy Hacılarov xatirələrində yazır: “Xatirimdədir, bizim tələbə yoldaşlarımızdan Əli Qasimov qəzetlərə tez-tez məqalələr göndərib çap etdirərdi. Tələbələrımızdən Ələkbər Abbasov (Qərib) yazdıqları məqalələri Bakı qəzetlərində çap edilmiş görərdi. Tələbələrdən Əfəndizadə Rəcəb Qoridə oxuduğu zaman bir çox maraqlı hekayələr yazmışdır. Firidun bəy Köçərli bizə Azərbaycan ədəbiyyatının nə qədər zəngin və qiymətli olduğunu öyrətədi, bizi ana dilində savada alışdırırdı. Mətbuat və nəşriyyat aləmi ilə tanış etdi. Qori şəhərinə gəldiyimiz zaman bizim çoxumuz, xüsusilə mən özüm azərbaycanca savadsız idik. Qısa müddət ərzində Firidun bəy bizi savadlı elədi. Hətta bizi məqalələr yazmağa, yazdığımız məqalələri Bakı qəzetlərində çap etdirməyə kömək etdi” (Nəzirli, 2018: s. 369). Göründüyü kimi, görkəmli ədib bir ziyalı olaraq dərs dediyi tələbələrə təkcə elmi və onun sirlərini öyrətməklə kifayətlənməmiş, həm də onlara bir həyat, insanlıq dərsi keçmişdir. Bunlar F.Köçərlinin məktublarında da görünür. Məsələn, Rəcəb Əfəndizadəyə yazdığı məktubdan F.Köçərli yazır: “Mehribanım Rəcəb! Nə üçün qəzetlərdə əhval yazmırsan? Mümkün olsa “Yeni iqbal”a hekayələrindən göndər, dərc olsun. İstəyirsən, mən Üzeyirə yazım sənənin barəndə və o sənə məxsusi təklif eləsin yazmağa” (Nəzirli, 2018: s. 371). Bütün bunlar ədibin mühit yaratma bacarığını, münasibət və davranışlarının məqsəd və məramını, dərs dediyi tələbələrinin sonrakı taleyində oynadığı funksional mənzərəni aydınlaşdırır.

Nəticə. Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarixində F.Köçərli görkəmli pedaqoq, ədəbiyyatşünas, folklorçu, mühərrir, ictimai xadim kimi müstəsna rolu ilə diqqət önünə gəlir. İrəvandakı pedaqoji fəaliyyəti, Qori müəllimlər seminarıyasadakı gördüyü əvəzsiz işlər, Qazax müəllimlər seminarıyası ədibin pedaqoji fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bu zəngin fəaliyyətin digər tərəfində “Müsəlman müəllimlərinin himməti” (1903), “Müsəlmanlar üçün kitab nəşri haqqında” (“Tərəqqi” qəzeti, 1909), A.Şaiqə yazdığı tarixi məktub (26 may 1911-ci il), “Ana dili” (1913) və s. məqalələri, eləcə də “Balalara hədiyyə” (1912) toplama işləri dayanır. Məsələn, A.Şaiqə yazdığı məktub mühitin problemlərinə diqqəti yönəltmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. “Göndərdiyiniz kitabçalar yetişdi və mənə artıq dərəcədə xoşhal etdi. Bu qisim sadə dildə yazılmış və məalı öz məişətimizdən götürülmüş əsərlər yenicə başlayır meydana gəlməyə. Ona binaən xırdaca uşaqlar üçün yazılan nağıl və hekayələr asan və sadə olsa, nə qədər açıq dildə yazılsa və uşaqların fəhminə yaxın olsa, bir o qədər mənzurda olan mətləblər artıq dərəcədə hasilə gəlib yaxşı meyvələr gətirər” (**Şaiq. 1978: s. 403**). Bütün bunlar dövrün yaşanan problemlərinə həssaslığı və onun aradan qaldırılması məsələsinin vacibliyini diqqət önünə gətirir. Böyük ideallarla yaşayan F.Köçərlinin indi anadan olmasının yüz altmış ili tamam olur və xalqın yaddaşında gərəkli işləri ilə əvəzsiz təsəvvür formalaşdırmış bu ədib, heç şübhəsiz, bundan sonra da neçə yüz altmış illər boyu xatırlanacaq və örnək kimi nümunəyə çevriləcəkdir.

QAYNAQLAR

1. Cəlal M., Hüseynov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982, s. 421).
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
3. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2011, 498 s.
4. “İqbal” qəzeti, 23 may 1913, № 366.
5. İsayev İ. Pedaqoji irsimizdən: M.V.Vidadidən H.K.Sanlıyadək. Bakı: ADPU, 2014, 406 s.
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I cild. Bakı: Elm, 1978, 596 s.
7. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild. Bakı, Elm, 1981, 596 s.
8. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 172 s.
9. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1963, 486 s.
10. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
11. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti, 2007, 444 s.
12. Nəzirli Ş. Qoridən gələn qatar. Bakı: Şərq-Qərb, 2018, 492 s.
13. Ruqiyyə Q. Firidun bəy Köçərli və onun “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1978, s. 8-67.
14. Rüstəmöv F. Pedaqoji oçerklər: sələflərim və müasirlərim. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 344 s.
15. Şaiq A. Əsərləri. 5 cildə, V c., Bakı: Yazıçı, 1978, 456 s.

Əroş VƏLİYEV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Folklor İnstitutu
elyarvelisoy@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ YARADICILIĞINDA UŞAQ FOLKLORU

ДЕТСКИЙ ФОЛЬКЛОР В ТВОРЧЕСТВЕ ФИРУДИН БЕКА КЕЧЕРЛИ

Резюме

Многочисленны и разнообразны образцы Азербайджанского фольклора. В этом разнообразии детскому фольклору отведено значимое место. Особую роль в сборе и в издании детского фольклора принадлежит Фиридун беку Кечерли. В своей книге “Balalara hədiyyə” (“Подарок детям”), автор собрал старинные пословицы и поговорки, загадки, колыбельные песни и другие фольклорные образцы. В своем творчестве Фиридун бей Кечерли смог показать проблемы своего времени. Замечательны труды Фирудин бека потому, что ну дети с ранних лет воспитывались образцами родного фольклора.

Ключевые слова: дитя, фольклор, Фирудин бей Кечерли, народная литература, жанр.

CHILDREN'S FOLKLORE IN THE CREATION OF FİRİDUN BEY KOCHERLI

Summary

Azerbaijani folklore is very rich and colorful. Children's folklore occupies a special place in this richness. Firidun Bey Kocharli is one of those who had a special role in collecting and publishing children's folklore. In his book "Gift for Children" ("Balalara hədiyye") there are old sayings, tricks, counting words, riddles, lullabies, proverbs, proverbs and other examples of folklore. Firudin Bey Kocharli was able to reflect many problems of his time in his work. It is admirable what he has done for the children to grow up learning their own folklore.

Key words: Children, folklore, Firidun bey Kocherli, folk literature, genre

Azərbaycan folkloru çox zəngin və rəngarəngdir. Bu zənginliyin tərkibində uşaq folkloru xüsusi yer tutur. Uşaqların mükəmməl fərd kimi böyüməsində, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşmasında, onların mənəvi zənginliyinin artmasında, milli ruhda böyüməsində folklorun rolu çox böyükdür. Ümummilli lider Heydər Əliyev deyirdi: "Uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Gələcəyimizi nə cür tərbiyə edəcəyiksə, böyüdəcəyiksə, ölkəmizin, millətimizin, dövlətimizin gələcəyi bundan asılı olacaqdır" (9). Uşaqlar həqiqətən də bizim gələcəyimizdir. Onlar düzgün tərbiyə edilməli, qayğısına qalaraq milli ruhda, vətənpərvər böyüdülməlidir. Uşaqlar üçün yaradılan folklor nümunələri onlar hələ kiçik yaşlarında olarkən onların tərbiyə edilməsində böyük rol oynayır. Uşaq dünyaya göz açdıqdan sonra laylalar analar tərəfindən, digər folklor janrları

isə əsasən bağçada tərbiyəçilər, məktəbdə isə müəllimlər tərəfindən uşaqlara mənimsədilir. Təcrübələr göstərir ki, folklor nümunələrinin öyrənilib mənimsənilməsi uşaqların hərtərəfli inkişafına müsbət təsir edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin, xüsusilə uşaq folklorunun toplanılması, tədqiqi və qorunub gələcək nəslə çatdırılmasında xüsusi rolu olanlardan biri də Firidun bəy Köçərli-dir. F.Köçərli digər sahələrlə yanaşı həm də folklorşünas kimi xalq yaradıcılığı nümunələrini toplamaqla, folklorun, milli və mənəvi dəyərlərin təbliği ilə bağlı böyük işlər görmüşdür. Firidun bəy Köçərlinin topladığı xalq yaradıcılığı nümunələri həm də xarici mətbuatda çap olunmuşdur.

Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsinin ən parlaq nümayəndəsi, pedaqoq, metodist, ədəbiyyatşünas, publisist, Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi, maarifçi Firidun bəy Köçərli 1863-cü il yanvar ayının 26-da Azərbaycanın füsunkar diyarlarından biri olan Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Azərbaycan Milli Şurasının 28 may 1918-ci il tarixdə Tiflisdə keçirilən iclasında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Akt - İstiqlal bəyannaməsi qəbul edilərkən Köçərli müstəqilliyin lehinə səs verən 24 Milli Şura üzvündən biri olmuşdur. F.Köçərlinin həyatı və elmi-pedaqoji fəaliyyətinin ən məhsuldar dövrü demək olar ki, 1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində əsas qoyulmuş və elə tarixə Qori Müəllimlər Seminariyası kimi daxil olmuş, Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası ilə bağlı olmuşdur. O, böyük fədakarlıqla Qori Seminariyasını Qazaxa köçürməklə Azərbaycanın ilk universiteti sayılan Qazax Müəllimlər Seminariyasının yaradılmasına nail olmuşdur.

Firidun bəy Köçərli irsinin tədqiqatçısı, akademik B.Nəbiyevin sözlərinə görə, “Köçərlinin ədəbiyyatımızın Füzuli,

Vaqif, M.F.Axundov, Zakir, S.Ə.Şirvani kimi görkəmli simalarının yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqatı onun Azərbaycan ədəbiyyatına çox gözəl aşına olduğunu göstərir. Vaqif, Vidadi, Nəbati, Zakir və bir sıra başqa Azərbaycan şairlərinin tərcümeyi-hallarına dair geniş məlumat, ədəbiyyatımızın və mədəniyyətimizin fəxri olan böyük M.F.Axundov haqqında birinci kitab Köçərli qələminə məxsusdur” (3, s.4).

Uşaq ədəbiyyatı böyüməkdə olan gənc nəslin tərbiyə edilməsində bütün dövrlər üçün böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Uşaqları vətənpərvərlik, humanizm, düşməyə nifrət, mərd, milli ruhda tərbiyə etmək üçün yüksək səviyyəli uşaq əsərlərinin yazılmasına hər zaman böyük ehtiyac olub. Rəvayətlərdən birində deyilir: “Ana uşağını düzgün tərbiyə etməklə bağlı bir aqılə müraciət etdi. Aqıl ondan uşağın neçə günlük olduğunu soruşdu. Ana körpənin üç günlük olduğunu dedi. Aqıl anaya “siz artıq üç gün gecikmişiniz. Uşağı anadan olan gündən tərbiyə etmək lazımdır” deyər cavab verdi” (5).

Firidun bəy Köçərli uşaqların folklor nümunələrini qavramaları və onların doğru, düzgün tərbiyə edilməsində uşaq folklor nümunələrindən istifadənin zəruriliyini bildiyindən “Balalara hədiyyə” adlı kitabında bayatılar, yanıltmaclar, sayaçı sözləri, tapmacalar, laylalar, atalar sözləri, məsəllər, nəsihətlər, müxtəlif heyvanlarla bağlı təmsillər və s. folklor nümunələrindən geniş şəkildə istifadə etmişdir.

Abdulla Şaiq qeyd edir ki, “Bizim el ədəbiyyatımız o qədər vüsətlidir ki, onu yazmaq qurtaracaq şeylərdən deyil. Millətimizin istedad və məharəti-fitrilərinə və əhvali-ruhiyyəsinə aşına olmaq istəyənlər möhtərəm Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabçasından istifadə edə bilərlər. O, camaatımızın arasından nağıl, məsəl, tapmaca və şeirləri bir yerə toplamaqla körpələrimizə böyük hədiyyə etmişdir” (6).

Balalara hədiyyə kitabının girişində Firidun bəy Köçərli yazır: “Keçmişdə şən və qüvvət sahibi olan türk milləti öz məişətinə, ayin və adətinə dair yaratdığı qısım-qısım nağıl və hekayələr, gözəl mənzumə və əbyatlar, hikmətamiz məsəllər, atalar sözləri, nazik (incə red.) mənalı müəmma və tapmacalar, balalar qəlbi açan düzgülər və yanılmaclar, heyvanat qisminə məxsus sayacı sözləri mürur ilə xatirələrdən çıxıbdır və bu halda unudulmaqdadır. O millət ki öz tarixini, dolanaçağını, Vətənini və dilini sevir, bu qism əsərləri kəməli şövq və diqqətlə cəm edib ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim və tərbiyəsi onları öyrətməklə başlayır. Balalara hədiyyə olaraq millətimizin yaratdığı nağıl və hekayələrdən, məsəl və tapmacalardan və bir çox mənzumələrdən bu məcmuəni tərtib qıldıq ki, onlar unudulub xatirələrdən çıxmasın” (1, 3)

Tapmacalar uşaqların nitqinin, təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir, onları düşündürür, məntiqi və zəka düşüncəsini inkişaf etdirir, müxtəlif əşya, fakt, hadisələrin oxşar, eyni və fərqli cəhətlərini araşdıraraq müəyyənləşdirməyə vadar edir. Tapmacalarda əlamətlər, xüsusiyyətlər üstüörtülü şəkildə verilir, nəyəsə bənzədilir və uşaqdan onun tapılması tələb edilir. Buna görə də uşaq folkloru janrlarından biri olan tapmacalar uşaqların diqqətini daha çox çəkərək onların marağına səbəb olur. Məsələn, Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabındakı xoruzla bağlı olan tapmacaya nəzər salaq. Burada xoruzun əlamətləri, xüsusiyyətləri sadalanır, uşaqdan tapmacanın cavabını tapmaq tələb olunur. Uşaq tapmacada verilən xüsusiyyətlərin nəyə aid olmasını düşünərək cavabı tapır:

Çağırdım bərkdən,
Səs verdi kənddən,

Ağzı sümükdən,
Saqqalı ətdən (1, 8).

Eləcə də həmin kitabdakı digər tapmacalar da uşaqları düşünməyə, fikirləşməyə vadar edərək onların zəkasının inkişafına, düşüncə qabiliyyətinin formalaşmasına müsbət təsir edir:

Atdan uca, itdən alçaq (1, 4).

Bizdə bir kişi var,
Xor-xor yatışı var (1, 4).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim və zəngin növlərindən biri də atalar sözləri və məsəllər uşaqların, gənc nəslin təlim-tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən olduqca qiymətli materialdır. Tərbiyənin, dərs çıxarmasının, düşünmənin əsasını təşkil edən vətənpərvərlik, əməyə məhəbbət, mərdlik, kollektivçilik, mübarizlik, vətənə sevgi, öz dilinə sayğı, sədaqət, elmə həvəs, böyüklərə, valideynlərə hörmət və s. kimi xüsusiyyət və cəhətlərlə bağlı yüzlərlə atalar sözləri vardır.

Atalar sözləri və məsəllər gündəlik məişətdə ən çox işlənən dərin mənalı, qısa və bitkin ifadələrdir. Atalar sözü və məsəllər çox qədim zamanlardan başlayaraq yazılı ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrinin diqqətini cəlb etmişdir. Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif, Q.Zakir, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir və başqa klassik yazıçıların əsərlərində bu və ya digər dərəcədə külli miqdarda Azərbaycan atalar sözü və məsəlləri işlənmişdir. Bunlar həmin sənətkarlar tərəfindən ya olduqları kimi işlədilmiş, yaxud da əsərin ruhuna, şeirin ahənginə uyğunlaşdırılmışlar (4, 123).

Atalar sözləri və məsəllərin məqsədi, qayəsi, məzmun xüsusiyyətləri barədə F.Köçərli belə deyirdi: “Türk dilində

neçə min hikmətamiz məsəllər var ki, tamamisi təcrübə yüzü ilə (yolu) deyilibdir”. Bundan sonra, ədib tamamilə doğru olan belə bir fikir irəli sürür ki, atalar sözləri xalqın təcrübəsinin, sınağının həyatda müşahidə etdiyi hadisələrin, elminin məhsuludur. “...Millət həddən ziyadə məsəllər, hikmətamiz sözlər icad edibdir ki, bunların vasitəsi ilə biliyini, təcrübəsini, hikmətini izhar edir”. Atalar sözünün əsas qayələrindən birisi də az sözlə yığcam şəkildə böyük fikirləri, dərin mənalar ifadə etməkdir. “Millət hər bir ittifaqda münasib hal söyləməgini, dünyada dolanmasını, insanlar ilə rəftarını və sairə məxluqatla əlaqəsini az sözlü, amma dərin mənəli “müfid-müxtəsər” kəlamı ilə bəyan qılır” (2, 117). Uşaqların əxlaqlı olması, onun düzgün tərbiyə edilməsi üçün atalar sözləri və məsəllərin xüsusi rolunun olduğunu bilən Firidun bəy Köçərli “Balalara hədiyyə” adlı kitabında çoxlu atalar sözləri və məsəllərdən də istifadə edir. Çünki dərin mənə kəsb edən atalar sözləri və məsəllərdə böyük bir həqiqət vardır. Məsələn: “Qonağın ruzusu özündən qabaq gələr”, “Ac toyuq yuxusunda darı görər”, “Vaxt olar ki, şahın da qaraçıya işi düşər” (1, 12). “Özünə umac ova bilmir, özgəyə əriştə kəsir” (1, 8). “İt it ilə dalaşdı, yolçunun işi avanda düşdü”, “İt hürər, karvan keçər”. (1, 4)

“Ninni”, “beşik nəğməsi”, “beşikbaşı”, “arzulama” kimi də adlandırılan laylalar ananın öz övladı haqqında dediyi tərif, arzu, dua və alqışlardır. Laylalar uşaq folklorunun ən kamil, ən gözəl nümunələri kimi diqqəti cəlb edir. Burada uşağın tez böyüməsi, boy atması, xoşbəxt olması və b. fikirlər, arzular əks olunur. Laylalar bayatı şəkliyədir, amma çox vaxt ona nəqarət hissəsi də əlavə olunur. Hər bəndin sonunda “laylay”, “balam” sözləri təkrar edilir. Uşaq yatan zaman

beşik başında oxunan və mövzusunun asılı olaraq ona müəyyən dəyərlər ötürən layla əslində körpənin şüuraltına təsir edən ən yaxşı mesajdır. Laylalarda ana dilinin şirinliyi, gözəlliyi, ecazkarlığı təbliğ olunur. Məhz həmin laylaların hesabına uşaq öz dilini öyrənir, mənimsəyir. Gələcəkdə vətənpərvər, mərd, ən yaxşı xüsusiyyətlərə malik şəxsiyyət formalaşdırmaqda laylaların əhəmiyyəti böyükdür. Firidun bəy Köçərli deyir: “Bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninini əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan fot olar, ondan bir nişan qalmaz” (6). “Balalara hədiyyə” adlı kitabında Firidun bəy laylalardan da istifadə etmişdir:

Layla dedim ucadan,
Ünüm çıxdı bacadan,
Səni Tanrı saxlasın
Çiçəkdən, qızılıcadan.
Balam, layla, a layla!
Gülüm, layla, a layla!

Layla dedim adına,
Haqq yetişsin dadına,
Hər layla eşidəndə,
Balam düşər yadıma.
Balam, layla, a layla!
Gülüm, layla, a layla! (7).

Yanıltmac - şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarından biridir. Yanıltmacdakı sözlər fonetik cəhətdən bir-birinə çox oxşadığından bir neçə dəfə aramsız, tələsik təkrar edildikdə deyilişi çətinləşir, dil dolaşır və beləliklə sözlər bir-birinə qarışaraq gülüş doğurur (8). Nəzm və nəsr formasında olan yanıltmaclarda sözlər müəyyən mətn daxilində müxtəlif formalarda

təkrarlanaraq yaranır. Yanılımaclar daha çox uşaqların sözləri düzgün tələffüz etmə vərdişlərinə yiyələnməsi və nitq inkişafı baxımından çox *əhəmiyyətli olduğu* üçün öyrədilir. Firudin bəy Köçərli “Balalara hədiyyə” adlı kitabında xeyli sayda yanılımaclara da rast gəlirik: Bazarda nə ucuz? Mis ucuz, küncüt ucuz, duz ucuz (1, 37). Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul (1, 62).

Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var. Dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpi erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpi dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamayır (1, 84).

Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında folklorun demək olar ki, bütün janlarına rast gəlinir. O, öz yaradıcılığında zəmanəsini düşündürən bir çox problemləri də əks etdirə bilmiş, xalq poeziyasının incilərini mənimsəməklə birlikdə, həm də onu cilalayaraq, çap etdirərək yenidən xalqa qaytarmışdır. Xəlqilik, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, xalq adət-ənənələrinin təbliği onun yaradıcılığının əsasını təşkil edir. Uşaqların öz folklorunu mənimsəyərək böyüməsi üçün gördüyü işlər təqdirəlayiqdir. Ümumiyyətlə bütün bu deyilənlərdən aydın görünür ki, Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığı folklor nümunələri ilə çox zəngindir.

QAYNAQLAR

1. Firidun bəy Köçərli. Balalara hədiyyə Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat Evi, 2013, 172 s.
2. Nəbiyev, B. Görkəmli tədqiqatçı və ədəbiyyatşünas (1863-1920). Bakı: AzSSR EA, 1963. 164 s

3. Köçərli F.Ə. Seçilmiş əsərləri, Bakı, “Azər. SSR EA”, 1963, 341 s.
4. Vəliyev Ə.İ. Müasir Azərbaycan poeziyasında folklor motivləri (H.Kürdoğlunun yaradıcılığı əsasında). Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 168 s.
5. Vəliyev Ə.İ.-nin şəxsi arxivindəki Naxçıvan MR-dan topladığı folklor nümunələrindən.
6. [https://www.wikimedia.azaz.nina.az/Firidun_bey_Köçərli.html](https://www.wikimedia.azaz.nina.az/Firidun_bey_Koecerli.html)
7. <http://anl.az/el/Kitab/2016/Azf-284834.pdf>
8. <https://az.wikipedia.org/wiki/Yanıltmac>
9. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2010/iyun/122084.htm>

Səba NAMAZOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
ORCID: 0000-0002-7986-3073

AZƏRBAYCAN PUBLİSİSTİKASINDA FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİ İMZASI

Xülasə

Firidun bəy Köçərli elm və ədəbiyyat xadimləri sırasında məxsusi yeri olan görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yaradıcısı, ədəbiyyat tariximizin sistemli tədqiqatçısı və təbliğatçısı, publisist kimi çoxsahəli fəaliyyət imkanlarına malik olan Firidun bəy Azərbaycanın XIX əsr ədəbi irsinin ilk elmi tarixini yaratmaqla yanaşı, geniş istiqamətli araşdırmalarına M.F.Axundzadə irsi ilə başlayaraq onun maarifçi realist sənət nəzəriyyəsinin davamçısı və layiqli varisi kimi öz imzasını təsdiq etmişdir.

Firidun bəy Köçərlinin ilk məqalələri İrəvan gimnaziyasında işlədiyi zamanlarda işıq üzü görmüş, onun çeşidli mətbu orqanlarında dərc olunmuş məqalələrinin əsasını məhz xalqın mənafeyi, onun maariflənməsi kimi taleyüklü məsələlər təşkil etmişdir.

1903-cü ildən “Şərqi-Rus” qəzetinin əksər saylarında Firidun bəy Köçərlinin publisistik yazıları yer almışdır. Onun “Cavab” və “Bir adama cavab” adlı silsilə məqalələri, həmçinin “Hörmətli “Şərqi-rus” ruznaməsinə bir neçə sözlər”, “Qarabağ (Şuşa) müsəlman müəllimlərinin himməti”, “Qarabağdan (Şuşa), Tiflisdən şəhər məktəblərinə dərs verən müəllimlərin ictimai rəyi nədi?”, “Qarabağdan Zaqafqaziya darül-

müəlliminin Tiflisə nəql olunması”, “Müəllimlər ictimai”, “17-ci nömrənin məbədi” adlı məqalələri bu sıradandır.

Firidun bəy Köçərli “Şərqi-Rus”la əməkdaşlığına xeyli müddət davam etmişdir. Belə ki, 1904-cü ildə onun qəzetin bir sıra saylarında “Cavan müəllimlər”, “Cəmiyyəti-xeyriyyə”, “Ədəbiyyat. Anton Çexovun hekayələrindən”, “Ədəbiyyatımıza dair məktub”, “Gözəl bir kitab”, “Sülh və barışıq”, “Təbriknamələr”, “Təəssüf”, “Təzə kitab (Məqalə “Otello” faciəsinin yeni nəşri münasibətilə yazılmışdır), “Üç günlük səfər” adlı məqalələri dərc olunmuşdur.

1911-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 19-cu sayında Firidun bəy Köçərlinin müəllifliyi ilə M.Ə.Sabir haqqında “Bəradərim Cəlidən çap olunmağını iltimas edirəm” adlı məqalə, “Haqq yolu” qəzetinin 1-ci sayındakı “Həyata dəvət”, “İrşad” qəzetinin 5, 11 və 18 oktyabr tarixli saylarında “Yalançı dostluq” və “Hümmət lazımdır” adlı məqalələr, “Məlumat” qəzetinin səhifələrində böyük şair Sabirin vəfatı münasibətilə “Vəfati-şair” adlı yazı dərc olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən, 1913-cü ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 16 sentyabr və 12 oktyabr tarixli, 22 və 23-cü saylarında “Molla Nəsrəddin” jurnalının ədəbi dil istiqamətində apardığı mübarizəsinə müəllif “Ana dili” adlı silsilə məqalələri ilə cavab vermişdir.

Açar sözlər: publisistika, Firidun bəy Köçərli, jurnal, məqalə, yaradıcılıq

ПОДПИСЬ ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЖУРНАЛИСТИКЕ

Резюме

Фиридун бек Кочарли – одна из выдающихся личностей, занимающая особое место среди деятелей науки и литературы. Фиридун Бек, являющийся создателем азербайджанского литературоведения, систематическим исследователем и популяризатором нашей литературной истории, обладающий многопрофильной деятельностью в качестве публициста, помимо создания первой научной истории литературного наследия Азербайджана в XIX веке, начал свои обширные исследования с наследия М.Ф.Ахундадзе, как последователя и достойного продолжателя его просвещенной реалистической теории искусства, подтвердил свою подпись.

Первые статьи Фиридун бека Кочарли были опубликованы, когда он работал в Ереванской гимназии, и в основе его статей, опубликованных в различных органах печати, лежали интересы своего народа и его образование.

С 1903 года публицистические статьи Фиридун-бека Кочарли печатались в большинстве номеров газеты “Шарги-Русь”. Среди них его серии статей “Ответ” и “Ответ человеку”, а также “Несколько слов уважаемому газету” “Шарги-Русь”, “Посвящение учителям-мусульманам Карабаха (Шуши)”, “Каково общественное мнение об учителях, преподающих в городских школах из Карабаха (Шуши) и Тбилиси?”, “Командировка Закавказских учителей из Карабаха в Тбилиси”, “Учителя общественные”, “Храм номер 17”.

Фиридун бек Кочарли долгое время продолжал сотрудничество с “Шарги-Русь”. Так, в 1904 г. в нескольких номерах газеты были опубликованы его статьи “Молодые учителя”, “Община-призрение”, “Литература. Из рассказов Антона Чехова”, “Письмо о нашей литературе”, “Красивая книга”, “Мир и примирение”, “Поздравления”, “Сожаление”, “Новая книга” (Статья написана по случаю новой редакции трагедии “Отелло”), “Трехдневное путешествие”.

В 1911 году в 19-м номере журнала “Молла Насреддин” была опубликована статья “Прошу брата Джалиля опубликовать” о М.А. Сабире, автором которой является Фиридун-бек Кочерли, и статьи “Приглашение к жизни” в 1 номере газеты “Хакк йолу”, “Ложная дружба” и “Важно гуммет” в номерах газеты “Иршад” от 5, 11 и 18 октября, статья “Вафати-шаир” По случаю смерти великого поэта Сабира на страницах газеты “Малумат” вышла в свет.

Кстати, в 1913 году на борьбу журнала “Молла Насреддин” в направлении литературного языка автор ответил в номерах журнала “Молла Насреддин” от 16 сентября и 12 октября, 22 и 23-го ряда статей под названием “Родной язык”.

Ключевые слова: журналистика, Фиридун бек Кочерли, журнал, статья, творчество

SIGNATURE OF FIRIDUN BEY KOCHARLI IN AZERBAIJANI PUBLICISM

Summary

Firidun bey Kocharli is one of the outstanding personalities who has a special place among the figures of science and literature. In addition to creating the first

scientific history of the literary heritage of Azerbaijan in the 19th century, Firidun bey, the founder of Azerbaijani literary criticism, a systematic researcher and publicist of the history of our literature, who has multidisciplinary opportunities as a publicist, began his extensive research with the legacy of M.F.Akhundzade and confirmed his signature as a follower and worthy successor of his enlightened realist art theory.

The first articles of Firidun bey Kocharli were published when he was working at the Yerevan gymnasium, at the heart of his articles published in various press organs were precisely the interests of his people and such crucial issues as his education.

Since 1903, Firidun bey Kocharli's publicistic writings have appeared in most issues of "Shargi-Rus" newspaper. His series of articles entitled "Answer" and "An Answer to a Man", also "A few words to the respected "Eastern-Russian" newspaper", "The intention of Karabakh (Shusha) Muslim teachers", "What is the public opinion of teachers teaching City Schools from Karabakh (Shusha), Tbilisi?", "Transportation of a Transcaucasian darulmuallim from Karabakh to Tbilisi", "Teachers Public", "Temple of Number 17" articles are among them.

Firidun bey Kocharli continued his cooperation with "Shargi-Rus" for a long time. So, in 1904, in several issues of his newspaper, articles such as "Young teachers", "Jamiyyati-kheyriyya", "Literature. From the stories of Anton Chekhov", "A letter about our literature", "A beautiful book", "Peace and reconciliation", "Tebriknames", "Regret", "A new book (The article was written on the occasion of the new edition of the tragedy "Othello")", "A three-day trip" were published.

In 1911, the 19th issue of “Molla Nasreddin” magazine, authored by Firidun bey Kocharli, an article about M.A.Sabir entitled “I am asking my brother Jalil to print this”, “Invitation to Life” in issue 1 of “Haqq Yolu” newspaper, “False friendship” and “An attempt needed” articles in the October 5, 11 and 18 issues of “İrshad” newspaper, on the occasion of the death of the great poet Sabir, an article entitled “Vafati-shair” in the pages of “Malumat” newspaper were published .

By the way, in 1913, the author responded to the struggle of the magazine “Molla Nasreddin” in the direction of literary language in the issues of the magazine “Molla Nasreddin” dated September 16 and October 12, in 22nd and 23rd issued, with a series of articles entitled “Mother tongue”.

Key words: publicism, Firidun bey Kocharli, magazine, article, creativity

Firidun bəy Köçərli publisistik və tənqidçilik fəaliyyətinə hələ İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi dövrdən başlamışdır. Azərbaycan xalqının yaşayış tərzinə, mədəni yüksəlişə maneə törədən cəhətlərə yaxından bələd olan Firidun bəy ilk publisistik yazılarından etibarən mövcud həyatda, cəmiyyətdə gördüyü ictimai eybəcərliklərə qarşı çıxmış, xalqı mədəni-siyasi tərəqqiyə səsləmişdi. Bu baxımdan onun publisistikasının mövzu dairəsi olduqca geniş, toxunduğu məsələlər əhatəli idi.

Cəmiyyətdəki ictimai bəlalərinin tənqidi, qadın hüquqsuzluğu, çarizmin müstəmləkəçilik siyasəti, maarif, mədəniyyət, dil, əlifba, din, əxlaq və digər məsələlər Firidun bəy Köçərlinin ayrı-ayrı dövrlərdə Bakı, Tiflis, Bağçasaray, Peterburqda çıxan “Kaspi”, “Kavkaz”, “Novoye obozreniye”,

“Petrogradskiye vedomosti”, “Tərcüman”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İqbal”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin” və s. mətbuat orqanlarında yer almış məqalələrində maarifçi yöndən şərh olunmuşdu (2).

Firidun bəy Azərbaycan dramaturqlarının komediyaları üzərində ciddi tədqiqatlar aparmış və bu xüsusda “Tatar komediyaları” adlı məqaləsini yazaraq “Novoye obozreniye” qəzetində dərc etdirmişdi. Məqalədə Mirzə Fətəli Axundzadə ədəbi məktəbi davamçılarının XIX əsrin 90-cı illərində yazdıqları komediyalar təhlilə cəlb olunurdu. Burada, həmçinin müəllifin elmi tədqiq və təhlil predmetindəki konkretlik də aydın nəzərə çarpır. Digər maraq doğuran cəhət isə budur ki, F.Köçərli müasirlərinin əsərlərini Axundzadə komediyaları ilə müqayisəli şəkildə təhlil edib dəyərləndirmişdi. O, Haşım bəy Vəzirovun “Evlənmək su içmək deyil” komediyası haqqında vaxtilə belə qeyd etmişdi:

“Bu komediya Axundzadənin “Məstəli şah” əsərinin təsiri altında yazılmışdır və müəllif komediyanın ayrı-ayrı yerlərində öz müəlliminə təqlid etməyin gözəl nümunələrini vermişdir. Bədii cəhətdən bu komediya Axundzadənin əsərlərindən xeyli geri qalır. Bununla belə, həmin komediya yaxşı işlənmişdir, canlı dillə yazılmışdır, onda həqiqi məişət səhnələri və təbii yumor çoxdur... Haşım bəy qadın tiplərinin təsvirində böyük qabiliyyət göstərir. Onun yaratdığı kişi tipləri isə solğundur və inandırıcı çıxmır” (1, 25).

Firidun bəy Köçərli Haşım bəyin sözü gedən əsəri ilə Nəcəf bəy Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər” komediyası arasında nəzərə çarpacaq dərəcədə “ümumi cəhətlər” görür və bunun səbəbini “hər iki əsərdə qələmə alınmış hadisələrin” gündəlik həyatda tez-tez təkrar olunması,

onların həm Haşım bəyə, həm də Nəcəf bəyə bəlli olması ilə bağlayırdı.

Ona görə də demək olar ki, “iki əsər arasındakı oxşayış müəlliflərin ikisinin də Axundzadənin “Məstəli şah” komediyasını təqlid etmələri üzündən meydana gəlmişdir” (1, 26).

Məqalədə Nəriman Nərimanovun “Nadanlıq” dramı tənqid olunur, pyes “qarışq növdən olan bir dram əsəri” kimi səciyyələndirilirdi. F.Köçərli əsərdə həyat həqiqətlərinin bədii təqdimində ciddi qüsurlar olduğu qənaətini də irəli sürmüşdü. Əsərin fikir bitkinliyi və bütövlük baxımından naqis tərəflərini diqqətə çatdıran Firidun bəy yazırdı:

“Dördpərdəli “Nadanlıq” komediyasında tam və bitkin əsərin məziyyətləri yoxdur. Burada kəndli həyatının müxtəlif tərəfləri solğun təsvir olunur. Hadisələr arasındakı hərəkət bir-bir ilə çox ağır bağlanır. Bu isə əsərin məzmununu ardıcıl surətdə nağıl etməyi xeyli çətinləşdirir” (1, 27).

Çağdaş ədəbiyyat məsələlərindən Firidun bəy Köçərli XX yüzilliyin başlanğıcında çap etdirdiyi “Qafqaz tatarlarının ədəbiyyatı” (1903) kitabçasında hərtərəfli bəhs etmişdi. Həmin kitabçanın sonluğunda müəllif, XIX əsrin 60-cı illərini “Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı tarixində ən səmərəli və ən xoşbəxt bir dövr” (1, 68) kimi xarakterizə edərək zamanın tərəqqi yönü meyllərini açıqlayır, yazıçıların ədəbi irsində dramatik növə, komediya janrına müraciət etmələrinin səbəbini aydınlaşdırırdı. Məhz o keyfiyyətlərinə görə də Nəcəf bəy Vəzirovun komediyalarını və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsini Firidun bəy Köçərli təqdir etmişdi:

“Cənab Nəcəf bəy Vəzirov öz komediyalarında böyük bir istedad göstərmişdir; o, mülkədar təbəqəsinin patriarxal məişətindən alınmış müxtəlif hadisələri sənətkarlıqla təsvir

edir... Cənab Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev “Dağılan tifaq” adlı əsərində mülkədar-bəy təbəqəsinin həyatının düzgün mənzərəsini vermişdir... Lakin cənab Haqverdiyevin belə bir zəif cəhəti vardır ki, o, öz komediyalarına nə isə cinləri və ölmüş adamların ruhlarını salır; bizə elə gəlir ki, başqa xalqların əsərlərindən iqtibas olunmuş bu manera ilə o, öz komediyalarının əhəmiyyətini xeyli aşağı salır” (1, 74-75).

Firidun bəy Köçərlinin publisistikasında Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Seyid Əbülqasim Nəbati, Abdulla bəy Asi, İsmayıl bəy Nakam, Məhəmməd Bağır Xalxali, ələlxüsus da Mirzə Fətəli Axundzadə, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani haqqındakı oçerklər fikrin geniş və əhatəli təqdimi cəhətdən diqqəti cəlb edir. Həmin oçerklərdə haqqında bəhs edilmiş sənətkarların dövrü, həyatı, ictimai mənşəyi, təhsili, yaşayış tərzi, məşğuliyyətləri, müasirləri ilə münasibətləri barədə hərtərəfli söz açılaraq yaradıcılıqlarının başlıca istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Beləcə, həyatı boyunca mətbuatla sıx əlaqədə olan Firidun bəyin yüzlərlə məqaləsi hələ sağlığında ikən Bakı, Tiflis, Bağçasaray və Peterburqda bir sıra nəşrlərdə silsilə şəkildə işıq üzü görmüşdü.

Köçərlinin publisistik məqalələri mövzu aktuallığı və siyasi kəskinliyi ilə diqqət çəkir. Belə ki, çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin ifşası, milli oyanışa çağırış ruhu, qadın azadlığı uğrunda mübarizə motivləri, Firidun bəy Köçərlinin publisistikasının əsasını təşkil edirdi.

Böyük vətəndaş və milli duyğulara köklənmiş yaradıcılığa sahib Firidun bəy Köçərli Ana dilimizin də hədsiz vurğunu idi. Onun 1913-cü ildə qələmə aldığı “Ana dili” məqaləsi (3, 4) zamanında xüsusi aktualıq kəsb edirdi. Dilimizin varlı-

ğının qorunması naminə ardıcıl mübarizə aparən Firidun bəy öz məqaləsində oxuculara belə səslənmişdi:

“Hər millətin özünə məxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir. Həyatının mayası mənziləsindədir. Ananın südü bədənin mayası olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəninə sevdini kimi ana dilini də sevir.

Bu, Allah təalanın gözəl nemətlərindən birisidir. Onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə bərcdur” (3).

Dərin düşüncəyə malik, millətində olan sonsuz sevgisini qəlbində qürurla daşımış qüdrətli ədəbiyyat tarixçisi və nəzəriyyəçisi, tərcüməçi, mətbuat, teatr qurucusu, böyük vətəndaş olan Firidun bəy Köçərlinin sözü gedən məqaləsi “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində yer almışdı.

Böyük ziyalı, ədəbiyyatşünas-alim, maarifçi-demokrat, publisist Firidun bəy Köçərli ümumtürk ədəbiyyatı və mədəniyyətinin inkişafı, çiçəklənməsi naminə yorulmadan çalışmış, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin tarixinə ilk ədəbiyyat tarixinin yaradıcısı kimi adı, imzası əbədi həkk olunmuşdur.

QAYNAQLAR

1. Köçərli F. Əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2013
2. Pirəliyev V. Firidun bəy Köçərlinin publisistikası. Bakı, 2010, 335 səh.
3. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 16 sentyabr 1913, № 22
4. “Molla Nəsrəddin” jurnalı. 12 oktyabr 1913, № 23

Nigar HƏSƏNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

nigar.qasanova.80@mail.ru

ANA DİLİMİZİN TƏDRİSİ, TƏBLİĞİ İSTİQAMƏTİNDƏ FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN MÖVQEYİ

Xülasə

Azərbaycanda dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, elm və təhsilimizin inkişafına həyatını həsr edən, savadsızlığın aradan qaldırılması uğrunda fəal mübarizə aparan ziyalılarımızdan biri – Firidun bəy Köçərli bu gün də maarif fədaisi kimi xatırlanır. XX əsr ədəbi-nəzəri fikir tarixində əvəzsiz xidmətləri olan Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərlinin (1863-1920) Azərbaycan elm, təhsil, maarifinin inkişafında özünəməxsus yeri vardır. Onun məktəb, müəllim, ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərslik və tərcümələr haqqında onlarla maraqlı, aktual məqalələrinə hər zaman müraciət edilib. O, müxtəlif elmlərə yiyələnmiş, dünya ədəbiyyatını mütaliə etmişdir. Bütün bunlar onun həyatında dərin iz buraxmışdır. Onun fəaliyyəti müəllimlik fəaliyyəti, yazıçı-publisistik fəaliyyəti, tərcüməçilik və elmi yaradıcılıq fəaliyyəti olaraq bir neçə istiqamətə ayrılır.

Görkəmli Azərbaycan alimi, tənqidçi və pedaqoqu Firidun bəy Köçərli Mirzə Fətəli Axundzadənin davamçısı olmuşdur. Onun ədəbi, ictimai və pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən araşdırılmış, bu gün də araşdırılmaqda davam etdirilir. Ədibin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri böyük xidmətləri sırasındadır.

Firidun bəyin yaradıcılığını izləyərkən belə qənaətə gəlmək olur ki, Firidun bəy Köçərli yalnız ana dilimizdə yazılan əsərləri Azərbaycan xalq ədəbiyyatına aid edirdi. Əslində isə həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm bir sıra xalqların ədəbiyyatlarında xarici dillərdə yazılmış əsərlər mövcuddur. Firidun Köçərli acınacaqlı vəziyyətə düşməyimizin səbəbini millətimizə qaydasınca təlim-tərbiyə verən müəllimlərimizin olmasında görürdü. Müsəlman övladlarının layiqli şəkildə bilik qazanmadıqları Firidun Köçərliyə çox ağır gəlirdi, müəllimlərin yalnız xoşladıqları ərəb və fars kitablarından dərs keçmələrini qəbul edə bilmirdi. Firidun Köçərliyə görə, sənətkar xalqının maariflənməsinə, tərəqqisinə çalışmalıdır. Odur ki, xalqını, vətəni, dilini, ədəbiyyatını sevən Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığının öyrənilməsi hər zaman aktualdır.

Açar sözlər: Firidun bəy Köçərli, millət, təhsil, ana dili, dərslik, Azərbaycan ədəbiyyatı, folklor

ПОЗИЦИЯ ФИРИДУН БЕКА КОЧЕРЛИ В НАПРАВЛЕНИИ ПРЕПОДАВАНИЯ И ПОПУЛЯРИЗАЦИИ НАШЕГО РОДНОГО ЯЗЫКА

Резюме

Фиридун бек Кочерли, один из наших интеллигентов, посвятивший свою жизнь развитию нашего языка, литературы, культуры, науки и образования в Азербайджане и активно боровшийся за ликвидацию неграмотности, до сих пор помнят как подвижника просвещения. Фиридун бек Ахмед ага оглы Кочарли (1863-1920), оказавший неоценимые услуги в истории литературно-теоретической мысли XX века, занимает уникальное место в развитии науки, образования и просвещения в

Азербайджане. Всегда обращались к десяткам интересных и актуальных статей о школах, учителях, литераторах, художественных произведениях, учебниках и переводах. Он осваивал различные науки и читал мировую литературу. Все это оставило глубокий след в его жизни. Его деятельность делится на несколько направлений, таких как преподавательская деятельность, писательско-публицистическая деятельность, переводческая и научно-творческая деятельность.

Выдающийся Азербайджанский ученый, критик и педагог Фиридун бек Кочерли был последователем Мирзы Фатали Ахундзаде. Его литературная, общественная и педагогическая деятельность исследовалась Азербайджанскими литературоведами и продолжает исследоваться сегодня. Произведение писателя “Азербайджанская литература” является одним из его больших произведений.

Следя за творчеством Фиридун-бека, можно сделать вывод, что Фиридун-бек Кочерли относил к Азербайджанской народной литературе только произведения, написанные на нашем родном языке. На самом деле произведения, написанные на иностранных языках, есть как в азербайджанской литературе, так и в литературе ряда народов. Причину нашего плачевного положения Фиридун Кочерли видел в отсутствии учителей, которые должным образом воспитывают наш народ. Тот факт, что дети-мусульмане не получали должных знаний, очень тяжело переживал Фиридуна Кочерли. По мнению Фиридуна Кочерли, художник должен работать на просвещение и прогресс народа. Поэтому всегда актуально

изучение творчества Фиридун бека Кочерли, любящего свой народ, Родину, язык, литературу.

Ключевые слова: Фиридун бек Кочерли, нация, образование, родной язык, учебник, азербайджанская литература, фольклор.

THE POSITION OF FIRIDUN BEY KOCHERLI IN THE DIRECTION OF TEACHING AND PROMOTING OUR MOTHER TONGUE

Summary

Firidun Bey Kocherli, one of our intellectuals who dedicated his life to the development of our language, literature, culture, science and education in Azerbaijan and actively fought for the elimination of illiteracy, is still remembered today as a devotee of education. Firidun bey Ahmed aga oglu Kocharli (1863-1920), who had invaluable services in the history of literary and theoretical thought of the 20th century, has a unique place in the development of science, education, and enlightenment in Azerbaijan. Dozens of interesting and relevant articles about schools, teachers, literary figures, artistic works, textbooks and translations were always consulted. He mastered various sciences and read world literature. All this left a deep mark on his life. His activity is divided into several directions, such as teaching activity, writer-publicist activity, translation and scientific creative activity.

The outstanding Azerbaijani scientist, critic and pedagogue Firidun Bey Kocherli was a follower of Mirza Fatali Akhundzadeh. His literary, social and pedagogical activity was investigated by Azerbaijani literary scholars and

continues to be investigated today. The writer's work "Azerbaijani literature" is one of his great works.

While following the creativity of Firidun Bey, we can conclude that Firidun Bey Kocherli only considered works written in our mother tongue to Azerbaijani folk literature. In fact, there are works written in foreign languages both in Azerbaijani literature and in the literature of a number of nations. Firidun Kocherli saw the reason for our deplorable situation in the lack of teachers who properly educate our nation. The fact that Muslim children did not acquire proper knowledge was very difficult for Firidun Kocherli. According to Firidun Kocherli, the artist should work for the education and progress of the people. Therefore, it is always relevant to study the creativity of Firidun Bey Kocherli, who loves his people, homeland, language, and literature.

Key words: Firidun bey Kocherli, nation, education, native language, textbook, Azerbaijani literature, folklore

Azərbaycanda dilimizin, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, elm və təhsilimizin inkişafına həyatını həsr edən, savadsızlığın aradan qaldırılması uğrunda fəal mübarizə aparan ziyalılarımızdan biri – Firidun bəy Köçərli bu gün də maarif fədaisi kimi xatırlanır. Azərbaycanın klassik ziyalıları xalqı öz hüquqları uğrunda mübarizəyə səsləmək, milli özünüdərk və azərbaycançılıq ideyalarını təbliğ etmək, imperiya basqılarının ən ağır çağlarında belə əsrlərdən süzülüb gələn millimənəvi dəyərlər sistemini zənginləşdirmək və onu qoruyub nəsillərə çatdırmaq işində ədəbi yaradıcılığın bütün növlərindən istifadə etmişlər (3, 4). XX əsr ədəbi-nəzəri fikir tarixində əvəzsiz xidmətləri olan Firidun bəy Əhməd ağa oğlu Köçərlinin (1863-1920) Azərbaycan elm, təhsil, maarifinin

inkişafında özünəməxsus yeri vardır. Onun məktəb, müəllim, ədəbi şəxsiyyətlər, bədii əsərlər, dərslik və tərcümələr haqqında onlarla maraqlı, aktual məqalələrinə hər zaman müraciət edilib. Firidun bəy Köçərli 26 yanvar 1863-cü ildə Şuşada anadan olmuşdur. Uşaqılıq illəri Şuşanın Köçərli məhəlləsində keçib. Şuşadakı Realni rus məktəbində və Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır. O, Şuşaya gələn Çernyayevski tərəfindən seçilib Qoriyə aparılmışdır. Həmin vaxt şəhər və kəndlərdən istedadlı uşaqlar tapılaraq Qoriyə oxumağa aparılırdı. Yeddi bacının bir qardaşı olan Firidunun ailəsi bu seçimə müqavimət göstərsə də, ziyalılar Şuşa ağsaqqallarının köməyi ilə onu aparmağa nail olmuşdur. Görkəmli ziyalının sonralar “Azərbaycan ədəbiyyatı” məqaləsində doğulduğu torpaqla bağlı bir müqayisəsi də çox diqqətçəkicidir: Qarabağ Azərbaycan şairlərinin parnası və yüksək ilhamlı şairlərin yuvası Şuşa dağlarının zirvələrindədir”. O, müxtəlif elmlərə yiyələnmiş, dünya ədəbiyyatını mütaliə etmişdir. Bütün bunlar onun həyatında dərin iz buraxmışdır. Onun fəaliyyəti müəllimlik fəaliyyəti, yazıçı-publisistik fəaliyyəti, tərcüməçilik və elmi yaradıcılıq fəaliyyəti olaraq bir neçə istiqamətə ayrılır. Firidun bəy Köçərli dünya ədəbiyyatına yaxından bələd idi. O cümlədən rus ədəbiyyatında Qoqol, Puşkin, Dostoyevski, Çexov, Maksim Qorki və başqalarının mədəniyyətin inkişafında rolunu dəyərləndirirdi. Eləcə də Şərq ədəbiyyatında Firdovsi, Sədi, Xəyyam, Rumi, Cami və digərlərinin yaradıcılığı ilə bağlı qiymətli fikirlər söyləmişdir. Türk şairi Yusif Nəbiyə həsr edilmiş oçerk yazmışdır.

Görkəmli Azərbaycan alimi, tənqidçi və pedaqoqu Firidun bəy Köçərli Mirzə Fətəli Axundzadənin davamçısı olmuşdur. Onun ədəbi, ictimai və pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan ədəbiyyatşünasları tərəfindən araşdırılmış, bu gün də

araşdırılmaqda davam etdirilir. Ədibin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri böyük xidmətləri sırasındadır. O, belə bir əsəri yazmaq fikrinə İrəvan gimnaziyasında müəllimlik etdiyi illərdə düşmüşdü. Onu bu işə sövq edən Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani və digər klassiklərimizin həyat və yaradıcılığının sistemli şəkildə öyrənilməməsinin narahatlığı idi. Vaxtilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid sistemli bir əsərin olmadığından şikayət edən Eynəli bəy Sultanov sonra yazırdı ki, bu vaxta qədər bizlər o fikirdə idik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri “keçmiş əsərlərin qaranlığında itib-
batıbdır və onu tapıb, tərtib edib, tarix nizamına mindirmək qeyri-mümkündür. Amma indi, Firidun bəyin 3 leksiyasından sonra böylə fikir çaş olması məlum oldu. Öz vaxtında türk qardaşlarımızın qalanları dəxi şəkkdən çıxarlar. Çox çəkməz ki, bizim ədəbiyyat tarixi dirilər (8). Abbas Səhhət yazırdı: “...Firidun bəy Köçərli cənablarının Qafqaz ədəbiyyatına dair cəm etdiyi məcmuə neçə sənələrdən bəri cəmiyyətimizin əlində baziçə olaraq qalmışdır. Biz kəndimiz öylə əsərlərə qədr-qiymət verməyib, nəşrinə himmət göstərmirik və böylə müəllifləri tərğib və təşviq etmirik, bir daha yeni müəlliflər yeni-yeni əsərlər yazmağa həvəs edərmi? Haşa və kəlla! Böylə olduqda sairin bizi nerədən bilib və nə ilə tanıyacaqır? Yaxud lisan və ədəbiyyatımızı məktəblərdə oxumaq üçün var qüvvəmizlə çalışmasaq, övladımız onları nasıl bilər?” (1). Abdulla Şaiq isə hesab edirdi ki, “bizim el ədəbiyyatımız o qədər vüsətlidir ki, onu yazmaqla qurtaracaq şeylərdən deyil. Millətimizin istedad və məharəti-fitrilərinə və əhvali-ruhiyyəsinə aşina olmaq istəyənlər möhtərəm bəradərim Firidun bəy Köçərli cənablarının təlif etdiyi “Balalara hədiyyə” nam kitabçasından istifadə edə bilərlər. Həqiqətdə bəradərim

Firidun bəy camaatımızın arasındakı nağıl, məsəl tapmaca və şeirləri bir yerə toplamaqla Qafqaz müsəlmanlarının boynuna böyük bir haqq qoymuşdur. Söz yox ki, itmiş-batmış o qiymətli gövhərləri cəm etmək Firidun bəy cənablarına ağır zəhmət ilə müyəssər olmuşdur” (2, 122-123). Professor Mir Cəlal Paşayev yazırdı ki, Köçərlinin əsəri “...bütün keçmiş məcmuələrdən fərqli olaraq, birinci dəfə ədəbi təhlili, yalnız ədəbiyyatı öyrənmək deyil, həm də qiymətləndirmək təşəbbüsünü irəli sürən əsər idi” (7, 242).

Görkəmli ziyalı, milli təəssübkeş alim hər zaman xalqımızın müdrik olduğunu, hazırcavablığını qeyd edirdi. “Molla Nəsrəddin” məqaləsində yazırdı: “Məlumdur ki, Şərqi xalqları, xüsusilə azərbaycanlılar öz danışqlarını məsəllər, atalar sözləri və Şərqi müdrik məzhəkəçisi olan Molla Nəsrəddinin lətifələri ilə bəzəməyi sevirlər. Bu əfsanəvi Molla xalq müdrikliyinin və hazırcavablığının ifadəçisidir. Onun lətifələri o qədər həyatı və məzəlidir ki, bu lətifələrdə o qədər səmi mi bir yumor vardır ki, hamı onlarla maraqlanır və azərbaycanlıların arasında həmin lətifələri bilməyən və yeri gələndə bu və ya digər bir lətifəni danışmayan adam çox nadir tapılır. Hətta Azərbaycan dilində danışa bilən ermənilər və gürcülər də Molla Nəsrəddinin lətifələri ilə maraqlanırlar (3, 79). Müdrikliyi, hazırcavablığı ilə digər xalqların diqqətində olan insanlarımızın yüksək səviyyədə təhsil almasına, elmi olmasına çalışan Firidun bəy bir sıra çatışmazlıqların səbəbini müəllimlərin azlığı ilə bağlayırdı. “Məişətimizə dair” silsilə məqaləsində “Müəllimlərimiz və onların halı”ndan üçüncü bölümdə bəhs edir: “Müəllimlərin və səyi qeyrəti sayəsində çox qövm və tayfalar xoşbəxt olub ağ günə çıxıblar, şan və hörmət qazanıblar, dövlət və qüvvət kəsb ediblər. Keçən on doqquzuncu əsrin 70-ci sənəsində almanların firənglərə qalib

gəlməyi onların müəllimlərinə isnad olduğunu təsdiq edib, qəti surətdə deyə bilərik ki, miləli-müxtəlifə arasında hər zaman və məkanda vüquə gələn hər qism dava və müharibələrdə xah siyasi olsun, xah iqtisadi və xah qeyri, qalib gələn tərəf müəllimləri sayəsində nüsrət tapmışlar və qalib gəlmişlər (3, 98).

F.Köçərlinin milli məktəblərimizin bərhad vəziyyətini, insanları pərişan edən halını təsvir etməsi Hacı Seyid Əzim Şirvaninin Həsən bəy Məlikova xitabən yazdığı müraciətlə eyniyyət təşkil edir:

Hansı məktəbdə fövci-ətfali
Hansı bir elmdən edək hali?
Məktəbi-tibb, ya ki, hikmətdən,
Ya ki, hərbiyyə, ya ki hirfətdən?
Necə kim, ol “Vəkili-naməlum”
Eyləmişdi bu nüktəni mərqum.
Əvvəla, bizdə yox o məktəblər
Ki, verə kəsbi-elmi xalqa səmər.
Nə o günə kitablar əlan.
Ki, ola lisanımızda bəyan.
Bizə hasil nə şey olur yoxdan
Ki, itibdir kitabımız çoxdan (3, 99).

Firidun Köçərli acınacaqlı vəziyyətə düşməyimizin səbəbini millətimizə qaydasınca təlim-tərbiyə verən müəllimlərimizin olmamasında görürdü. Müsəlman övladlarının “gözəl ömürlərini qaranlıq və nizamsız məktəblər küncündə, quru həsirlər üstündə” keçirərək layiqli şəkildə bilik qazanmadıqları Firidun Köçərliyə çox ağır gəlirdi, müəllimlərin yalnız xoşladıkları ərəb və fars kitablarından dərs keçmələrini qəbul edə bilmirdi. Firidun Köçərli hesab edirdi ki, 27 il ərzində 200 müəllimin yetişməsi çox azdır, “dəryaya nisbət bir qətrə

mənziləsindəndir, desək, mübaliğə etmiş olmaıq”. Ədib onu da vurğulayırdı ki, çox müəllimlərin bu ağır sənətə, çətin peşəyə tab gətirməyərək, iki-üç il müəllimlik etdikdən sonra başqa qulluqların dalınca getmələri təəssüf doğurur. “Əlbəttə, o kəslər ki, müəllimlik kimi möhtərəm və müqəddəs xidməti tərk edib, qeyri-peşə dalınca gediblər, mənəviyyat cəhətincə öz əhdi-peymanlarını şikəst ediblər, ümumi xidməti əda etməkdən, millətə qulluq eləməkdən boyun qaçırıblar.

...Müəllimlik peşəsinə müdavimət edib, onun zəhmətinə qatlanıb qalanların halı və güzəranı ziyadə üsrət və məşəqqət içində keçibdir və keçməkdədir” (3, 102). Burada Firidun bəy Köçərli qeyd edir ki, dolanacaqlarını yaxşılaşdıran bir çox müəllimlər kəndlərdən şəhərə üz tutmuş müəllimlərdir. Bu müəllimlərin əksəriyyəti şəhərdə yaşayan savadlı insanların dünyagörüşünün yüksək olduğuna üstünlük verdikləri üçün, ziyalı təbəqə ilə ünsiyyətə meyil etdikləri üçün kənd həyatını tərk etmişlər.

Təəssübkeş ziyalı “Milli bayram” məqaləsində yazır: “Aya, biz Azərbaycan türklərinin sereteliləri, çavçavadzələri olmayıbdırımı? Bizim milli şairlərimiz ərseyi-dünyaya gəlməyibdirimi? Aya, bizlər belə möhtərəm şəxslərin vücudundan məhrummu qalmışıq? Bu suallara cavab verib deyə bilərik ki, bizim də çox böyük, müqtədir və xoştəb milli şairlərimiz olubdur və lakin mütəəssüf onların qədir və qiyməti nə öz vaxtlarında və nə bu halda bilinməyibdir. Bu vaxtadək nə Qasım bəy Zakirin və nə Hacı Seyid Əzim Şirvaninin tərcümeyi-halları və əşari-asarı kamalınca öyrənilməyibdir. Bu qəflət və kəmetinalıq bizim hala cəhalət və kəsəlet içrə yaşayıb qalmağımıza böyük bir sübutdur” (3, 92). Bu məqamda onu da qeyd edək ki, görkəmli alim Kamran Əliyev Firidun bəy Köçərlinin özünün dil sənətkarlığından bəhs

edərkən yazır ki, müəllif söylədiyi fikirləri sual cümləsi qurmadan da ifadə edə bilərdi. Görünür, oxucuda maraq yaratmaq, oxucunun deyilən, xatırlanan söhbətlərə diqqətini artırmaq təşəbbüsü bu məsələdə xüsusi rol oynamışdır. Sual cümlələrindəki intonasiya məqalənin məziyyətini xeyli yüksəltmiş olur (4, 107). Kamran Əliyev bir daha əlavə edir ki, bunlar da cavabı olan suallardır və tənqidçinin yaradıcılıq laboratoriyasının sənətkarlıq sirlərini öyrənmək üçün səciyyəvidir. Yəni tənqidçi məqalənin tam və bütöv alınması üçün müxtəlif bədii ifadə vasitələrindən istifadə edirdi. Bu isə onun tənqidçi sənətkarlığını nümunəyə çevirir, müasirləri və xələfləri üçün örnək səviyyəsinə qaldırırdı (4, 108).

Yusif Vəzir Çəmənəzəminli “Milli-mədəni işlərimiz” adlı silsilə məqalələrində (IV Köçərlinin əsərləri) yazır: “Ədəbiyyatımızı müntəzəm bir şəkllə salmaq və ümumə tanıtmaq əhəmiyyətli, həm də çox əhəmiyyətli məsələlərdəndir. Bu yolda iyirmi ildən bəri çalışması ilə və ədəbiyyatımızı nizama salması ilə məşhur Firidun bəy Köçərlidir. Firidun bəy ən müqtədir, ən sevgili ədiblərimizdən biridir. Bu şəxs ədəbiyyat tariximizi yazmaq ilə bütün keçmişimizi dirilti. Şairlərimizin ülvi ruhlarını canlandırdı və həyati-fikriyyəimizi təbii yoluna saldı. Çox heyf ki, Firidun bəy həzrətlərinin çox az əsərləri oxuculara mal oldu. Ən güzidəsi, “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyat tarixi hələ təb olunmayıb qalır” (3, 675).

Firidun bəyin yaradıcılığını izləyərkən belə qənaətə gəlmək olur ki, Firidun bəy Köçərli yalnız ana dilimizdə yazılan əsərləri Azərbaycan xalq ədəbiyyatına aid edirdi. Əslində isə həm Azərbaycan ədəbiyyatında, həm bir sıra xalqların ədəbiyyatlarında xarici dillərdə yazılmış əsərlər mövcuddur. Firidun bəy Köçərliyə görə, sənətkar xalqının maariflənməsinə, tərəqqisinə çalışmalıdır. Bunu əyani bildir-

mək üçün ədib Şekspir, Hüqo, Bayron, Höte, Puşkin, Tolstoy kimi klassiklərin xalqının elm və əxlaqının yüksəlişində oynadığı rolu xatırladırdı. Alim Azərbaycan klassiklərindən Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir və digərlərinin yaradıcılığını təhlil süzgülündən keçirirdi. Klassiklərin əsərlərinin bu gün üçün müasir əhəmiyyətini önə çıxarırdı. O, ədəbiyyatın xəlqiliyini ədibin xalq həyatı ilə nə qədər bağlılığı ilə ölçürdü. Bildirirdi ki, "...Bir müsənnif və şair nə qədər öz millətinə yavuş olsa, onun adət və xasiyyətləri üzrə nəşvü nüma tapsa, milliyyət qanı onun damarlarında nə qədər artıq cərəyan etsə, bir o qədər onun əsərlərində dəxi milliyyət qoxusu və milliyyət nişanəsi artıq görünəcəkdir (4, 77). Firidun bəy ana dilində danışmağın qürurverici olduğunu vurğulayır, əcnəbi sözlərin ehtiyac olmadığı halda işlədilməsində, dilimizin korlanması məsələsində barışmaz mövqə tuturdu. "Vəqta ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var, və yainki ana dili ilə bir mənəni bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki, lazımdır söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, elm göstərmək və mollalıq izhar etmək iddiasına düşüb, kəlamı qəliz ibarələr ilə çətin anlaşılan ərəbi və farsı sözlər ilə doldurub, əsl mənəni dəxi və dərinə salmaq" (5, I, 79).

Ana dili millətin milli sərvətidir. Dil məsələsində Firidun bəy Köçərli Yusif Vəzir Çəmənəzəminli, Ömər Faiq Nemanzadə, Üzeyir Hacıbəyli və digər vətənpərvər, milli ruhlu ziyalılarla eyni fikirdə idi. Firidun bəy Köçərli demək olar ki, Mirzə Fətəli Axundzadə və M.Şaxtəxtinskinin ardıcılı olaraq ərəb əlifbasının xüsusilə də Azərbaycan təhsili və mətbuatı sahəsində yaratdığı çətinlikləri qəbul edər bimir, islahata ehtiyac olduğunu deyirdi: "Çox çəkməz, bu mühüm məsələ həll olunar və müsəlmanların əlifbası dəyişdirilib və

asanlaşmış sair mədəniyyətli millətlərin əlifbası kimi, ümum və intişarına” kömək edən qüvvətli vasitə olar (5, I, 435). Firidun bəy Köçərli hesab edirdi ki, xalqın dilinə yaxın, xalqın anladığı, başa düşdüyü sadə bir dildə olmalıdır: “...Qəzetlərimizdə dərc olunan qəliz ibarələr ilə yazılmış bəzi siyasi, ədəbi və fənni məqalələri oxuyanlar anlamayıb məyus olurlar və qəzet oxumaqdan ikrah edirlər. Bu açıq həqiqəti nədənsə qəzet və jurnal verənlər başa düşməzlər və osmanlı qəzetçilərinə müqəllidlikdən əl çəkmirlər. Cəridələri bir il, para il ömür sürüb, müştəri-sizlikdən qapanır, zəhmətləri puça çıxır, külli xərc və məsarifləri hədəf gedir” (5, I, 79). Firidun bəy Köçərli tələbələrinə ana dilini sevməyi, bu dildə danışmağın qürurlu olduğunu aşılayırdı. Molla Pənah Vaqifin, Molla Vəli Vidadinin, Mirzə Fətəli Axundzadənin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun, Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Həsən bəy Zərdəbinin əsərlərini oxumağı tövsiyə edirdi. O yazırdı: “Qəliz, çətin və dolaşmış dildə yazan ədiblərin fikirləri də dolaşmış olur, onların əsərləri çətin və ağır oxunulur və insana fərəh əvəzinə qəm və kədər gətirir (5, I, 304).

Yusif Vəzir Cəmənəminli “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə” məqaləsində yazırdı: “El ədəbiyyatını toplamaq dilimizə artıq genişlik verəcək. Bu nöqtəyi nəzərdən Firidun bəy Köçərli həzrətlərinin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” zərflövəli kitabı ziqiyət bir əsərdir. Köçərlinin “Balalara hədiyyə”si və Mirzə Məhəmməd Axundovun “Məclis yaraşığı” da bu yolda böyük xidmətlər edirlər (3, 641). Firidun bəy Köçərli “Balalara hədiyyə” kitabının adını heç də təsadüfi adlandırmamışdı, çünki o, uşaqların tərbiyəsində kiçik yaşlarından onları ana dilində, xalq ədəbiyyatı ruhunda tərbiyə etməyin vacibliyini bildirirdi. Dilə, anaya, vətənə məhəbbət hissinin uşaq ikən aşılanmasını valideynlərə tövsiyə

edirdi. Uşaqların körpəlikdən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini eşidərək, duyaraq böyüməsinin əhəmiyyətini çatdırır, məsləhət verirdi. Göstərirdi ki, bunlar ağızdan ağıza ötürülərək gələcək nəsillərə çatdırılır. Tədqiqatçı Gülnar Osmanova alimin ədəbi irsində şifahi xalq ədəbiyyatı məsələlərinin tədqiqindən danışıarkən qeyd edir ki, “uşaq psixologiyasına yaxından bələd olan bir pedoqoq kimi, Firidun bəy Köçərli bu nümunələr vasitəsilə uşaqlara maarifçilik ideyaları aşılayır, onların fikrinin aydınlaşmasına, həyat və məişət haqqında təsəvvürlərinin genişlənməsinə yardımçı olmağa çalışırdı. Firidun bəy Köçərli ardıcıl olaraq xalqın sənət incilərini toplamış, sahmana salmış, ana dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizə aparmışdı. Dərsləklərdə Firidun bəy Köçərlini, hər şeydən əvvəl, maraqlandıran sadə, anlaşılıq dil məsələsi və uşaqlar üçün məişətimizdən götürülüb yazılmış hekayə, şeir və nağıllar idi (4, 57). Ana dilinin müqəddəsliyi Firidun bəy üçün hər şeydən öndə idi. Bu mövzuda o, hər zaman öz mövqeyini ortaya qoyurdu. “Millətini sevən, onun mənəvi diriliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan, ədiblərimizdən və şairlərimizdən çox-çox təvəqqe edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, meymunluqdan əl çəksinlər, fikirlərini açıq və sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın, düşünsün və ayılsın. Ancaq bu yolla yazan ilə oxuyanın arasında dostluq, ittifaq və birlik əmələ gələ bilər (3, 126). Bu fikirlər yetər ki, bu gün də ziyalılar, tədqiqatçılar, dilinə hörmət edən insanlar Firidun bəy Köçərlinin xidmətlərini dəyərləndirələr. Odur ki, xalqını, vətəni, dilini, ədəbiyyatını sevən Firidun bəy Köçərlinin yaradıcılığının öyrənilməsi hər zaman aktualdır.

QAYNAQLAR

1. Səhhət A. Məktəblərdə ana dili. “Açıq söz” 22 fevral, 1916, № 117
2. Şaiq A. Əsərləri. Beş cildə. IV cild. Bakı, 1977
3. Azərbaycan publisistikası antologiyası “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007, 688
4. Köçərli F. Şifahi və yazılı ədəbiyyat, Bakı, Nurlan, 2013, 180 s.
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. I cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005, 560 s.
6. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. II cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005, 464 s.
7. Paşayev M.C. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı, 1946,
8. Sultanov E. Dilicandan. “Tərəqqi” qəzeti, 14 avqust 1908, № 30

MÜNDƏRİCAT

Konfransın açılış məruzələri

- Müstəqim Məmmədov.** Açılış sözü.....5
Muxtar Kazımoğlu-İmanov. Firidun bəy Köçərli SMOMPK məcmuəsində “erməni” nəğmələri.....9

Məruzələr

- Seyfəddin Rzasoy.** Firidun bəy Köçərlinin bədii-estetik baxışlar sistemində ədəbi mühit konsepti.....16
Ramazan Qafarlı. Azərbaycan uşaq folklorunun toplanması, nəşri və tədqiqi tarixindən: SMOMPK toplusunun və Firidun bəy Köçərlinin rolu.....25
Leyla Məmmədova. Qarabağın qadın şairlərinin yaradıcılığı ədəbi-ictimai mühit kontekstində.....49
Mətanət Abbasova. Firidun bəy Köçərlinin ictimai-ədəbi fəaliyyətində Qarabağ.....62
İlhamə Qəsəbova. Qarabağ ədəbi mühiti və aşiq yaradıcılığı.....84
Səadət İbrahimli. Firidun bəy Köçərli yaradıcılığında Şuşa mədəni mühiti.....96
Bilal Hüseynov. Zəngəzur folklorunda janrdaxili dəyişmələr.....105
Aytac Abbasova. Firidun bəy Köçərli yaradıcılığında Qarabağ folklorunun izləri.....123
Gülsümxanım Hasilova. Firidun bəy Köçərli irsində folklor məsələləri.....134

Ulduz Qəhrəmanova. Xurşidbanu Natəvan poeziyasında gül semiotik kodunun izahı.....	146
Sevinc Əliyeva. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında xalq ədəbiyyatı nümunələri.....	156
Atif İslamzadə. Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı” külliyyatı itirilmiş müxəmməsin ana qaynağı.....	177
Lalə Bədirova-Şabanova. Firidun bəy Köçərli və uşaq ədəbiyyatı.....	190
Gülmira Mehdiyeva. Firidun bəy Köçərli və Qori seminariyası.....	208
Arzu Hacıyeva. Firidun bəy Köçərli İslam dini və Məhəmməd Peyğəmbər (s.ə.s) haqqında.....	216
Radə Abbasova. “Balalara hədiyyə” kitabında şamanizm ünsürləri.....	227
Afaq Ramazanova. Firidun bəy Köçərli və SMOMPK məcmuəsi.....	242
Rza Xəlilov. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə”si barədə bir neçə söz.....	266
Aynur Hüseynova. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında folklor və milli kimlik.....	281
Yeganə Qasımova. Firidun bəy Köçərli - ədəbiyyatşünas alim, böyük ziyalı və müəllim.....	295
Səkinə Abbasova. Qarabağın incisi – Firidun bəy Köçərli.....	307
Afaq Əliyeva. Firidun bəy Köçərlinin məhv edilmiş irsi...321	

Günel Hümmətova-Pəniyeva. Qarabağ ədəbi mühiti: Ağdam.....	329
Nurlana Məmmədova. Firidun bəy Köçərlinin “Balalara hədiyyə” kitabında heyvanlarla bağlı nəğmələr.....	340
Mənsurə İsmayılova. Görkəmli elm və təhsil fədaisi Firidun bəy Köçərli.....	354
Əpoş Vəliyev. Firidun bəy Köçərli yaradıcılığında folklor.....	368
Səba Namazova. Azərbaycan publisistikasında Firidun bəy Köçərli imzası.....	378
Nigar Həsənova. Ana dilimizin tədrisi, təbliği istiqamətində Firidun bəy Köçərlinin mövqeyi.....	388

Firidun bəy Köçərli – 160
“Firidun bəy Köçərli və Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti”
mövzusunda Respublika elmi konfransın materialları.

Bakı, 2023

Mətnləri toplayan və
kompüterdə yığan:
Nigar Abdullayeva

Dizayner:
Ləman Abduxalıqova

Korrektor:
Fil.ü.f.d., dos. Sevinc Əliyeva
Fil.ü.f.d. Xəyalə Ağayeva
Gülnar İsmayılova